

**УКРАЇНСЬКИЙ
ГОЛОКОСТ**

**1932
1933**

5

СВІДЧЕННЯ ТИХ, ХТО ВИЖИВ

ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ • 1932-1933

Український інститут вивчення Голодомору та державотиранинства
ім. М. Грушевського НАН України

Канадський інститут українських студій
(Едмонтон) та Канадський інститут (Едмонтон)
Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто)

Українська діаспора в Канаді
Українська діаспора в США

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933

Свідчення тих, хто вижив

ТОМ 5

За редакцією Д. Кри Мана

книга

Видавничий дім

«Київська Академія»

2004

**Ця книга побачила світ
за сприяння та фінансової підтримки
проекту від:**

Канадського інституту українських студій
Альбертського університету (Едмонтон)
з фонду ім. Івана Коляски

Фонду у пам'ять митця Петра Сидоренка

Українсько-канадського
дослідно-документаційного центру
(Торонто)

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933

Свідчення тих, хто вижив

ТОМ 5

За редакцією о. Юрія Мицика

КИЇВ

Видавничий дім

«Киево-Могилянська академія»

2008

УДК 94(477)"1932/1933"
ББК 63.3(4УКР)615
У45

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства – штучний голодомор-геноцид 1932–1933 рр., спрямований на винищення українського народу.

Спогади, зібрані впродовж багатьох років і доповнені документальними матеріалами, дають змогу побачити дію страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки вітчизняної історії.

ГОЛОДОМОР

Свідчення тих, хто вижив

Том 5

Серія «Український голодомор 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив»

© Мицик Ю., Винницька І., 2008
© Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2008

ISBN 978-966-518-452-2

Вступ

У 2007–2008 рр. виповнюється 75 років із часу найбільшої трагедії українського народу за всі часи його існування – голодомору 1932–1933 рр., який справедливо визнано геноцидом, влаштованим українському народу Російською імперією – СРСР. Що це був саме геноцид, зафіксовано в Законі України «Про голодомор 1932–1933 років в Україні». Прийняття даного Закону є значним кроком уперед на шляху усвідомлення масштабів трагедії, осмислення Правди, якою б гіркою вона не була.

Але антиукраїнські сили не заспокоїлись. Досить вказати на те, що у 2006 р. згаданий Закон було прийнято в урізаному вигляді, з нього було, наприклад, вилучено пункт про відповідальність за заперечення самого факту голодомору. Досить вказати на те, що проти Закону голосували майже половина депутатів Верховної Ради України, що ряд ЗМІ і досі перекручують дійсні причини голоду, навіть заперечують його, розгорнувши цілеспрямовану кампанію. Саме така позиція антиукраїнських сил є одним із потужних джерел зростання міжнародної напруги в сучасній Україні і загрожує національній безпеці України. У той час як російські великодержавні шовіністи, якими просякнуті владні структури Росії, кричать про дружбу й братерство між народами і звинувачують у всіх гріхах «українських націоналістів», саме вони й породжують у росіян, у тому числі й громадян нашої держави, ненависть до українців. Ось красномовний приклад зі свідчень Л. Л. Шевченко, які мають увійти до тому 6 започаткованої нами археографічної серії «Український голодомор 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив»:

«1995 рік. Я живу вже в Києві. Стою на трамвайній зупинці біля Будинку офіцерів. Розмовляють дві гарно ("офіційно") вбрані жінки з папками якихось документів.

– Вот эти украинцы все говорят о голодоморе 1933 года! Надоело! Не было никакого голодомора!

Я не стрималась і кажу:

– Как не было? Моя бабушка не спускала меня с рук, чтобы не съели.

– Вот и плохо, что не съели! – резюмували вони».

Коментарі тут зайві. Ті, хто нищив нас голодом у 1933 році, не навидять нас так само і нині! Але думається, що все це можна

подолати за відповідної політики Української держави. Правда інформація, донесена до свідомості кожної людини, стане найкращими ліками. Рано чи пізно кожен громадянин України знатиме про голодомор-геноцид і зробить для себе правильні висновки. І доки ще живі очевидці Великої Трагедії, надзвичайно актуальним лишається завдання максимально повної фіксації їхніх свідчень. До цього свою лепту має внести і вищезгадана археографічна серія «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив», том 5 якої читач тримає в руках.

У вступній частині до попередніх томів уже йшлося і про характер голодомору 1932–1933 рр., і про методика збирання та публікації свідчень, тому не будемо повторюватися. Підкреслимо тільки, що вся ця робота велася на громадських засадах. Не можна не сказати і про те, що свідчення про голокост 1932–1933 рр. можна і нині знайти буквально на кожному кроці, не виїжджаючи навіть із Києва. Взагалі, досить поговорити практично з кожною людиною похилого віку, котра жила в Україні на початку 30-х рр. ХХ ст., і вона розповість про страхіття голоду. Це зайвий раз свідчить про масштаби голодомору, який завдав потужних демографічних втрат українському народу (понад 10 млн людських життів!). Важливим є ще один момент. Нерідко поважні наукові, політичні та громадські організації та установи посилаються на брак коштів, який не дозволяє робити археографічні експедиції. Однак, як показує досвід упорядників даного тому, у них просто бракує елементарного бажання проводити цю роботу.

За всієї спільності матеріалів серії кожен із томів має свою специфіку, і, отже, варто зупинитись на особливостях 5-го тому. Тут домінують матеріали Іроїди Винницької (Торонто, Канада) і дніпропетровського письменника й журналіста Миколи Чабана. Вони записали чи опрацювали свідчення українців, які внаслідок Другої світової війни опинилися в еміграції і там, у вільному світі, мали можливість розповісти правду про голодомор 1932–1933 рр. Ці матеріали записувалися з метою публікації в Канаді переважно до 50-річчя Великої Трагедії і зберігаються в Українсько-канадському дослідно-документаційному центрі в Торонто. Частина з цих свідчень було видрукувано в закордонних чи українських емігрантських виданнях, озвучено в документальних фільмах, але вона залишилась майже не зноюю в материковій Україні. Частина свідчень було записано на магнітофонні стрічки і лише нещодавно розшифровано, врешті, частину свідчень було занотовано як інтерв'ю зі свідками у 2007 р. Про всі матеріали окремо йдеться у передмові, написаній І. Винницькою та М. Чабаном. Перша частина розпочинається вступним словом проф. Василя Янішевського, голови Українсько-канадського дослідно-документаційного центру у 1982–2003 рр. У даній

частині тексту, включно з передмовами, зберігаються авторські особливості правопису.

Частина третя, впорядкована автором цих рядків та ще деякими упорядниками, була значно більшою за обсягом, і до неї мали увійти матеріали того ж роду, що і в попередніх (2–4) томах. Але тоді том 5 був би надто великого обсягу і містив би надто різномірний матеріал. Було вирішено перенести значну кількість свідчень до тому 6 серії, а тут залишити тільки матеріали з архіву видатного американського історика Джеймса Мейса (його вдова п. Наталя Дзюбенко-Мейс передала цей архів до відділу рукописів наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія»). В результаті у пропонованому читачам томі 5 серії сконцентровані матеріали, записані від українців, що опинилися на еміграції, і які досі були майже не доступні навіть науковцям, не кажучи про масу читачів із материкової України.

*о. Юрій Мицик,
протоієрей УПЦ Київського патріархату,
професор кафедри історії Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

Основу 5-го тому видання «Український голокост» становлять свідчення тих, хто пережив Голодомор 1932–1933 рр. і кого хуртовина Другої світової війни закинула за межі Батьківщини. Зібрані свідчення віддзеркалюють намагання діаспори зберегти пам'ять про голод і довести трагедію Голодомору до свідомості західного світу. Саме з цим пов'язано працю Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (УКДДЦ) у м. Торонто, Канада. В архіві УКДДЦ протягом багатьох років зібрано чимало документів і записано багато свідчень тих, хто пережив Голодомор 30-х років. Матеріал до 5-го тому «Українського голокосту» вибрано з архіву УКДДЦ і поділено на дві частини. У першій подано двадцять два свідчення, записані між 1982 і 1984 р., у ході підготовки документального фільму «Жнива Розпачу». Друга частина містить двадцять шість свідчень, зібраних здебільшого в Канаді після закінчення роботи над фільмом, від 1985 р. до сьогодення (2007).

Аналізуючи свідчення, що лягли в основу фільму «Жнива Розпачу», можна розподілити їх на три категорії. Перша – свідчення тих, що пережили Голодомор і з власного досвіду розповідають про свої особисті пережиття; їх найбільше – п'ятнадцять. Друга категорія – це свідчення чужинців – спостерігачів Голодомору, дипломатів, як Йоган фон Герварт (працівник Німецького посольства в Москві), Андор Генке (німецький Консул у Києві) з дружиною і сином, а також англійський кореспондент Малколм Маг'єрідж. Третя категорія – це свідчення українців Західної України. Патріярх Мстислав (Скрипник) розповідає про те, як усілякі спроби допомоги голодуючим були жорстко відкинута радянським режимом, а Мирослав Прокоп – про замах/помсту в Радянському консульстві у Львові (21 жовтня 1933 р.).

Треба зазначити, що три проведені для фільму інтерв'ю навіть частково не увійшли до фільму (інтерв'ю з П. Єгідесом, М. Прокопом та Г. Костюком), але ми подаємо їх з огляду на їхню документальну значущість: замах Лемика як реакція ОУН на злочинні дії радянського режиму в Радянській Україні; яскраве висвітлення долі дітей-сиріт та опис важкої моральної атмосфери, в якій перебували літератори і вчені.

Своїм змістом усі ці свідчення дуже вагомі. В першу чергу тому, що в них висловлюють свої думки люди, котрі під час Голодомору

були дорослими. Деякі з них займали впливові становища, як, наприклад, Лев Копелев, Василь Сокіл, Іван Майстренко, Петро Григоренко. Їхні спостереження та аналіз ситуації дуже цінні для вивчення і розуміння цієї трагедії. Тут охоплено широкий соціальний спектр – від колгоспника до майбутнього генерала, від представника творчої інтелігенції до студентки, від священника до журналіста.

На особливу увагу заслуговують чужинці – спостерігачі, які подають свою дуже цікаву точку зору на тогочасні події і урядову політику. Увесь цей матеріал ми підняли з архіву УКДДЦ. На цьому місці треба зазначити, що в архіві УКДДЦ зберігаються важливі інтерв'ю з науковцями, які виступають у фільмі «Жнива Розпачу». Інтерв'ю з ними свідомо не були включені нами до цієї збірки «Свідчень тих, хто вижив» на тій підставі, що ці люди не були очевидцями, а їхні наукові праці, які висвітлюють бачення ними трагедії Голодомору, є загальнодоступними. Це такі науковці, як Роберт Конквест, Джеймс Мейс, Роберт Салівант, Богдан Боцюрків чи Сергій Максудов (псевдонім Олександра Бабьонішева).

Поява документального фільму «Жнива Розпачу» в 1984 р. відіграла важливу роль у процесі ознайомлення західного світу з подією Голодомору. Докладніше про це написав професор Василь Янішевський у своєму вступі «Щоб зрозуміти пережиту трагедію». Ми лише зазначимо, що в архіві УКДДЦ зберігся цікавий архівний документ – пресове повідомлення Радянського посольства в Оттаві «Про так званий голод на Україні» від 28 квітня 1983 р. Ми наводимо цей документ у перекладі з англійської мови в додатках як промовисту контрпропагандивну реакцію тодішніх радянських чинників на широко відзначувану в західному світі 50-ту річницю Голодомору. Ця тематика не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Звернемо увагу на статтю Андрія Марчукова «Операція "Голодомор"» у січневому числі за 2007 р. московського журналу «Родіна». Предметом уваги автора, як він заявляє, «є не голод як такий, а його інтерпретація в ідеології українського націоналізму і в політиці українських еліт». Автор стурбований тим, що сьогодні в Україні Голодомор є потужним інструментом впливу на масову свідомість, частиною світовідчуття і суспільного буття громадян України. Чи не тому – на противагу – його стаття проілюстрована офіційними фотографіями 1933 р., де збирання врожаю і обмолот хліба подано як колгоспний добробут і процвітання українського села?...

Голод проминув, але його наслідки даються взнаки і через кілька генерацій, вони не могли не відбитися на менталітеті українців. У квітні 2007 р. британський тижневик «Економіст», відгукуючись на чергове політичне протистояння в Україні, так прокоментував його: «Схід (України) постраждав від сталінського голоду 30-х років і успадкував політичну культуру, в якій сполучаються прагнення повчати інших і глибокий цинізм».

Успадковано також страх як домінуючий мотив усіх дій. Ми постійно зустрічалися з тим, що свідки боялися свідчити під власним іменем, часто подавали змінені імена або взагалі свідчили анонімно. Були випадки, коли свідки відмовлялися давати інтерв'ю або, передумавши, вимагали записане знищити. Причина – страх, що, на нашу думку, є доказом глибокого впливу, який мала радянська система на психіку людини. Сьогодні свідчення тих, хто вже відійшли, подаємо під власними іменами, а тих, хто ще з нами – лише за їхньою згодою.

1984 р., після появи фільму «Жнива Розпачу», розпочато роботу, щоб упорядкувати ту велику кількість матеріялу, яка була зібрана для виготовлення фільму. Через те, що у фільмі використано дуже малу частину із записаних свідчень та архівних документів, з усіх матеріялів створено каталог. А в 1986 р. створено архів УКДДЦ. Тоді ж прийнято рішення продовжувати працю над збиранням свідчень про Голодомор. Виготовлено опитувальник та інструкції для проведення опитування-інтерв'ювання (їх подано у додатках). Для волонтерів проведено семінар про важливість і методологію записування усної історії. Як наслідок – мала група ентузіастів, на громадських засадах, розпочала записувати на аудіо- та відеострічках спогади свідків Голодомору.

Від 1985 р. Конгресова комісія США під головуванням Джеймса Мейса збирала свідчення на терені США і звернулася до УКДДЦ із пропозицією про співпрацю. Завдяки цьому на терені Канади записано 27 свідчень, які ввійшли до третього тому звіту державної комісії США (Вашингтон, 1990) про Голодомор України, під ґрифом «UFRC»*. Оригінали цих записів зберігаються в архіві УКДДЦ. З них вибрано шість свідчень і поміщено у цьому виданні.

Праця над записами свідчень про Голодомор продовжується в УКДДЦ до сьогоднішнього дня. Волонтери записують інтерв'ю і збирають різні архівні матеріяли. Періодично в українській діяспорній пресі нагадується, що в архіві УКДДЦ зберігається документація Голодомору і водночас із тим друкуються звернення до осіб, які пережили Голодомор 1932–1933 рр., – надсилати відповідні матеріяли і погоджуватися на інтерв'ю. Часто матеріяли ці надходять у письмовій формі.

Для другої частини цієї публікації ми вибрали з архіву УКДДЦ шістнадцять інтерв'ю, шість письмових свідчень і чотири об'єднаних інтерв'ю з письмовими свідченнями. Ми зосереджувалися на тих свідченнях, що наводять факти, які збагачують знання про Голодомор – як ґеноцид українського народу, а не включали тих, які лишень підтверджують існування голоду. Особливо звернено увагу на свідчення, що підтверджують цілеспрямоване «викачування» харчів і позбавлення селян засобів для життя (Топалова-Сохань, Дем'янюк, Карчевський, Опарик), звірське, нелюдське ставлення властей до

* Mace, James E. ed. and Leonid Heretz. «Oral History Project of the Ukraine Famine». Washington, D. C.: Government Printing Office, 1990.

населення (Пилипчук, Сидоренко, Костенко, Ревуцький, Любинська); а також на докази, що й колгоспники помирили з голоду (Гіммельрайх, Малиш, Півень), на роль «торгсінів» (Левицький, Костенко), на спротив селян (Карчевський, Кукса, Левицький, Мороз), на описи – як люди вижили (Ємець, Максименко, Дем'янюк) і на факти, які свідчать про те, що в Москві та в інших російських містах голоду не було.

У спогадах Івана Дем'янюка і Семена Ляшенка міститься цінний спогад, як українці мусіли рятуватися від голоду аж у Москві, котра цього штучного голоду не знала. Іван Жураківський розказує, як його мати їздила в Росію (станція Хомутов, Орловська область) міняти хатні речі на харчі – там голоду не було. Мати Параскевії Волинської їздила до «російських міст» за хлібом, але як довідалися про це місцеві власті, то заборонили їй виїздити зі села, «навіть маму хотіли посадити». Натомість, за свідченням Івана Глазка, у селі Київка на Ставропольщині (РСФСР) голод був. Треба наголосити, що це село більшовики називали куркульським, бо саме там опинилися родини розкуркулених із різних сіл України. Село розташовано на приблизно однаковій відстані між містами Краснодар і Ставрополь. Ці спогади переконливо підтверджують тезу про те, що штучно створений голод охопив увесь **етнічний масив**, де мешкали українці, незалежно від того, чи це були адміністративні межі УРСР, чи ні. Отже, це додаткове свідчення вчиненого проти українців ґеноциду.

З кожним днем відходять від нас свідки Голодомору, а ті, з якими ще можна провести інтерв'ю, у 1930-х рр. були дітьми. Аналізуючи їхні свідчення, можна стверджувати, що це сильні, драматичні емоційні переживання. Вони доповнюють і унаочнюють свідчення людей зрілого віку, вміщені в першій частині цього збірника.

Записи з уст живих людей про їхні пережиття – це жива історія, яка є вартісним історичним джерелом. Коли ми визнаємо, що історія – це не тільки дати, документи і статистичні дані, а й долі, пережиття поодинокими людьми подій, тоді зможемо краще оцінити це унікальне історичне джерело. Хіба може не вражати епізод, свідком якого була Євдокія Саваскул?

До них під час Голодомору прийшла сусідка баба Хівря і зізналася, що вже не вживає води, щоб скорше померти. Вона також просила, щоб, як помре, сусіди винесли її тіло до ями за хатою. Сусідський хлопчик Сергійко навідувався до баби Хіврі, щоб дізнатися, чи вона жива, чи померла. Та піднімала руку і це був знак, що вона ще жива. Якось Сергійко прибіг додому з сумною вісткою: «Вже бабуся померла. Бо не махає рукою...»

А Кость Гіммельрайх пригадує зустріч на Чернігівщині восени 1932 р. зі старим майстром, у якого юнаки, проїздом через село, на літо замовили зробити човна. Прощаючись, старий сказав, що до весни, напевне, не доживе і розрахунок просив провести з його невісткою.

Так воно і сталося: до весни 1933-го все село вимерло. Не те що майстра, а і його невістки хлопці не застали між живими.

Павло Костенко розповідає, як після смерті мами батько дав йому материн великий золотий хрест і серги. Він пішов в Охтирку Сумської області в «торгсин»: «Там було їсти все, що хочеш, – ковбаси і таке інше. І я взяв за те золото кілограм грудкового цукру і чотири кілограмів крупів.»

Валеріяна Ревуцького, студента Київського будівельного інституту, змобілізували на збиральну кампанію до села Руда на Сквирщині (Київської області). Три чверті села вимерло від голоду. На все життя запам'яталася подія, яка коштувала В. Ревуцькому дуже багато. «В одній хаті побачив дівчину... шістнадцять-сімнадцять років... спухла... чудові очі... ввечері взяв свою пайку глизявого хліба і відніс їй. Робив так двічі. Просліддили. Викликав парторг і сказав: «Ти годуєш ворогів народу. Я тебе покараю за це...»

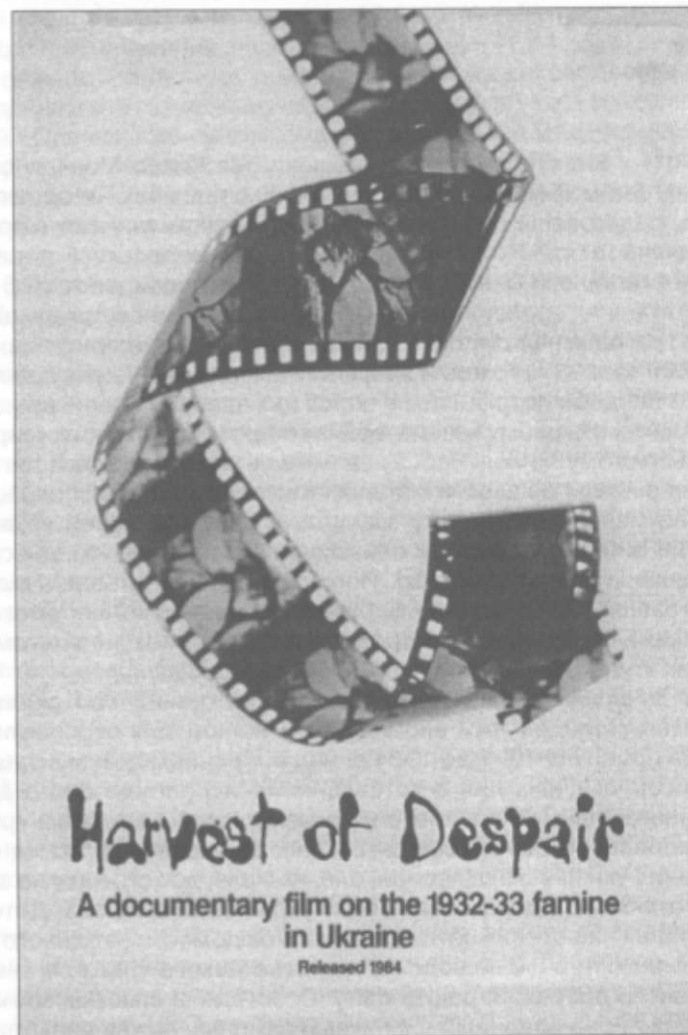
Як народилася ідея цього збірника? Восени 2004 р. професор Києво-Могилянської академії отець Юрій Мицик, упорядник чотирьох виданих досі збірників «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив», перебував на науковому стажуванні в Канаді. Ознайомившись з архівними матеріалами УКДДЦ, він охоче відгукнувся на пропозицію видати їх окремим томом у тій самій серії. Нині цей проект здійснюється.

Готуючи свідчення до друку, ми не могли уникнути часткового редагування мови респондентів. Це стосувалося зокрема русизмів, а то й явного суржику (уточнення наведено в круглих дужках). У рідкісних випадках, коли суржик домінував (а це стосується особливо прибульців до Канади найостаннішої «хвилі»), ми змушені були його цілковито залишити. Скорочення в тексті позначені знаком [...]. Іноді упорядниками здійснювалися деякі переставлення тексту, якщо цього вимагала логіка і послідовність викладу подій. У книзі ми використали світлини свідків, узявши їх із фільму «Жнива Розпачу», а також з архіву УКДДЦ. Були намагання уточнити деякі дані щодо оповідачів – як дату смерти чи інші. На жаль, не все вдалося нам відтворити, а також не всі респонденти дали згоду на розміщення їхньої світлини, за що просимо вибачення у читачів.

У процесі готування матеріалів до цієї збірки ми отримали допомогу від багатьох осіб, яким висловлюємо нашу сердечну подяку. Це Христина Сохоцька – за переклад англійських текстів; Марійка Лялька-Винницька – за сканування; Андрій Головатий, Надя Скоп, Аріанна Сілецька – за технічну допомогу; Іван Винницький, Віра Вусата, Леонід Ліщина, Андрій Макух, Дарія Маркус, Святослав Новицький, Галина Сидоренко, Софія Скрипник, Пилип Шайда, Мирон Юсипович і особливо Роман Сербин – за допомогу на різних стадіях роботи.

*Іроїда Винницька,
Микола Чабан*

ЧАСТИНА I

Афіш-реклама фільму «Жнива Розпачу» (Harvest of Despair)
Оформлення Ліди Палій

Щоб зрозуміти пережиту трагедію

Вітаємо готовність видавництва Києво-Могилянської академії своїм 5-м томом у серії про Український Голодомор-Геноцид, редактованій о. Юрієм Мициком, випустити у світ збірку усних свідчень, зібраних заходами Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (УКДДЦ). У цій, першій, частині 5-го тому містяться інтерв'ю, записані для використання в продукції фільму про трагедію нашої нації, «Жнива Розпачу». Свого часу лише уривки з цих інтерв'ю потрапили до фільму, але, на нашу думку, для дослідника тієї доби потрібні повні версії цих записів, подані на наступних сторінках. На цьому місці особливу подяку хочу скласти упорядникові цього тому Миколі Чабану за його невтомну працю в детальному ознайомленні з нашими матеріалами та за кропітке їх опрацювання. На не меншу мою подяку заслуговує наш невтомний архівар, пані Іроїда Винницька, яка так близько співпрацювала над добором матеріялів із паном Миколою. Його перебування в Канаді від лютого до травня 2007 р. змогло відбутися за фінансової допомоги Фонду ім. Івана Коляски, адміністрованого Канадським інститутом українських студій. За цю допомогу ми сердечно вдячні.

У сучасній підготовці до відзначення сумної 75-ї річниці українського Голодомору-Геноциду та з понад 25-ї перспективи часу наша праця від 1981 до 1984 р. над збиранням документації та над записом свідчень для виготовлення цього англійського документального фільму заслуговує на окрему увагу. Невеличка група осіб безкорисно, із самопосяганням взялася за справу, яка завжди лежала на серці української діаспори, але, на жаль, до того часу не знаходила потрібного відгуку поза колами української еміграції. Дотогочасні старання нашої спільноти довести до свідомості західного світу інформацію про цю нелюдську дію радянського уряду не знаходили бажаного розуміння решти світу. Радянським властям завжди вдавалося перед владними чинниками західних держав висвітлити наші почини як звичайну антисоветську пропаганду.

Під час самого Голодомору Радянський Союз уживав послідовних заходів, щоб затаїти саме існування Голоду. Коли українці в Західній Україні збирали поїзд із життєвими припасами для голодуючих, радянські власті не пустили його на свою територію. А старання

української еміграції поширити в решті Європи інформацію про існування Голодомору були висміяні як невдала наша спроба знеславити існуючий в Україні режим. Було залучено услужливих західних журналістів типу Волтера Дюранте, які допомагали Радянському Союзу приховати Голодомор від очей світу. І лише в середині 80-х рр. минулого століття світ, а в тому числі і сама Україна, вповні довідується про цей нечуваний злочин.

10-та річниця Голодомору припала на роки Другої світової війни, і тому не дивно, що її відзначення не могло пробитися через бурю воєнних подій. Однак вже декількома роками пізніше, під час нашого перебування в таборах ДіПі, тематика Великого Голоду в Україні з'являється не лише на панахидах і скорботних зібраннях, але також стає змістом ряду нових літературних творів.

Але вже у 20-ті роковини Голодомору, окрім того, що застали вони нас або зайнятими переїздом із таборів ДіПі на нові місця поселення, або в процесі пристосування до нових обставин (із суттєвою допомогою місцевих попередніх «хвиль» української еміграції), ми не були бездієвими. Розвинулася праця над монументальним зібранням свідчень про Голодомор, «Біла книга про чорні діла Кремля», які вийшли у двох томах (перший – 1953, другий – 1955 р.). Тепер це видання вважається незамінним джерельним матеріалом, але в середині 50-х рр. воно так і не змогло пробитися до свідомості Заходу. Наукові інституції західного світу не були готові визнати ці свідчення за автентичні, а радше вірили спростовуючим твердженням радянських властей.

Відзначення 30-ї річниці, безперечно, були широко занотовані цілою нашою громадою тут, за океаном, але вони ще не змогли зрушити світової opinio. Відбулися демонстративні зібрання з походами вулицями Нью-Йорка чи Торонто та з виступами американських конгресменів або канадських міністрів. Але бажаного нами спонтанного розголосу в місцевій англійській пресі ці заходи не отримали. 70-ті рр., на які припадали 40-ві роковини Голодомору, застали українську діаспору в самому розпалі допомоги дисидентам, яку англійська преса таки описувала, і, напевно, тому справа самого Голодомору не отримала відповідної уваги західного спостерігача.

Початок 80-х рр. також не становив ніяких рожевих перспектив для поширення на Заході правдивої інформації про Голодомор. Хоча Сталіна давно було «розвінчано», але питання Голодомору у внутрішній і зовнішній політиці Радянського Союзу надалі залишалося «табу». Однак наближалася дата 50-х роковин від часу Голодомору-Геноциду і були об'явлені сподівання, що з цією річницею відкриються до того часу недоступні архіви різних державних установ на Заході, з яких можна буде почерпнути нову документацію про цю трагедію нашої нації.

З такою надією, після підготовки від кінця 1981 р., розпочала у квітні 1982-го свою діяльність при Інституті св. Володимира в Торонто наша група. Перша її назва була «Фонд дослідів голоду в Україні», яку незабаром було змінено на «Комітет дослідження голоду в Україні». А після закінчення праці над фільмом про Голод ми прийняли сучасну нашу назву «Українсько-канадський дослідно-документаційний центр». Первісною метою нашої діяльності було зібрання потрібних матеріалів із метою видання документальної книги про Великий Голод в Україні. Під час розшуку документів по архівах західних держав матеріяли англійського Міністерства закордонних справ стали першими, які дали нам досі невідому інформацію про кореспондента газети «Нью-Йорк Таймс» Волтера Дюранте. У своїх журналістичних дописах із Москви він твердив, що в Україні ніякого Голоду немає. Але зроблене ним у вересні 1933 р. зізнання в англійській амбасаді в Москві заперечує цей факт, визнає існування Голоду та оцінює число жертв у 10 млн. На підставі цього документа пізніше (у листопаді 1983 р.) заходами нашого Комітету з'явилася в американському журналі «Коментар» стаття Марка Царинника «Голод, якого газета "Таймс" не могла знайти».

Зібравши подібні документи з інших архівів та записавши деякі свідчення осіб, які пережили Голодомор, ми зорієнтувалися, що замість видання книги більш відповідним буде виготовлення документального фільму на цю тему. Незалежно від дій нашого Комітету, на Торонтонській радіостанції весною 1982 р. виступив Малколм Маг'єрідж, який у 1932–1933 рр. працював у Москві як англійський кореспондент і подорожував Україною та, повернувшись до Англії, був першим, що в «Манчестер Гардіан» подав правдиві факти про Голод. За кілька місяців після його виступу в Торонто наш Комітет домовився з Малколмом Маг'єріджем і вислав до Англії в травні 1982 р. свого представника, щоб перевести з ним інтерв'ю. Це інтерв'ю стало одним із ключових елементів у нашому фільмі.

Для виготовлення фільму наш Комітет заангажував двох українців – працівників у місцевій (американській та канадській) фільмовій індустрії – Славка Новицького та Юрія Лугового. Було також складено список осіб, із якими потрібно було перевести додаткові інтерв'ю. Окремі подорожі для запису свідків відбулися до різних скупчень українців по цілому північноамериканському континенті. Але навіть у цей час, на початку 80-х рр., не всі були готові, щоб їх показувати на фільмових стрічках. В уяві багатьох людей, які пережили цю нелюдську трагедію, все іще існувало почуття загрози з боку Советського Союзу як для них самих, так і для їхніх рідних в Україні. Дальші записи зроблено в Європі, між ними – з учасником молодечих кадрів, які збирали збіжжя від місцевих селян, Львом Копелевим, із цілою родиною колишнього німецького консула в Україні, Андора Генке, а також із працівником німецької амбасаді в Москві, Йоганом фон Гервартом.

Записано вислови західних науковців – таких, як Роберт Конквест, спеціаліст Советського Союзу, професор Стенфордського університету. В той час питанням Голодомору зацікавився і молодий американський науковець Джеймс Мейс, який остаточно присвятив усе своє життя дослідженню цієї трагедії.

Протягом наступних півтора року кипіла праця на найнятій станції лінійного монтажу, розташованій у безкоштовно наданій нам Інститутом св. Володимира кімнаті. Велика кількість молодих добровольців, пізніше перелічених у титрах та на програмці прем'єри фільму, допомагала нашим режисерам. (Для повноти подаємо переклад програмки як частину цього «Вступу».) Фонди для праці над фільмом наш Комітет отримав майже виключно від великої кількості жертводавців та громадських організацій як у Канаді, так і в Америці та всіх інших частинах світу.

У листопаді 1983 р. в Торонто відбувався Конгрес СКВУ (Світового конгресу вільних українців) із участю понад тисячі осіб із різних закутків світу, але не з України. Лабораторну стрічку нашого фільму було показано присутнім. Окрім загального схвалення нашого почину, ми отримали чимало позитивних завваг, які були використані для остаточної версії фільму.

Прем'єра фільму «Жнива Розпачу» відбулася в приміщеннях Торонтонського університету 21 жовтня 1984 р. На цей перший показ фільму прибули до Торонто деякі особи, записані на кадрах фільму, такі як син колишнього консула Ульріх Генке та Роберт Салівант, професор університету в місті Толедо, шт. Огайо. Обидва виступили з відповідними коментарями на програмах канадських телевізійних станцій. Невдовзі після цього нам вдалося показати наш фільм на всеканадській мережі Сі-Бі-Сі (Канадської державної телевізії). Крім нападів із боку Советських амбасад та труднощів, які старалися спричинити прихильники Советського Союзу на Заході, за допомогою розкинутої по цілому світі української громади організовано подібні місцеві прем'єри та покази фільму на телевізійних мережах країн їхнього перебування. Згадати треба Сполучені Штати, Англію, Австралію, Францію, Бельгію, Німеччину, а також несподівано – Японію. Під час дальшого року «Жнива Розпачу» було показано на численних кінофестивалях, де фільм здобув у цілому дев'ять різних нагород, між ними перше місце, «Срібну Чашу» Міжнародного фільмового та телевізійного фестивалю в Нью-Йорку. Згодом «Жнива Розпачу» перекладено і переписано на французьку, українську та іспанську мови.

Нам відомо, що наш фільм показували принаймні у два критичні історичні моменти. Під час політичної кризи 1986–1987 рр., спричиненої подіями в Нікарагуа, його передавали по внутрішній мережі американського Конгресу. А перед грудневим референдумом 1991 р. в Україні його демонстрували на українських телевізійних каналах.

Переклад програмки для прем'єри
англомовного документального фільму
ЖНИВА РОЗПАЧУ

Прем'єра відбулася 21-го жовтня 1984-го року о 7-й годині вечора
в приміщенні Університету Торонто

ЖНИВА РОЗПАЧУ

Великий Голод в Україні 1932–33

Продюсер	Комітет дослідження голоду в Україні	
Продюценти	Славко Новицький Юрій Луговий	
Режисер	Славко Новицький	
Співрежисер і монтажист	Юрій Луговий	
Сценарій і консультація	Пітер Блов	
Диктори	Джон Гренік Джоен Карасевич Ерік Пітерсон	
Дослід та інтерв'ю	Андрій Бандера Пітер Блов Володимир Богдашевський Марко Царинник	Юрій Даревич Юрій Луговий Славко Новицький Богдан Онищук
Історичний дорадник	Орест Субтельний	
Камера – оператори	Томас Бурштин Ігор Ломага Томас Е. Ремзій Юрій Денисенко	Гери Донлий Арт Ловнз Фріц Бекгофф
Звукозапис	Рон Гелліс Барбара Бекер Джефри Новбл	Джери Бирк Арт Ловнз Браян Ріган
Графічне оформлення Лабораторія	Фрігенд Фіلم Корпорейшн Меделійон Фіلم Лабз	

Цей фільм вийшов за підтримкою
НЕШОНАЛ ФІЛМ БОРД ОВ КЕНАДА

«Елегія для віолончелі» композитор **Зенон Лавришин**
виконавець **Роман Борис**

Фільм 16 мм, кольоровий
Тривалість фільму 55 хвилин

ОСОБЛИВА ПОДЯКА НАСТУПНИМ ІНСТИТУЦІЯМ

Інститут св. Володимира, Торонто
Український інститут Америки, Нью-Йорк
Пролог (Дослідчий інститут і Видавництво), Нью-Йорк
Український вільний університет, Мюнхен

ПРОДЮСЕРИ БАЖАЮТЬ ВИСЛОВИТИ СВОЮ ВДЯЧНІСТЬ НАСТУПНИМ ІНСТИТУЦІЯМ ЗА ФІНАНСОВУ ПОМІЧ

Українсько-канадська Фондація ім. Тараса Шевченка
Багатокультурність Канади
Українська православна церква США
Українська католицька церква Канади
Українська православна церква Канади
Фондація «Прометей»

і великому числу осіб, чії пожертви уможливили випуск
цього фільму

Продюсер цього фільму є
КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ
при **ІНСТИТУТІ СВ. ВОЛОДИМИРА, ТОРОНТО**

Члени Комітету

Проф. Юрій Даревич
Проф. Всеволод Ісаєв
Проф. Василь Янішевський
Майор Василь Кирилюк

Богдан Онищук, Кор. Рад.
Др. Петро Смильський
Др. Остап Винницький

Фільм виходить під патронатом
КОМІТЕТУ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ
та
СВІТОВОГО КОНГРЕСУ ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ

Напевно, бували й інші обставини, де наш фільм спромігся розказа-
ти правду про український Голодомор-Геноцид. Своєю планованою
формою, своїми розмірами, своїм затаюванням це, безперечно, –
чи не наймасштабніша трагедія в житті будь-якої нації, чи не най-
зухваліше знущання над будь-якою частиною людства. Сподіваємося,
що матеріяли-свідчення осіб, які пережили ці страждання, й котрі
перебувають у наших архівах та подані на сторінках цієї документаль-
ної книги, зможуть бути використані в наукових працях та в добродій-
них публікаціях. Вони допоможуть людству не лише зрозуміти пере-
житу трагедію однієї нації, а й також засудити недопустиму поведінку
урядових чинників.

проф. Василь Янішевський,
Голова УКДДЦ (1982–2003)

Олександра БИКОВЕЦЬ

(уроджена КОВАЛЬСЬКА,
1901–1993)

Олександра Биковець народилася у Великій Багачці на Полтавщині в 1901 р. – померла 31 серпня 1993 р. в Детройті (США). Олександра народилася у висококультурній українській родині Ковальських. Була членом ансамблю бандуристів і актрисою. Одружилася зі священником УАПЦ Костянтином Биковцем, згодом репресованим. Голод 1933 р. пережила у Полтаві. Після війни переїхала до Детройта (США), де і померла.

Велике інтерв'ю з нею вміщене також у звіті Сенатської комісії в США (т. 1, 1990, с. 382–396).

Інтерв'ю провів у Детройті (США) 1 вересня 1983 р. Свято-слав Новицький.

– Розкажіть про Ваше життя як дружини священника. Де Ви жили в Україні на парафії. І як було з церквою на той час?

– Спочатку ми жили по різних парафіях, а під кінець жили в місті Полтава. І там жили ми під час того великого голоду на Україні.

– Але Ви на селі раніше жили? Як виглядала церква? І що було з владою?

– Ми мали велику і гарну церкву. Але влада, советська влада, дуже не любила цього, бо там багато було людей, що дуже любили церкву, свого настоятеля, тож влада хотіла знищити її, але народ не давався. То вони такі робили підступи. Брали ключі під якимсь претекстом у старости, йшли до церкви, щоб там щось переписати. А в той час вони хотіли зняти дзвона із церкви, але люди не давали, все рівно зібрались, дуже багато людей, коли вони хотіли зняти дзвона, і жінки стали навколо церкви, брались за руки колом і не пускали, не давали зняти, але їх відкидали спочатку чемно, а потім і били, і відкидали.

Арештували трьох жінок і відіслали їх. Вони по три роки були у Сибіру, одна з них мала немовлятко, яке годувала грудьми, і вона його вже не бачила, бо від церкви її забрали і дитя росло без матері, але вона вернулася до дитини.

– Розкажіть про той момент, як упав дзвін.

– Коли той поліз і зняв дзвона, той дзвін упав на землю і вдарив у дзвін так, як дзвонив дзвін, то всі люди заридали, і всі плакали

навзрид [ридма] і прощалися з тим дзвоном, бо то був останній раз, коли той дзвін дзвонив. Це був перший підступ. Другий раз вони прийшли і хотіли, щоб священник поїхав до міста, але люди все були напоготові. Вони завше були, коли хтось вимагав ключі, то й люди приходили, але вони прийшли і відчинили знову церкву, не говорячи, що вони хочуть зробити зле, а зараз почали знімати образи, кидати їх на підлогу і бити образи. Люди хтіли йти в церкву, але їх не пускали. Вони зруйнували там усе в церкві, а народ стояв, плакав, бо нічого не міг зробити. Нічим не міг зарадити. І так розбили все в церкві і тоді своїми вже замками замкнули, і для людей не стало більше церкви.

– А що було з Вашим чоловіком? Чи його вивезли тоді? Як Вам особисто жилося, коли церкву замкнули?

– Я не знаю, як це сказати. Вони переслідували нас. До роботи нам нікуди не вільно було йти. Їсти нам ніде не можна було дістати. То нам допомагали люди. Ті робітники приносили нам їжу і допомагали нам, аж поки ми вже виїхали звідтам. Люди жалували, але сказали священникові: їдьте на другу парафію, там, де є люди, які вас чекають. І ми приїхали потому вже в Полтаву.

– А що Ви бачили з голоду в Полтаві?

– О, через рік після того, як ми приїхали в Полтаву, там почався голод по всій Україні. Але я не знаю, що по селах було, бо я не бачила, а бачила тільки те, що в Полтаві. То місто досить велике, і там йшли тіні – то мерці, то не люди, а то йшли мерці й простягали руки до людей і просили, тільки чути було: «Хліба, хліба».

Йшли юнаки. Йшли старші. Вмирили на пішоходах. Їх не прибирали, аж поки досить багато їх впаде, а тоді під'їжджала фіра, скидали їх, там ще були й живі, але їх скидали всіх на купу, і вивозили за місто, і там укидали в ями, і закопували. А діти, такі підлітки – дівчатка, хлопчики, йшли, і падали, і просили все хліба. Я не могла то бачити. Я прийшла додому, і я так істерично кричала, плакала. І відтоді мене мій чоловік, священник, не пускав на вулицю, щоб я того не бачила, що робиться. Оце все, що я бачила. То страшні картини були.

– А що сталося з Вашим чоловіком?

– Його заарештували. Прийшли ноччю три особи і мордували нас, шукали якихось документів, того, чого в нас не було, але вони хотіли щось у нас знайти. Шукали і цілу ніч мордували нас, аж поки стало надворі трохи видніти. Тоді вони обшуки робили. І закінчилось тим, що вони сказали моему мужеві, щоб він одягався, і стали забирати його з собою. Син мав йти до школи і почав плакати. Той його ударив, один із тих, і сказав: «Йди до школи». Батько його поблагословив, перехрестив і сказав: «Йди, сину, учись і слухай маму».

І з тим син пішов, а ми попросилися з чоловіком, поцілували руки один одному, поцілувались. А той комуніст каже: «Чому ви так прощаєтесь, наче ви навіки прощаєтесь?» А я кажу: «Тому, що туди, де ви

його берете, двері широкі, а звідтам дуже вузькі». І вони забрали його і повели, а ми з сином zostалися самі, сиротами. І його десь вислали.

Що з ним зробили, ми не знаєм по сей день. Я ходила до НКВД питати: «Хоч скажіть, де мій чоловік», а мені сказали: «Йди і не приходи більше, бо ти будеш там, де твій чоловік. Йди бережи свого сина, бо й ти будеш там». І я більше не пішла.

Запитання до сина О. Биковця:

– А скільки Вам було років, як Вашого батька забрали?

– Та мені було 12 – неповних 13 років, коли сталася подія, що забрали мого батька, відірвали від матері і від мене великого благовісника, що приєднав до автокефальної церкви багато парафій і найдовше тримався, не зрікаючись і не піддаючись ніяким переслідуванням та намовлянням перейти на працю до советів разом зі своїми колишніми співучнями по духовній семінарії чи по Харківському університету.

– Дуже дякую.

**Олександр
БИКОВЕЦЬ**

(1924)

Єпископ Олександр народився 1924 р. у Великій Багачці на Полтавщині. Пережив голод 1933 року в Полтаві. Син замученого благовісника УАПЦ.

На еміграції з 1944 р. у Німеччині, висвячений на священника в Пфорцгаймі (Pforzheim). З 1949 р. живе у США, священник на парафіях архієпископа Теодоровича, з 1952 р. – у Детройті. Тут перейшов до юрисдикції єпископа Григорія Осійчука і збудував церкву св. Андрія Первозванного. Став секретарем Малої Ради УАПЦ (Соборноправної), редактор журналу «Православний Українець» і видавець богослужбових книжок українською мовою. Собор церкви 1986 р. вибрав Биковця єпископом, а хіротонію проведено в Аделаїді (Австралія). Визнав київського митрополита Філарета предстоятелем УАПЦ (Соборноправної). (За електронною Енциклопедією української діаспори.)

Докладне інтерв'ю з отцем Олександром вміщене у звіті Сенатської комісії в США (т. 1, 1990, с. 397–410).

Інтерв'ю провів у Детройті (США) 1 вересня 1983 р. Святослав Новицький.

(У першій частині інтерв'ю отець Олександр розповідає про свого батька, священника УАПЦ, заарештованого у жовтні 1937 р. у селі Мала Перещепина біля Полтави, про утиски над українською церквою і священниками під більшовицьким режимом.)

– Скажіть, що Ви пам'ятаєте про голод в Україні?

– Я пам'ятаю голод в Україні. Мені було вісім років тоді. Ми були в Полтаві в той час. Тато був парохом у соборі св. Воскресіння у Полтаві. Була нестача їжі. Нічого не можна було купити у магазинах. Ми харчувалися завдяки нашим парафіянам, особливо тим, які могли виїхати за межі України. Люди, котрі були адміністративними працівниками на залізниці, були нашими сусідами. Мені не соромно зізнатися – ми харчувалися тим, що вони викидали на смітник.

[...] Отже, не було їжі в крамницях, не було її на базарах, тож ми також були жертви цього голоду. Тільки тому, що наші парафіяни, особливо ті, що могли виїхати з України залізницею, – завдяки їм ми вижили. І також ми мали сусідів – советських урядовців, які мали їжу, багато їжі. Вони викидали у смітники залишки, а ми вживали їх як їжу, –

зогнули картоплю, зогнили буряки та інші харчі, які вони викидали. Мені не соромно в цьому зізнатися, бо ми не хотіли померти.

[Далі священник Олександр Биковець відповідає на запитання, як у 1921 р. в Києві повстала Українська автокефальна православна церква і чому вона прагнула бути незалежною від Росії. Він розповідає, як довго існувала ця церква і чому на початку 1930-х була комуністами ліквідована. Міркує над станом церкви в Україні на початку 1980 р.]

– Як Ви думаєте, чому важливо сьогодні нагадувати людям про голодомор в Україні? Чи вони повинні розповідати про те, що діялося п'ятдесят років тому?

– Ми мусимо визнати, що хлібний кошик, яким була Україна для всієї Європи, пережила такий жадливий голод під советським режимом. У ньому загинуло майже десять мільйонів людей. І то є пересторога вільному світові бути насторожі, не підписувати нічого і не вірити жодним угодам з таким урядом, як цей режим. Слуги диявола пробують наVERTати цілий світ до свого концентраційного табору.

**Федір
ВЕРЕТЕНО**

Интерв'ю провів у Торонто 28 листопада 1981 р. Марко Царинник.

– Пана Веретено, Ви залишили Ваше рідне село на початку 1931 року і поїхали до Харкова. Що змусило Вас до цього?

– Тому що переслідували. Я був під арештом, і тому я скрився від арешту і перебував у Харкові аж до 1933 року. Отже, коли почалася паспортизація, що я там спостерігав? Від 1932 року з кожним днем зникали харчі, зникало все з тих магазинів, де продається. У 33-му році навесні вже з'явилися пухлі люди. Із села приїздили селяни, які ограблені були. Хліб у них був відібраний, і вони приїздили туди просити крихти хліба.

– Вони мали надію, що в місті знайдуть хліб?

– Так, що десь щось розживуться, бо в селах люди вмирали. В ту пору, у 33-му році, уже по всіх таких глухих закутках селяни вже лежали. Вночі у місті лежали вже мертві люди, селяни, які поприходили і вмирали. Я думаю, частково від того, що, як він дуже зголоднений був, взяв хліба ковтнув і це його викінчило. Його треба було лікувати в лікарні.

– Організм не сприймав той хліб?

– Так. 1933 року, 29-го квітня (у Харкові), мене покликали до районного відділу міліції. Отже, оскільки мені було відмовлено у паспорті, провели короткий допит. Я підписав «протокол». Після підписання я вийшов з міліції, і мені дали пакет, який я мав вручити в своїй районі в міліції. Коли я вийшов з міліції, то побачив батька свого, якого не бачив від 1929 р., і всі говорили, що він не живе, нібито його зловили і вбили. виявилось, що батько так само дістав пакет, як і я. І ми маємо до 12-ї години виїхати з міста Харкова. Інакше будемо заарештовані.

– Ваш батько був тоді в Харкові?

– Так.

– І Ви не знали про це?

– Я не знав. Тоді ми пішли, і нам сказано йти прямо до станції, і чекати на перший потяг, і від'їхати. Ми це зробили. Прийшли до станції.

Там була маса людей із села, і міліція перегороджувала все, щоб вони не пройшли до міста. Одна жінка несла дитину на руках, і друга дитина трималася за спідницю. Міліціонер вхопив ту дитину, що внизу, і сказав: «Женщина піде до кімнати з ребйонком». Але дитина перевернулася головою вниз. Якийсь чоловік крикнув: «Пустити дитину, лягавий собако». Він тоді спинився. Пустив дитину і почав шукати, хто то обізвався.

Затим ми вже одержали квитки на поїзд і я вийшов на перон. Подивився, бо людей повно і всіх тримають, перепитують. То так. Пакували жінок в один вагон, чоловіків дуже слабих – у другий вагон і здоровіших – у третій вагон, кудись на відправку. Коли я запитав провідника, то провідник сказав, що їх усіх до однієї ями повезуть. «Не дивіться, – каже, – що там є здоровіші і слабші».

– До однієї ями?

– Так.

– А де ж ця яма була?

– Невідомо. Але так відповів мені. Незабаром підійшов потяг і ми відїхали потягом до свого району. Ідучи дорогою, бачили, що не було ніде бодай десять метрів, щоб не лежали трупи понад залізницею. На кожній станції лежали купи знесені. Дуже багато – по двадцять, по сорок і більше людей, мертвих і напівмертвих. Отже, це ті, що з потягів знімали. Приїхали ми до свого району до станції. Там теж була купа трупів неприбрана і за станцією теж там, де було вугілля, то навантажено було трупів повно.

– Як довго вони там лежали? Чи їх ховали?

– Невідомо. Я думаю, що вивозили і пізніше десь закопували. Але, що за ніч набереться, то все складали, щоб люди менш бачили. Отже, ми вирішили тоді йти до міліції. Коли ми йшли дорогою, одна жінка везла мертву дитину і двох хлопчиків живих і питалася, де тут є паронат? «Я хочу, – каже, – отих двох хлопчиків урятувати, а з цею, з мертвою, мене закопають разом».

Мій тато відповів: «То є аж за містом, – каже, – то далеко. Ви туди не дійдете з вашою силою».

Ну, ми туди і пішли, бо не можна було, батько ще витягнув трошки сухариків, дав. Але вона не дала дітям. Каже: «Я мушу розмочувати і розжовувати, бо, – каже, – вони не можуть уже ковтнути».

І ми так пішли. Прийшли до міліції. Тільки перейшли парк. Помоглилися в парку. Зайшли. Зразу взяли під арешт. Ми там сиділи одинадцять днів, цебто я, але я не знаю, скільки батько.

– Вас розділили?

– Так. Отже, після одинадцяти днів дали паспорт, але я не знаю, що з батьком. Але паспорт на один місяць. Кожного місяця я мав йти на реєстрацію. Прикладали печатку продовження. Я вирішив піти в радгосп. Кублице називалося. Пішов я в той радгосп на роботу.

Отже, на станції Мехедівка (залізнична станція в Драбівському районі Черкаської області – М. Ч.) я стрінув ще такого, як я, бідака,

Андрій звався. І ми пішли з цим Андрієм у радгосп. Поки ми дійшли, ми масу трупів бачили дорогою скрізь. Навіть стежка була через посів, вже був великий посів, цебто пшениця. То скрізь лежали. Листя рвали зелене, їли і так вмирили на полі.

– Як Ви сприймали все це? Як Ви це переживали?

– Я вже тоді не мав думки на життя якесь, бо виглядало, що ніби цілий світ погибає. Тоді вже не було думки, що десь краще є, а так виглядало, що вже загибель.

– Повна безнадія?

– Так.

– Ніякої надії на рятунок?

– Не виглядало. Коли ми дійшли до радгоспу, стрілися із завідувачем. Він нас прийняв на роботу. До коней. Сказав:

– Вночі будете давати макуху коням до січки нарубанної, але, – каже, – то тоді, як люди поснуть, бо як не поснуть люди, то поїдять макуху, виберуть.

А ми кажем: «Ну, та як ми можемо то? Та ж люди дорожчі, як коні». «Але нам треба кінями возити трупи». Ми побули тоді до дня, переночували там. Рано завідувачий прийшов і ми посідали на возі. Почали розмовляти. Він радить нам тікати. Каже: «Тікайте, хлопці, поки ще є здоров'я. Ось набирають до Москви на Метрострой, і там можете врятувати життя. Бо інакше, – каже, – ви бачите самі. Кожного дня тут вмирає понад двадцять людей. І то збільшується з кожним днем».

– А скільки було людей в цьому радгоспі?

– Не можна вгадати. Бо ми обходили бараки, там, де люди мешкають, він водив спеціально показати. То в одному бараці були такі, що до роботи вже не годилися, не ходили. То й у другім такі, що вже лежали тільки. А в третім були ті, звідки вже забирали, бо переносили туди і звідтам вивозили напівживих і мертвих.

– Отже, Вам порадили поїхати до Москви на будову метро?

– Так. Ми ще продовжили трохи розмову з ним. Він оповів про своє село. Він був учителем, але люди вимерли і жінка вмерла, тоді його взяли на один тиждень трупи закопувати, мертвих, де партійні, комсомольці закопували. Тоді через тиждень виявилось, що він теж був жилишній, отже, його зовсім звільнили з тої роботи. Бо там дали йому харчі. Він мав харчі. Отже, після того він опинився в тім радгоспі. Коли він кінчив цю розмову і зтих, ми з Андрієм почали говорити про те, що нам час їхати. Глянули – а він уже неживий лежить.

– Цей чоловік, що з Вами щойно говорив?

– Так. Серце стало. Тоді я побіг зразу до кухні, кажу: «Чи є якась допомога? Завхоз умирає або вже вмер зовсім». Той, до кого я звертався, засміявся й каже: «Завхоз – тепер, а ти – завтра. Немає тут ніякої допомоги. То кожного дня. Бачиш, скільки везуть і везуть безперестанку».

Ми тоді залишили радгосп і пішли. Тільки відійшли від радгоспу, від будови, бачимо – лежить жінка. Коло неї дівчина більша, а маленька така, що ще ледве ходило, виїло, груди висмоктало її, то все жувало, голодне. І так вони там померли. Ми тоді подивилися з Андрієм, витягли мішок у неї з-під голови. У мішку була фотографія, яка показувала, що їх було семеро з батьком, членів родини цієї. А то вже лишилися тільки ті, які ще були живі, й вони померли вже тут.

Ми пішли тоді на Мехедівку. Андрія прийняли до роботи, але там, на Мехедівці, на станції, було вже трупів не вирахуєш, скільки їх було – навколо станції, скрізь по полю, то просто засіяно, ну як цвинтар.

– *Поскладані чи просто лежали?*

– Лежали так – поприходили й там померли, бо вони чекали на виїзд. Мали набрати 800 чоловік, не менше, і тоді потяг відійде, інакше не може відійти. Сьогодні наберуть п'ятдесят, а завтра сорок п'ять померло, і так йшло. Мені не дали роботи, не прийняли, бо я не мав ніякого документа, а Андрія прийняли. Я скочив до свого села потягом таким товаровим і дістав у свого брата метричну виписку. Переробив на себе і приїхав туди, так саме. Йдучи з села, ноччю я прийшов, ноччю і вийшов, бо боявся, думав, не знаю, яке відношення буде. Моє село Зразкове називалось. То на показ, як хтось приїде з-за кордону або якась там більша адміністрація. То воно не так постраждало в голоді, як інші села. Отже, я вийшов із села і пішки йшов до району. І надумав зайти уловити їжака, бо мати моя їжаків їла. Ловила в лісі і оповіла мені, що й батько є у лісі. Як випустили, то вже він їжаки ловить і каже – живемо цим. І я подумав, що, може, знайду їжака.

Пішов лісом. Дивлюсь. Хрест стоїть і другий, один великий, а другий маленький, наготовлений, теж закопувати. Видно і напис, що померла дружина. А він, чоловік, для себе зробив другий хрест і яму викопав для себе. Тоді я злякався. Думаю: «Може він напасти, мене з'їсть, бо я ще не такий худий був після того і в арешті мені давали суп їсти». То ще мав трохи здоров'я. Я лишив тоді. Вийшов – і до станції.

Приїхав до Андрія. Приїжджаю туди. Подав метричну виписку. Мене прийняли на роботу. Дали мені літру такої рідини, щось муки трошки там розколочено, то таке їсти. І шість карбованців грошей на день давали. Але ніхто за них не купляв нічого, бо не можна було купити ніде нічого.

Коли я тільки був приїхав тоді на Мехедівку, то там ще куці були зелені, а як я вернувся з села, то не було й листочка, всі об'їдені. І безперестанку вивозились кудись ті трупи. Дочекалися ми того, що нас потяг узяв був везти до Москви. Десь у Орел нас завезли (здається, Орел звалася станція) і там дали перший раз їсти. Дорогою були вагони закриті, бо люди схвачувались, якщо десь побачили на станції.

– *І, нарешті, поїзд набрав досить людей і Ви поїхали до Москви?*

– Так.

– *Скільки людей взяли?*

– Казали, що 800, але невідомо, там не можна було щось рахувати, бо то кожної хвилини виносили людину мертву, як не з того, то з другого вагона. Коли потяг відійшов з Мехедівки, то цілу дорогу, як тільки десь була станція така, що треба було воду брати там для паротяга чи що, то виносили трупи. Обходила така спеціальна комісія і виносили людей. Навіть таких, які бачили, що він не встане сам із ліжка або лежить, уже долі впав і не вилізе нагору, бо там нари пороблені були, то забирали живими і виносили їх геть. Коли нас перевезли до Москви, і як там зразу з потягів вийшли, то дуже багато теж померло, бо як завели, були погодували – і в лазню, то дуже багато возили, все забирали неживих і таких, що кричали, отже, від того, що почали їсти, а вони вже були слабкі дуже.

– *Що Вам давали їсти в дорозі?*

– Один раз тільки дали їсти, здається, у місті Орел, чи забув, яка то станція була, то один раз. Після того не давали нічого до самої Москви.

– *Що ж Вам давали?*

– Нас розділили на три групи. Отже, здоровішим (я був між здоровішими) дали і хліба потрошку. Слабшим дали тільки суп. А ще слабші отримали якусь манку, суп такий ріденький. То все, то не можна більше було, бо людина вмере, як наїсться.

– *І це один раз за кілька днів?*

– То було, здається, півтора чи два дні. Бо потяг йшов майже безперестанку, десь затримався узяти воду, але не відчиняли вагонів, не пускали, щоб виходив хтось кудись, і цілком закрили вагони. Люди кидалися, як забачив було, як вирушили із Мехедівки, то з кожним часом, як їхали, то все ліпшало – трошки можна було, не хліба, так печиво якесь дістати там... То можна вже було купити. А вже як їхали у російській частині, то там вже можна було і хліба дістати, купити. Вискочити з вагона. Але не пускали, бо знаєте, як то люди такі голодні, що приходять і зразу бере до рота оте все. І що йому зробиш?

– *І от Ви в Москві на будові метро?*

– Коли ми приїхали туди, я пішов до роботи. Так що там декотрих підліковували, а котрі ще могли робити, то пішли зразу робити. Отже, я там працював, землю накидав. Але недовго, пару місяців і щось тиждень чи що. Мене зарештували. Сказали: «Ти не одержав паспорта, не приписаний і мусиш вернутися у свій район міліції знов».

Ну, що ж? Відвели мене забрати там речі, попрощатися зі знайомими, і я від'їхав додому. Приїхавши знов додому, я до матері зразу зайшов. Не боявся вже тоді нічого, бо вже ніби не так заарештовували. Люди вимерли. Потрібні вже знов люди, то вже перестали ті

арешти. Зайшов. Матір жива лишилася. Вижила їжаками. Отже, і батько живий. Робить у радгоспі вже. Знайшов роботу.

– А як решта вашого села виглядала?

– У моїм селі не так вже багато померло. Мало вмерло. Але багато сіл було таких, що не лишилось нікого. Лише сичі кричали ночами у тих селах. Собаки не почуєш, щоб десь гавкала. То все поїли. Таких сіл було дуже багато.

Отже, коли я вернувся з Москви, відбув 22 дні арешту і відвідав матір, вона сказала, що батько живий лишився і працює вже в радгоспі. Я поїхав, знайшов батька, і ми там копали кагати для буряків деякий час. Отже, після того вже такого голоду тоді не було, бо вже почали годувати в радгоспі, давали вже хліб і взагалі вже можна було дістати якісь харчі. Голод уже минув.

– Чому була ця зміна? Чому почали видавати харчі? Чому скінчився голод?

– Як видно з того (бо вже люди говорили, що найменше сім мільйонів вмерло з голоду), отже, можливо, що така кількість вже лишилася людей, що вони вже мусіли щось робити і почали давати харчі. А до того людей не можна було вже втримати, бо коли на полі вже поспіває пшениця чи якесь зерно, щось таке, то людина вже житиме, бо вона дістає вже із поля. То того не встерезуть усього. Тому уже голод прикінчувався. Були ще напівголодні люди. Ходили чорні, не впізнавши такі, пережили той час, але вже можна було якось урятуватися від смерті.

– І який це був час?

– Це був 1933 рік, десь по жнивях уже, цебто у другій половині літа, під осінь, як уже городина готова була.

– Як люди тоді пояснювали голод? Чи вони говорили про нього? Чи вони розуміли, що з ними діялось?

– Людей дурили, ніби голод був природний, але люди бачили, що то не природний голод. Бо як би вони не ховали той хліб у млинах і в амбарах, скрізь заплзомбований, то люди в якийсь спосіб довідувалися, що хліб є, але його не дають.

– Де цей хліб був?

– Найбільше у млинах державних – там «Держмлин» називався. Отже, там було завалено хлібом і ніхто нікого туди не допускав бачити. Воно так і гнило там, накрите парусиною просто на подвір'ї.

– Це зерно тримали під вартою?

– Так. Усе було під вартою, не допускали близько, щоб хтось навіть оком глянув, що там діється.

– Як люди пояснювали це?

– Пояснювали, що то є штучним голодом. Просто голод через те, що люди не хотіли йти до комунізму і до колгоспу. Отже, колгоспну систему можна було обминути тільки тим, що сиділи дома, але як почали вони колгоспи робити, то повстання було не в однім селі проти

колективізації, проти всього, тоді вони придумали голод зробити, голодом загнали. Решта, що лишились, пішли робити в колгосп. Більш не перечили вже.

– Як Ви сьогодні пояснюєте це? Що Ви відчуваєте сьогодні, коли пригадуєте те, що пережили?

– Я відчуваю, що то була велика трагедія мого народу. Отже, і що вина була тут у комунізмові. Вони інакше не могли загнати, застрашити, як тільки таким ставленням, як вони зробили, штучним голодом і розстрілами, виселенням отих десятків мільйонів, яких вивезено було на Сибір.

– Дякую, пане Веретено*.

* Див. також лист Ф. Веретена до Дж. Мейса з 1988 р. на с. 292.

Ганс фон ГЕРВАРТ

(Hans von Herwarth,
1904–1999)¹

Ганс фон Герварт народився 14 липня 1904 р. у Берліні – помер 21 серпня 1999 р. у м. Кюльс, Німеччина. Був співробітником дипломатичної місії в Москві в 1931–1939 рр. Видав автобіографічну книжку спогадів німецького дипломата в 1930-х роках у Москві «Against Two Evils» («Проти двох лих»)*.

Інтерв'ю провів у м. Принстон (США) 12 серпня 1983 р. Марко Царинник.

– Пане фон Герварт, чи можете Ви нам розповісти, що Ви бачили на вулицях Москви й інших міст, як Ви подорожували в 1930 рр.?

– Добре, якщо можна, я мушу вас поправити. Я подорожував найбільше у 1932 р. Тому, коли я приїхав до Советського Союзу в 1931 році, то тоді ще не було жодних ознак голоду. Голод почався 1932 року і тривав до кінця 1933 року. Тоді, вже наприкінці 1931-го – на початку 1932 року, ви могли зустріти на вулицях Москви чи Києва або будь-де, де ви ходили, нещасних жінок з їхніми дітьми, які жебрали хліба, і ви бачили також бездомних дітей, які бродили й намагалися дістати їжі або щось вкрасти, щоб можна було прожити. То було страшно, і ви бачили їх особливо на вокзалах. Вони намагалися залишити ті місцевості, де був голод, але, ймовірно, ніколи їм це не вдалося. Лише мало кому пощастило дістатися до великих міст чи містечок і одержати щось з їжі. І тоді, звичайно, інколи їздили в 1932–33-х роках також поза містами і в Росії, і в Україні – і то було страшно, тому що ви бачили людей, котрі буквально вмирили з голоду. Ви бачили бідних дітей, які опухли і з опухлими черевами просили хліба, і, звісно, якщо ми мали якісь продукти, то ми з ними ділилися, але ми ніколи не знали, чи це була справжня допомога. Бо ми знали, що за якихось два чи три дні ці люди будуть знову голодні і знову будуть засуджені на смерть.

Пізніше я більше не їздив у місцевості, охоплені голодом. Наш аташе з питань сільського господарства Отто Шіллер мав це робити,

¹ Переклад з англійської.

* Von Herwarth, Hans, with S. Frederick Starr. Against two evils. New York: Canada: Rawson, Wade; McClelland Stewart, 1981.

і він завше повертався цілком розбитим, побачивши, як люди терпіли, і буди безпорадним якимось допомогти їм. Тоді він також робив звіти. Він часом зустрічався з радянськими урядовцями, коли їздив у ті піддані голоду частини Советського Союзу, і населення завжди просило тих урядовців: «Будь ласка, дайте нам трохи їжі, пришліть нам трохи зерна», – а вони категорично відмовляли. Вони навіть не відповідали на їхні питання. Вони казали, мовляв, ви повинні виконати план і тоді все буде добре.

– Чи Ви мали контакт із звичайними советськими громадянами? Чи Ви чули щось про їхнє становище від них?

– Так. До, я сказав би, 1933 року наші контакти з населенням не були контрольовані. Ми мали так багато контактів, скільки хотіли. Пізніше, коли Сталін почав ліквідувати частини комуністичної і марксистської доктрини, тоді він заборонив населенню мати контакти з чужинцями і то було дуже тяжко для нас від 1933 року. Нічого це не мало спільного з націонал-соціалізмом, контактувати з людьми, говорити з ними, бо ми знали, що, контактуючи з людьми, ми загрожуємо їхньому життю. Вони, напевне, могли бути заарештовані чи вислані або навіть вбиті, але в цьому була якась різниця. Подорожуючи поїздами, ми завше мали нагоду говорити, і, навіть якщо ви їхали авто, не можна було цілком контролювати, як хтось говорив із населенням. Але воно було дуже, дуже контрольоване, як це є сьогодні (1983 р. – Ред.).

– Які враження Ви мали, коли траплялася нагода контактувати з советськими громадянами?

– Так, я думаю, що більшість населення не погоджувалося з советською системою, особливо в сільських районах. Вони ненавиділи колективізацію, тому що селянин у Советському Союзі хотів мати свою землю і для нього була велика наруга, що його сколективізовано. Отже, лишалося загальне відчуття, що вони були незадоволені. Але також багато людей було невдоволених у містах і містечках через погані житлові умови, бідні умови життя, бо навіть у містах не було досить їжі й інших речей, як одяг, одяг дуже рідко можна було придбати. Я пам'ятаю, як ми контактували з людьми і питали їх, чи можемо вам щось дати? Вони запитували, чи можемо дати їм якусь сорочку або якісь пера (ручки), чи хтось має якусь запасне вбрання тощо. Було дуже страшно бачити таку потребу межі людьми. Тож я думаю, що єдиний, хто був справді задоволений, були переконані комуністи. Такі були. Як я приїхав у 1931, 1932 роках, я міг зустріти їх у поїздах, які їхали на село, як вони їздили в маєтки, що колись належали багатим людям. Нині вони були заселені робітниками, посланими туди на відпочинок. Їх називали будинками відпочинку, і, ясна річ, на це були вибрані спеціальні люди, переконані комуністи, які справді вірили у комунізм. Вони були комуністи-ідеалісти. Згодом це змінилося. Але

тоді ці люди були задоволені й вони сподівалися на краще майбутнє, але я думаю, що більше населення терпіло під цим режимом.

— Ви говорили про дипломатичну спільноту в Москві, що вона була дуже тісно, майже родинно, пов'язана. Про що говорили Ви й інші дипломати, інших національностей? Якою інформацією Ви обмінювалися щодо ситуації на початку 1930-х років і щодо голоду?

— Я вам скажу, що ми справді почувалися як родина. У Москві ми мали відчуття, що дипломатичний корпус був дуже об'єднаний. Передусім дипломатичний корпус був дуже малий. Нарховувалося лише якихось 26 місій, і вони не були такі сильні, як нині. Приміром, ми мали тільки шість або сім дипломатичних працівників службового персоналу. Те саме стосувалося інших посольств. Але ми мали дуже гарні, тісні відносини. Ми сходилися майже щодня чи двічі-тричі на тиждень і обмінювалися думками і навіть з представниками тих країн, з якими ми не мали особливо добрих відносин, як, приміром, з поляками. У нас відбувався довірчий обмін думками. Наприклад, військові аташе зазвичай сходилися після парадів і тоді формували, я б сказав, таку загальну думку щодо того, що діялося. То був єдиний фронт проти комунізму. Ясна річ, що під час голоду ми всі дійшли згоди, що те, що діялося, було жакливим, і всі ми відчували велике співчуття до населення.

— Чи Ви могли висловити це співчуття якимось чином? Чи Ви могли щось зробити?

— Ні, практично ми могли зробити дуже мало. Під час голоду ми звітували про те, що діялося, і особливо німецьке посольство, бо багато-багато селян німецького походження терпіли також на Поволжі, Північному Кавказі. На Кавказі проживало багато заможних німецьких селян. Вони терпіли, і ми, звичайно, діставали від них інформації. У 1929 році, я думаю, тисячі селян-німців приїхали до Москви і хотіли бути репатрійованими, коли куркулі, багаті селяни були переслідувані Сталіном. Вони приїхали з бажанням бути репатрійованими до Німеччини. Звісно, ми знали про це і ми писали про це звіти урядові у Веймарі, демократичний уряд був також обізнаний з тим, що діялося в Советському Союзі. Також німецькі газети давали багато репортажів про те, що діялося, бо ми мали дуже ретельних німецьких журналістів у Москві. Але ставлення уряду було, можна сказати, пасивне, і з молодшими в посольстві ми вже думали, що в тому періоді ми не повинні мати жодних комерційних відносин з цим кримінальним урядом, який дозволяв тисячам чи навіть мільйонам людей гинути з голоду, який морив їх голодом, тому що советський уряд міг надіслати харчі до районів, охоплених голодом, але це не була думка уряду. Уряд казав, й інші уряди були тієї ж самої думки, що блокада Советського Союзу не мала б жодного впливу на советську політику, бо вони практично були самодостатні і могли надалі виморювати людей голодом. І жодна урядова дія з-за кордону не

мала би жодного впливу на советський уряд. Друга причина полягала в тому, що коли ми не експортуватимемо нашої продукції, тоді інші країни зробили би це за нас. І третя причина була та, що ми мали велике безробіття в Німеччині, і якби ми перестали посилати мануфактурні вироби до Советського Союзу, це б підвищило наше безробіття у Німеччині. Таке було становище.

— Але хоча в той час Советський Союз мав певні плани щодо зовнішньої політики. Він хотів належати до Ліги націй і хотів бути визнаним Америкою, він хотів укласти договори про ненапад із західними країнами. Чи справді не було змоги сказати Кремлеві: «Якщо ви хочете цього, може, краще зробіть щось щодо цієї нестачі харчів і голоду»?

— Так.

— Чи не можна було вжити тиск у той спосіб?

— Можливо, але, бачите, було дуже тяжко сформувати якийсь єдиний фронт проти Советського Союзу, дуже тяжко, бо...

— Чи можна повернутися до питання: чи можна було чогось досягнути, сказавши советській владі: «Ви маєте дипломатичні плани. Якщо ви хочете їх реалізувати, ліпше зробіть щось у цій жакливій ситуації, в тому голоді, який ви створили»?

— Так, можна було спинити трохи вступ Советського Союзу до Ліги націй. Це було б можливе, але я не думаю, як я вже сказав, що це було можливе через спільні дії всіх західних держав, усіх цивілізованих країн присилувати Советський Союз змінити свою політику. [...]

— Може, повернімося на хвильку до питання голоду у Советському Союзі. Чи Ви мали нагоду дискутувати з якимись советськими урядовцями? Яка була їхня позиція?

— Советські урядовці просто відмовлялися говорити про це. Вони не визнавали, що був будь-який голод. Вони казали, що були деякі проблеми в окремих районах, бо селяни не виконали того, що наказав зробити уряд. Це було притишено і тримано в мовчанці, так наче нічого подібного не існувало. Вони заперечували існування голоду. Подається такий відомий приклад. Вони не лише заперечували голод — вони завжди, якщо приїздив візитер з-за кордону, робили враження, що не було жодного голоду, будуванням «потьомкінських сіл». Відомий візит президента французького кабінету Геррію, коли він приїхав до Києва, він дістав враження, що усе було в Києві гаразд. Вулиці, якими він їхав, були дуже добре очищені. Він отримав чудовий сніданок у своєму готелі, а тоді на вулиці їздили вантажні машини з написами «Хліб». Цей хліб вивантажували, і все виглядало дуже гарно. А потім він поїхав побачити колгосп, і коли він говорив із селянами, ніхто не знав, чи вони були справжні селяни, чи вони були там поставлені спеціально для інспекції Геррію. Вони йому сказали, що все було добре, набагато краще, ніж було за царя, і він повернувся додому і твердив, що не було ніякого голоду в Україні. Селяни дуже щасливі. І таке діялося в багатьох інших випадках. Ми мали таке саме

пережиття німецьких експертів чи науковців, які приїздили з Німеччини. Вони йшли до своїх готелів, їх там добре годували на сніданок, обід і вечерю. І вони собі думали, що все в порядку в країні. Вони собі не здавали справи з тим, що насправді діялося. Їм не можна було їхати поза місто. Їх тільки скеровували з одного місця на друге, які були добре вичищені і добре впорядковані.

— Ви згадали французьких дипломатів? Як вони оцінювали?

— Так, вони були. Вони почувалися присоромленими, що він [Герріо] не знав, який був справжній стан речей.

— Чи Ви можете нам сказати, які рапорти посилали люди з німецького посольства в Москві і з німецьких консульств деінде в Советському Союзі – до Берліна? Що вони говорили про внутрішню ситуацію, про голод?

— Я вірю, що ви можете підтвердити це пошуками в німецьких архівах, бо німецькі архіви відкриті. Ми намагалися відтворити для нашого уряду правдиву картину того, що діялося в Советському Союзі, особливо перед 1933 роком. Це були, я сказав би, абсолютно коректні звіти. Пізніше, після 1933 року, часом ми мусили передавати наші звіти так, щоб переконати не тільки наших колег у Міністерстві закордонних справ, а й нацистів, щоб не ставати на бік [...] політики. І тому часом ми мусили вживати спеціальний спосіб говорення. Ви розумієте, що я хочу сказати. Якщо ви жили при диктатурі, ви напевне не можете виявляти своєї справжньої думки, як ви робите це за демократичного устрою. Консульство в цілому, їхній звіт був більш жорсткий, бо вони були ближче до того, що витерпів народ. Вони, напевне, мали більше контактів, ніж ми мали, і вони часом звинувачували посольство в тому, що воно недостатньо точно звітує про всю правду. Але ми мали щороку по дві зустрічі з консулами і намагалися дійти спільної думки, до спільного осуду того, що робилося в Советському Союзі.

— Ми говорили з паном Генке, німецьким консулом у Києві, і він подає дуже зворушливий звіт про труднощі, з якими він зустрівся, і страшні страждання, які він бачив у Києві.

— Так, це абсолютно точно, бо там советські урядовці навіть намагалися позбавити консуляти, особливо німецький і польський, усіх контактів. Вони вмикали сирени перед їхніми дверима, тож консул не міг спати. Вони замикали комунікації. Вони заарештовували обслугу. Вони протинали телефон і відтак по-справжньому переслідували, але, звісно, то не змінило думки консула. Вони залишалися там до 1938 року, коли консульства були замкнені. Але вони бачили страждання. Вони, звичайно, бачили більше людей, які терпіли від голоду в Києві, Харкові чи Одесі, ніж бачили ми у Москві. Вони були ближче до того страшного страждання людей.

— Яка була відповідь на Ваші звіти до і після приходу Гітлера до влади?

— Я вам скажу так. Веймарська республіка вирішила, як я вже вам сказав, що вона нічого не може зробити проти терору, створеного советським урядом проти селян. Звісно, ми відчували особливе співчуття до тих селян, що страждали, бо ми мали багато німців з-над Волги і німців на Кубані, які страждали і вмирили з голоду. І ось що було зроблено – ми створили спеціальну інституцію, фундацію для допомоги братам у потребі. Але я не знаю, як багато з цієї допомоги справді дійшло до німців Поволжя, які страждали з голоду. Я не знаю цього. Ми ніколи не могли це перевірити.

— Чи ми не могли б трохи поговорити про природу і причини голоду? Якого різновиду це був голод? Чи то було природне лихо, чи воно було штучно заподіяне, внаслідок урядової політики?

— Звичайно, це не було природне лихо. Часом трапляється неврожай у Советському Союзі. Час від часу бував голод і за царської імперії. Частково таке ставалося і в Советському Союзі. Але цим разом був цілком інший голод і він був штучно створений. Передусім тими селянами, котрі відмовлялися обробляти землю, бо не хотіли вступати до колгоспу. Вони чинили опір колективізації і відтак думали, що найліпший спосіб опору – не обробляти землю. І тоді уряд сказав: добре, якщо ви не обробляєте землю, то мусите страждати і ми вам не допоможемо. Ясна річ, советський уряд міг послати зерно до тих районів, де земля не оброблялася. Але вони не зробили цього. Тож ви можете сказати, що голод був початий опозицією селян, але не був зупинений урядом.

— Повернімося до причин голоду. Ви згадали про відмову уряду щось робити.

— Так. Хтось може спитати, чому уряд взагалі нічого не зробив, і деякі люди говорять, можливо, то була некомпетентність уряду щодо того, щоб послати зерно до районів, які страждали. Але я не вважаю це некомпетентністю уряду. Вони не хотіли цього робити. Й вони цього не зробили. Вони давали суворі накази не надсилати жодних харчів до тих районів, де земля не оброблена. Справа була в тім, що не лише поки що незалежний селянин не обробляв землю, але також і в тому, що і колективізовані селяни теж не обробляли землю. І ці звіти були зроблені не лише завдяки читанню газет чи завдяки інформаціям з другої руки – адже Шіллер, наш аташе з сільського господарства, їздив по тих регіонах весь час упродовж голоду і всюди був свідком цього. Тож ми мали першорядного свідка того, що діялося в той час, і донесення Шіллера були уживані всіма іншими посольствами. Навіть пізніше ми виявили, що їх було показано Сталінові, який читав їх, бо його ті повідомлення цікавили. Але він аж ніяк не зважав на них. Він не брав поради Шіллера під увагу.

— Як Ви пояснюєте такий факт: згідно зі всіма даними, голод передусім стосувався України, Північного Кавказу, Поволжя, поволзьких німців і до деякої міри Центральної Азії, Казахстану. Іншими словами – всіх регіонів, які етнічно були не російськими.

– Тут може бути таке пояснення. Бо, на нашу думку, (національні) меншини від 1933 року не були дуже задоволені новою політикою Сталіна. Не забувайте, що маса людей вступили до соціал-демократичної партії в 1894–95 роках, перед першою революцією, і пізніше, тому що вони не погоджувалися з царистською політикою русифікації. Отже, багато членів комуністичної партії належали до (національних) меншин. І коли Сталін розпочав не тільки голод, але і свою політику русифікації, ви можете вважати його спадкоємцем Петра Великого, який знов відновив російський націоналізм. Природно, що члени компартії з представників меншин також не погоджувалися з цією політикою, бо вони завше боролися з владою царя. Вони не хотіли бути знову підкореними советською російською владою, і тому опозиція меншин була сильніша, ніж опозиція росіян. Таке моє пояснення.

– *Одне з останніх питань. Які цифри Ви мали на той час щодо жертв голоду?*

– Наше припущення в той час було законним, бо Шіллер їздив по районах, які були нищені голодом, – тож наше припущення було між 8–12 мільйонів. І ми вважали, що у своїх заходах проти багатших селян, так званих «куркулів», у 1929 році ймовірно було знищено один мільйон людей. Дуже тяжко подати точну кількість, але я думаю, що це жахливі факти.

– *Чи Ви можете припустити, скільки з цих 8–12 мільйонів було волзьких німців? Скільки казахів з Центральної Азії і скільки українців?*

– Ні, ми не мали жодної точної оцінки щодо цього, і я мушу вам сказати, що в той час ми не здавали собі справи і не думали такими категоріями, хто більше страждав, – казахи, чи українці, чи німці з-над Волги. Ми тільки бачили людське страждання і не робили жодної різниці, чи вони були українці, чи приволзькі німці, чи кубанські німці, чи козаки. Козаки також дуже багато потерпіли. Вони були частково росіяни, частково українці, але козаки страждали також, як кулаки, бо, як ви знаєте, були багатими селянами.

– *Чи Ви були свідомі спроб допомоги, яку хотіли подавати люди?*

– Так.

– *Чи Ви бачили трупи під час своїх поїздок?*

– Так, одного разу, коли я подорожував, я бачив, але ми більше покладалися на донесення Шіллера і часом військового аташе. Він також подорожував. І так само, звичайно, поляки мали дуже добру інформацію, бо також багато їздили.

– *Вибачте, що змушую вас повторитися. Чи не можете Ви сказати мені ще раз, чи Ви бачили трупи?*

– Так, так, я бачив. То був жах. І ви могли часом бачити трупи навіть у Москві. Але там – рідше, бо їх одразу забирали. Але ви бачили тих нещасних людей з опухлими животами. І ви бачили, як вони

настраждалися. Можливо, в Москві вони щось діставали їсти. Але це були рідкісні випадки. Ви також могли бачити бездомних дітей, котрі були скрізь: на поїздах, на залізничних станціях, і ви могли всюди їх бачити, свідків голоду.

– *Чи Ви знали про спроби допомоги кардинала Теодора Інніцера у Відні?*

– Так, ми знали про це, але ми не знали, наскільки вона була ефективна. Але це була також, напевне, допомогова акція, сконцентрована передусім на людях німецького походження. Я так думаю, але я не певний щодо того.

– *Чи Ви маєте ще щось додати?*

– Ні, я можу лише сказати, що це не дуже приємне, бо це завше хвилює тебе, коли відтворюєш таке жахливе минуле і знову переживаєш це й тебе це знову потрясає, і ти не можеш позбутися тих страшних донесень, котрі діставав у той страшний час. Як ви згадали, справді чимало з наших консулів стали свідками тієї трагедії.

– *Чи Ви можете поділитися з нами спогадами про одну з таких картин? Яка найбільш жива картина у Вашій пам'яті?*

– Я пам'ятаю, може, не дуже яскраво, ще один приклад. Якось ми десь їхали, а не думаю, що це був район особливо охоплений голодом, але так чи інакше там був голод. Ми влаштували собі пікнік поза селом, бо думали, що не можемо зробити пікнік у якомусь селі, тому що ми не могли б нічого їсти, то ми зробили пікнік поза селом. І тоді надійшли якісь селяни, і побачили шкірки з помаранчів (апельсинів), і спитали дозволу, чи вони можуть позбирати ці помаранчеві шкірки. Ясна річ, ми дозволили їм збирати ті помаранчі, але це показує, якими злиденними вони були. Ми дали їм дещо з нашої їжі, але то було жахливо, знаєте, – відтак ми навіть не могли продовжувати їсти після такого переживання. Це було таке маленьке пережиття, але було багато гірше, як ви були в селах, де справді шалів голод. Було, справді, жахливо це бачити.

– *Чи Ви були в таких селах?*

– Так, одного разу був.

– *Що Ви бачили?*

– Я бачив, що ті бідні діти, яких ви часом бачите на афішах, які просять допомоги для нерозвинених держав, з опухлими шлунками, і ви бачите бідних жінок, матерів, і то було жахливо стати свідком того і не могли нічого допомогти. Як я вам сказав, якщо ми навіть щось їм дали, ми знали, що це не була справжня допомога, бо це могло допомогти їм лише на два дні, але пізніше знов голод починав свою жахливу роботу.

**Андор
ГЕНКЕ**

(Andor HENCKE)¹

Андор Генке – німецький дипломат – народився 14 липня 1895 р. в Берліні, а помер 31 січня 1984 р. в м. Тагернзе (Німеччина). Від 1922 до 1929 р. працював у німецькому посольстві в Москві. Крім інших обов'язків, був офіційним дорадником німецького посла графа Брокдорфа-Рантцау. Від 1933 до 1936 р. Андора Генке був німецьким консулом у Києві. Видав «Мемуари німецького консула в Києві в рр. 1933–1936»*.

Інтер'ю провів у Мюнхені у вересні 1983 р. Володимир Богдашевський.

– Працюючи консулом в Україні, я бачив голод, зголоднілих дітей і тіла виголоджених людей. Був я й на селах – там також були голодні.

Нас було приблизно 1500 німців і шість з них згинуло з голоду. Українці також вмирили з голоду і у великій кількості, можливо, їх було всього шість мільйонів. Я повідомив про той голод до Берліна і також до німецького посольства в Москві. Німецький уряд спочатку не дослухався, а потім сприйняв це серйозно.

¹ Переклад з німецької.

* Hencke, Andor. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. München: Ukrainischer Freie Universität, 1979.

**Гільдегард
ГЕНКЕ**

(Hildegard HENCKE)¹

Гільдегард Генке (уроджена Барановська) – дружина німецького консула Андора Генке. Інтер'ю провів у Мюнхені у вересні 1983 р. Володимир Богдашевський.

– Фрау Генке, Ви дружина колишнього німецького консула Андора Генке. Ви також були на той час у Києві зі своїм чоловіком?

– Так, ми мали тоді допомогу «Братів у потребі» з бюро зовнішніх справ у Берліні.

– То була харитативна (благодійна) організація, яка передусім допомагала німцям?

– Так. Але також й іншим – будь-кому, хто приходив по допомогу. За допомогою до німецького консульства зверталось дуже багато людей. Ми намагалися допомогти тим людям. Там були й українці, але рідше. Я особисто бачила тоді багато трупів всюди і голодних людей, котрі приходили і просили хліба і їжі. І якщо ми їх приймали, то їх заарештовували вже на наступному розі вулиці. Дуже часто приходили також по допомогу люди з-поза міста. Ті, що усе втратили і вже нічого не мали. Вони говорили про голод на селах.

– Що вони робили з мертвими тілами?

– Не можу точно сказати. Я лише знаю, що їх забирали вечорами.

– Чи до німецького консульства приходили люди, які просили допомоги?

– Дуже багато.

– Ви могли допомогти цим людям?

– Ми намагалися робити це.

– Це були лише німці, чи українці так само приходили?

– Також українці, але рідше.

– Що було з українцями, котрі намагалися дістатися до німецького консульства?

– Також тяжко відповісти, бо вони... бо я точно не знаю, чи їх заарештовували одразу.

– Але деякі з них були заарештовані?

– Так, безумовно.

¹ Переклад з німецької.

- Чи люди, які шукали допомоги, також були з села?
- Так, дуже часто. Ті, що втратили все і які насправді нічого не мали більше.
- Чи ці люди розповідали про голод на селі?
- Так.
- Чи Ви переховували деяких людей у німецькому консульстві?
- Так.
- Хто вони були?
- Монахині. То були три черниці, які чудово вишивали, і ми їх взяли, бо вони нічого не мали їсти.
- І що Ви зробили з цими черницями згодом?
- Як мій чоловік був переведений на працю з України, ми відвезли їх додому.
- То були українські монахині?
- Так.
- Чи інші працівники зі штату консульства, приміром шофер чи секретар, також переживали голод?
- Так.
- Хто, наприклад?
- Секретаркою консульства була німкеня, а шофером – росіянин.
- Що, наприклад, говорила секретарка?
- Секретарка розповідала про те, що одно або два мертві тіла лежали перед консульством і що собаки гризли їхні руки.
- Й що Ви зробили тоді?

- Так.
- Чи говорив також щось шофер?
- Ні. Вони були дуже мовчазні, бо були дуже залякані.
- Я хотіла б сказати, що цілий час нашого побуту в Києві був, напевне, найкращий для мене час, тому що можна було допомогти, і водночас найгірший час, бо ми бачили так багато лиха.

- Тоді я вибігла, бо російські газети подавали, що в Німеччині був голод, а що все чудово в Росії. Відтак я дуже роззлостилася і стала робити фотознімки.

- Фотографія, яку Ви нам дали, і є знімком того трупа?

- Так, так.

- Ми можемо використати цю світлину для документації?

**Ульріх
ГЕНКЕ**

(Ulrich HENCKE)¹

Ульріх Генке, син німецького консула Андора Генке, народився 26 лютого 1926 р. в Берліні. Інтерв'ю провів у Мюнхені у вересні 1983 р. Володимир Богдашевський.

- Пане Ульріх Генке, Ви син колишнього німецького консула в Києві пана Андора Генке. Ви були з батьками у цей час у Києві?

- Так, я приїхав до Києва семирічним хлопцем з моїми батьками і жив там цілий час від 1933 року до початку 1936-го.

- Чи Ви досі пам'ятаєте події в Києві, зокрема голод?

- Так, я маю досить яскравий спомин з того часу життя в Києві. Ми були тоді дітьми. Я мав сестру, на чотири роки молодшу за мене, і ми жили в околиці консульства, немов у золотій клітці. І, ясна річ, нам не дозволялося бути на вулиці самим у цій ситуації... Але я досі пам'ятаю те лихо і той голод дуже добре і можу тільки підтвердити також на підставі особистого пережиття те, що мама і тато сказали і що справді всюди при входах до дому і на розі вулиць лежали трупи, які потім забирали у відкритих вантажівках. Їх скидали і тоді вивозили геть. Цей спомин залишається чітким через особливі трагічні обставини.

- Що ще Ви пережили?

- Я також пережив тоталітаризм, цю диктатуру держави, тотальний контроль. Мій батько й усі співробітники консульства були під безперервним стеженням.

Я ще пам'ятаю життя в Києві дуже добре. Хоча я тоді мав лише сім, вісім, дев'ять літ. Ми жили біля консульства у золотій клітці, ізольовані від оточення. Як діти, ми не могли залишити дім через біду на вулицях і в Києві як таким, але я пережив попри все багато з тієї біди і голоду.

- Що Ви бачили тоді на вулицях Києва?

- Всюди в Києві вмирали люди. Вони лежали в брамах і на розі вулиць, бо вмерли з голоду. А вечорами їх вкидали на вантажівки і везли десь. Це я бачив власними очима.

- А що казали Ваші батьки, коли багато людей приходило до Вас у пошуках допомоги? Це Ви можете теж підтвердити?

- Так, те, що багато людей приходило до нас за допомогою, це я добре знаю... Хоча було дуже небезпечно для людей входити до

¹ Переклад з німецької.

німецького консульства, бо за ним весь час спостерігала секретна служба. Вона тоді звалася ГПУ. Люди приходили і просили допомоги, а мої батьки завжди мали трохи їжі, суп, хліб тощо, і люди з вдячністю приймали допомогу. Хоча деякі були вже такі зголоднілі, що трохи цієї їжі не могло їх врятувати. Що з ними відбувалося далі, коли вони залишали місце консульату, не знаю, але можна припускати, що багато з них були заарештовані. [...]

– Яка подія в Києві особливо вразила Вас?

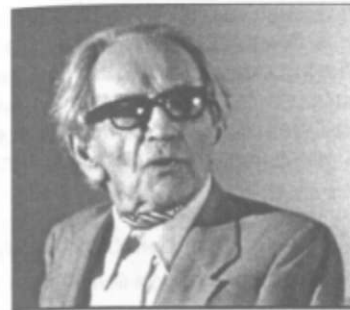
– У Києві я був особливо вражений арештом мого приватного репетитора. Я мав тоді якихось п'ять років. Коли приїхав до Києва, був якраз шкільного віку. Ясна річ, там не було німецької школи, так що я був залежний від приватного репетиторства, і батько міг заангажувати сина німецького пастора. Той пастор у Києві був етнічний німець, але мав російське громадянство. Його син мав також російське громадянство, студював теологію, і він мене вчив – це були дуже гарні відносини між учителем та учнем.

Цей студент був заарештований на Різдво 1934 року. Невдовзі після того мої батьки послали йому дарунок у вигляді харчів – усі запити про нього лишалися без відповіді... Його, напевне, виселили.

– Ви не уявляєте, чому його заарештували?

– Можливо, його заарештовано за шпіонаж. Через те, може, що він ходив і виходив з німецького консульату. Вони думали, що він займався шпигунством на користь німців. Щодо шпіонажу, то росіяни особливо активні й швидкі на підозру. А батьки з ним ніколи жодного слова не говорили про політику. І це завжди було в інтересі тих людей, що приходили і виходили.

Ми завжди перебували під наглядом. Перед консультом був цілий ескадрон ГПУ, який вів спостереження вдень і вночі, завжди стояли дві машини, які стежили за кожним кроком батька, мами чи іншого співробітника консульату. Вони нас супроводили й нищпорили за нами, навіть як ми робили закупки – тож вони знали кожний наш крок. І кожен, хто входив з нами в контакт, міг також бути під їхнім наглядом.

**Йосип
ГІРНЯК**

(1895–1989)

Йосип Гірняк – провідний український актор і режисер. Народився 14 квітня 1895 р. в селі Струсів Тербовельського повіту на Галичині – помер 17 січня 1989 р. в Нью-Йорку. Йосип Гірняк розпочав свою сценічну кар'єру 1914 року в любительській трупі, а згодом став працювати у професійному театрі «Українська бесіда» у Львові (1916–1918), Новому львівському театрі (1919–1920), Театрі української драми ім. І. Франка і його студії (1920–1922), у театрі «Березіль» у Києві та Харкові. Близький співробітник відомого театрального режисера Леся Курбаса Йосип Гірняк був заарештований під час сталінського терору в 1933 році й засланий у Чиб'ю на Півночі, де він також виступав у театрі (1934–1940). Під час війни повернувся до театральної справи в Україні, зокрема, вперше поставив на українській сцені «Гамлета» у Львівському оперному театрі. Як переміщені особи після Другої світової війни Гірняк і його дружина О. Добровольська заснували в 1946 р. Українську театральну студію в Ляндеку (Австрія). 1949 року емігрував до США. У 1954–1964 рр. був художнім керівником заснованого ним Українського театру в Америці. Як актор Гірняк став відомим завдяки своїм ролям у виставах театру «Березіль» за п'єсами Миколи Куліша «Мина Мазайло», «Народний Малахій», «Комуна в степах», «Маклена Граса» і «97». Він є автором статей з історії українського театру і спогадів (Нью-Йорк: Сучасність, 1982).

Інтерв'ю провів у Нью-Йорку (США) 20 липня 1983 р. Свято-слав Новицький.

– Як виглядав Харків у 1932–1933 роках?

– Вулиця була звичайна, нормальна вулиця, жива, як у всіх містах в Україні. Тільки що вже тоді починався той великий голод. Тоді була така картина, що вдень люди ховалися. Чоловіків не було видно, а вночі вони вилазили, як тіні, чекали ночі, щоб непомітно, коли відчиняться магазини з хлібом, можна було тоді там дістати кусень хліба.

На вулиці ходили тільки безпритульні діти і жінки голодні, обдерті, а то і навіть трупи, які лежали на вулиці, та їх не підбирав ніхто, переступали діти через них, і то так виглядав Харків тоді.

– Ви бачили ці трупи?

– Я не тільки бачив голодних, а й мав контакт з ними. Бо виходив із театру, а діти підбігали до мене, просили милостиню. Я випорожнював кишеню свою, не дуже багату, і тікав зворушений тим, що дитина гине з голоду. Далі на вулиці бачив жінку, яка вмирає вже два-три дні. Через неї переступають, ніхто її не підбирає. Так виглядав той Харків.

– А чому не підбирали?

– А не підбирали їх, бо було багато їх. Місто не було зорганізоване. [...]

– Скільки було безпритульних?

– Безпритульних дітей була тьма! Вони безконтрольно бігали по вулиці і просили милостині в людей, порятунку просили.

– Чи міліція виловлювала їх?

– Виловлювала.

– І куди їх дівала?

– Звозила десь поза місто, десь у табори, а вони потому тікали і знов з'являлися, поки не гинули, поки десь не падали.

– Ви говорили, що жителі міста проходили щодня повз цих живих, напівживих і мертвих селян? Як пояснити це? Чи це була байдужість чи неспроможність допомогти?

– Ні, вони жили своїм життям. Але вони теж не відривалися від того настрою, який панував у цілому місті, в їхньому оточенні. Вони були такі самі, як і ті, що вмирали й жили в тих обставинах.

– Який це був настрій?

– Настрій гнітючий. Люди переступали через хворих, вмираючих людей, яких не підбирали. Люди ті були такі самі, як ті, що лежали. Вони не знали, що їх чекає.

– У цьому гнітючому настрої навесні 1933 року письменник Микола Хвильовий виїхав на відрядження у село... І повернувся за якийсь два тижні. Чи Ви бачили його в ці останні дні?

– Як він повернувся, я його бачив у гнітючому настрої, бо він бачив випадки людодіства на селі. Він повернувся зовсім хворою і знищеною морально людиною. А причиною його самогубства стало те, що заарештували Ялового.

[Далі Йосип Гірняк докладно розповідає про похорон Миколи Хвильового, про останні зустрічі з режисером Лесем Курбасом перед його від'їздом із Харкова, про обставини суду над ним самим, розмірковує про різницю між МХАТом і «Березолем». І знов повертається до останніх зустрічей із Миколою Хвильовим.]

– Розкажіть про останні дні Хвильового. Чи Ви бачили його в останні дні життя перед самогубством? Чи Ви зустрічали його на вулиці?

– Я на вулиці його зустрів. Раз я йду вулицею і бачу – Хвильовий борюється. Пивнушка була недалеко, на Сумській вулиці. Там у погребку пиво продавали, і там на сходах біля тої пивнушки стояв Хвильовий. Борюється чогось з якимось робітником.

Хвильовий, видно, випив пива трохи, і вони змагалися. Щось хочуть один одному довести. А я хочу виручити Хвильового. Підходжу до нього, і Микола Григорович, як побачив мене, впав на коліна, починає мене цілувати. І до того робітника: «Ти знаєш, хто то є? То актор!»

– Я старався його вив'язати з тої ситуації, відвів до хати.

На селі він бачив людодіство і під тим враженням приїхав, застає Харків отакий, як він застав, в ньому теж голод, теж трупи, через які переступають, через жінку і не одну, про що говорив Лесь Курбас Постишеву.

Коли партійний керівник Павло Постишев зустрівся з Лесем Курбасом, він сказав тому, що Курбасові «треба зарядитися патріотизмом нашої епохи, засудити свої попередні постановки, свої збочення». Курбас відповідав, що «збочень» засуджувати не стане, бо «ними горджусь, каже, а патріотизмом до епохи зарядитися не годний». Бо, каже: «От я до вас йду, то я вже три дні переступаю через труп жінки, яка лежить біля театру, вона вмерла, і її ніхто не прибирає. Погодьтеся, – каже, – з тим, що такі речі не настроюють до ентузіазму».

– Чи Хвильовий говорив про голод на селі? Чим він пояснював це? Як він це сприйняв? Які причини?

– Про це я з ним не говорив. Він приїхав тоді розбитий з села. Він поїхав, можливо, сам, а може, його послали. Знаєте, партійців тоді посилали. Він побачив і повернувся розбитий.

– А Ви самі були на селі?

– У 1933 році ми поїхали в Межигір'я, після того як наш театр «Березиль» почав готувати «Маклену Грасу». Ми використали свою відпустку і підготовчий період, тобто два з половиною місяці часу на підготовку тієї вистави.

Так ми поїхали на Межигір'я. Там, у тому монастирі, було відкрито творчий будинок письменників. Відпочивали в ньому російські, єврейські, українські письменники. Кожні жили в своєму гетто. А ми там робили «Маклену Грасу». По сусідству був Вишгород, здається, колишнє місто княгині Ольги. Так ось у тому Вишгороді не було жодної жилої хати. Вікна були забиті дошками. Все виглядало порожнім. Лиш собака десь пробіжить – і все. Люди вимерли з голоду. Цілий Вишгород був такий. Так виглядало село. А ми робили проби (репетиції). Я маю навіть фотографії з того часу.

Микола Куліш ходив по довколишніх селах і бачив те село. Звісно, творчі люди то все переживали і на них то діяло відповідно.

– Що Ви їли? Як Ви харчувалися?

– У тому творчому будинку ми мали приділи. А в Харкові були навіть спецпайки. Існували спеціальні закриті розподільники, і актори діставали таким чином більше того, як діставали всі інші на картки.

– Що Ви могли одержати на картку в розподільнику?

– У розподільнику ми отримували і масла трохи, муки, цукру, м'яса – це те, що можна було дістати. Але таке не всі діставали.

Перед арештом ми мали персональні пайки. То те саме діставали ми і в тому монастирі, і для тих творчих людей то робили.

Пригадую, в корчах там жив хлопчик, дитина років семи-восьми. І наші жінки бачили, як воно з корчів виходило десь і, голодне, знов втіало в той корч. Познайомилися з тією дитиною, почали її підгодувати.

Але були й інші люди, не хочу називати національності, які питали нас: «Що ви куркульських дітей підгодовуєте?»

Кривилися, дивилися на це кривим оком. Ось така була ситуація з тою дитиною. Батьки її загинули з голоду. А дитина якась вціліла, пішла в корчі. Наші жінки підгледіли дитину і підгодовували своїми недоїдками.

– Ви не маєте поняття, що сталося з дитиною?

– Того вже не знаю. Бо ми виїхали.

Між іншими тоді в Межигір'ї був Юрій Лавриненко, була й Бажана сестра. І я пам'ятаю, як вона з монастиря до Дніпра бігла, мов серна, по скелях, поміж корчі. А Лавриненко, як молоденький лошак, – за нею! Тож там люди оживали на тих пайках у тому творчому будинку.

– Ви мали що їсти, а селяни не мали?

– Селяни не мали. Селяни були приречені. Або йдеш до колгоспу, і в колгоспі люди вмирали. Бо був голод. І людей насильно заганяли до колгоспу. [...]

Петро ГРИГОРЕНКО

(1907–1987)

Петро Григоренко відомий як колишній генерал Радянської армії, військовий інженер і дисидент. Народився 16 жовтня 1907 р. в селі Борисівка, Ногайського повіту, Таврійської губернії (нині Приморський район, Запорізька область. – М. Ч.) – помер 21 лютого 1987 р. у Нью-Йорку. Вчився в Харківському політехнічному інституті (1929–1931), Московській військово-інженерній академії (1931–1934) і Академії Генерального штабу в Москві (1937–1939). Після 1939 р. служив на Далекому Сході. Командував дивізією на німецькому фронті (1943–1945), викладав у Військової академії ім. Фрунзе в Москві (1945–1961), очолював факультет військової кібернетики і в 1956 р. дістав звання генерала. У вересні 1961 р. виступив із критикою корумпованих чиновників на обласній партконференції в Москві, після чого втратив свою посаду і був переміщений на Далекий Схід. Зайнявся правозахисною діяльністю, виступав за повернення до Криму депортованих під час війни кримських татар. Заарештований у лютому 1964 р., він був запроторений до психіатричної лікарні в 1964–1965 і 1969–1974 рр. Генерал Григоренко був одним із засновників Української Гельсінської групи (1976) і її представником у Московській Гельсінській групі. 1977 року виїхав для медичного обстеження до США і був позбавлений радянського громадянства. Він є автором 80 військово-наукових праць, а також дисидентських творів. Його спогади видані російською (1973, 1976), українською (переклад Дмитра Кислиці, Детройт, «Українські Вісті», 1984) та іншими мовами.

У своєму інтерв'ю для авторів фільму «Жнива Розпачу» генерал Петро Григоренко розмірковує над природою голоду, дотримується погляду, що винародовлення мало соціальний, а не національний характер.

Інтерв'ю провів у Лонг Айланд, Нью-Йорк (США) у липні 1983 р. Святослав Новицький.

– У моєму селі Борисівка, звідки я родом (нині Приморського району Запорізької області. – М. Ч.), все керівництво в селі було з наших людей, з села. Я їх усіх знав в обличчя. Секретар райкому теж до мене непогано ставився. Батько мій був у колгоспі з 1928 року.

Ще до масової колективізації вступив. Був членом райвиконкому – то у мене зв'язки були в районі добрі.

Секретарем райкому партії був українець з Васильківки на Дніпрі. Голова райвиконкому теж українець, не з нашого села. Отже, руками наших людей і виконувалися партійні вказівки. Всі уповноважені прокурори, всі їхали в села вишкрібати хліб, щоб не залишився у селян.

– Чи Ви могли б пояснити, як вишкрібався хліб? Як активісти його збирали?

– Тут часто я чую: «Виморили людей голодом ні за що, невинуватих». Ні, вони «винні» були. Перед урядом дуже винуваті. 1929 рік ви, може, не пам'ятаєте, але я нагадаю вам. Вийшла книжка Сталіна «Год великого перелома». Сталін доводив переваги соціалізму, він радів масовою колективізацією. Люди пішли, мовляв, у колгосп, і він, захоплюючись, назвав той рік «роком великого перелому». Ми, мовляв, здійснили революцію, важливішу, ніж у 1917 році. Ця революція, що ми зробили тепер, тяжча і важливіша. Селянин пішов у комунію... А селянин пішов на повстання. Якраз ця книжка не встигла вийти, як фактично південь Советського Союзу запалав повстаннями.

Це були так звані «бабські бунти». Але вони не були бабські. Баби починали бити владу, а якщо їм опір зуміли організувати, то тут вже за кілки бралися чоловіки. Аби придушити повстання, довелося війська викликати. Бо з активом не вдалося. Свій домашній актив розгромили і висилали війська на придушення. Багато людей арештували, подавили.

Де ж повстання були? Це південь України, всі степові райони, і туди, аж до паралелі Києва, навіть за Київ, на Полтавщину – всі оці хлібні райони. Далі що? Кубань, Дон – теж повстання. [...]

– Чи Ви можете пояснити, як конкретно відбувалися ті «бабські бунти»?

– Як некеровані. Баби нападали на місцеву владу, як правило, нікого не забивали, а зв'язували, в сарай закидали або просто виганяли – йди з села, куди хочеш. І люди розтягали майно своє. Розбирали своїх коней, корів, майно, яке перед тим тільки стягли в колгоспи. Вони все те розбирали. Ну, а як місцеві загони, зорганізовані з комсомольців, приходили в село, тут уже і чоловіки бралися за кілки та за вила і розганяли. Тоді туди, де не вдалося втихомирити, приходили війська. Стріляли і по верх голів, і в голови, і в груди. Стріляли всяко. Були і втрати.

І от тут часто в розмовах питають: «А звідки ви берете, що то план був такий – винищити людей голодом?» Й ось це перша ознака того, що то план такий був. Якраз голод був найсильніший, найсильніше організований, найглибше охопив якраз ті райони, де були оці повстання. Значить тут ясно, що була вказівка виморити там голодом. Бо інакше, як би додумались? Не рахуючись ні з чим. Ось де мій батько був, то колгосп був міцний, хороший – все зібрали, все, а їх теж

голодом морили, не рахувалися – у них теж хліб забрали і теж лишили голодними.

– Чи були такі «бабські бунти» коло Вашого рідного села?

– Так, теж розтягли колгосп. Там один колгосп старий був. Той зостався. Там не було бунту. А ще три створили – ті всі розтягли. Все майно розібрали, а потім там вже брали. Те, що голод захопив степову, південну частину України, Ростовську область, Кубань, Дон, Оренбургщину, тобто оті козацькі райони, – це доказ того, що у комуністів був план. Пізніше я був ще на Далекому Сході, там козацькі повстання теж були, і там голод для них теж був організований, але вони не стали голодувати, а пішли в Маньчжурію.

– Ви в цей час навчалися у Військовій академії в Ленінграді?

– Ні, в цей час, про який я розкажу, я ще не вчився у військовій академії. Отже, 1929 року восени, як ті повстання пройшли, розтягли майно. А 1930 року я вчився в Харківському технологічному інституті. Того року я поїхав на хлібозбирання jako уповноважений ЦК КП(б)У в Архангелку Херсонської області. Величезне село. І в 1930-му році в тих районах, де були повстання, проводили ну такий страйк, італійський чи що, не знаю як то назвати. Одне слово, хліб у полі, а люди сидять в холодку під грушами, під яблунями. Ніхто не йде на працю. То жахливо. Йдеш селом і почуваш себе, як у пустелі.

То щоранку, бувало, заходиш, починаєш з людьми говорити. Люди тебе і не слухають, і не дивляться. І погляд у людини такий байдужий... І її нічого не цікавить. То кажеш їм, що хліб же пропаде. А у відповідь: «Та він і так пропаде...»

– Яка причина цієї байдужості?

– Знов же в колгоспи (людей) зігнали, а люди-то не хочуть іти. І у них все забирають. Ото, що не вимолотять, все забирають. Ото в Архангелці роботала одна молотарка, тільки восьмеро людей на дві тисячі чоловік. І з-під віялки – прямо в машину й на заготпункти! І цим, хто працював, нічого не давали. Значить, фактично тут саботаж пройшов, значить, повстання, потім саботаж. Не здались люди. І от, значить, ясно, то договорононність (домовленість) була, але плану такого, що на папері (по знищенню людей), – не було. Це уміли большевики теж робить і Сталін. То була вказівка усна. То Сталін сказав. Що то так було сказано, то я можу судити по інструктивному виступі українського секретаря Станіслава Косіора. Перший секретар ЦК КП(б) України нас інструктував, як ми виїжджали на хлібозаготівку. Його вислів я й досі майже дослівно пам'ятаю. Бо я його в споминах (згадав), як побачив той голод. Він казав, що куркуль хоче задушити нашу советську владу костлявою рукою голода. Ми ту костляву руку перенесемо на горло кулакові (куркулеві). Тож вже він знав. Уже вказівку мав. То він не сам додумався. Так, що план був, у мене нема аж ніякого сумніву. І ото після цього спротиву, ото вже в 31-му році, почали організовувати голод.

Обстановка в цей час на селі була складна. Я говорив головним чином про колгоспників. Але після тих повстань значна їх частина вишла з колгоспів, були одноосібники. І от вже 1930 рік мав би навчити, чи що, щоб тверді завдання селянам почали давати. [...]

У мене був дядько Олександр, про якого я з великою повагою пишу в своїх спогадах. Він і не заходив у колгосп, і не виходив з нього. Зостався одноосібником, й до куркулів його довести не могли і не схотіли. То йому дали одноосібне завдання. Він виконав, але здав все фактично, що в нього було. Йому зразу ж дали друге, ще більше завдання. Ну, що робити? Не здаси, то і в тюрму можна потрасти. Почали серед родичів збирати. Батько свій хліб весь вивіз. Батькові ж не доводили твердого завдання, та ще ж він і колгоспник був. Він вивіз усе. І якось загалом добрали, здали. Та йому, вже не відходячи, дають нове, третє завдання! Він тоді каже: «Ну, а це вже виконуйте ви, а мене куди хочете...»

Я заїздив до секретаря райкому за нього говорити. Його вислали з села та і все забрали. Нічого не залишили. А він же з маленькими дітьми. Я – до секретаря райкому. Це теж доказ того, хто всім керував. Й кажу секретареві райкому: «Ну, що ж дядька мого Олександра так обидили?» «Ти ж знаєш, що я його знаю, – каже, – але на нього там у селі дуже злі...»

Да, от, значить, хто рішав його судьбу. «Я, – каже, – не погоджувався, щоб тверде завдання йому другий раз давали. Але там у вас на нього дуже злі».

Хто там злий був, не знаю, але посилення було саме на це. Одне слово, 1930 рік обіклав одноосібників твердими завданнями. Якраз у 1930-му прийнятий відповідний закон. І Сталін, їздячи до Сибіру, якраз натискав на те, щоб цього закону дотримувались. Закон про тверді завдання, то, значить, як не давати? [...] А як не виконав тверде завдання, то тоді «в двенадцятикратном размере взискать». Йому, скажімо, сто пудів дали вивозити, а пуд там коштує менше карбованця, а з нього – в «двенадцятикратном размере»... І тоді розпродуй все, що в нього є, – і хату, і йди, куди хочеш або куди тебе вивезуть.

Ото дядько мій і пішов на Донбас у совхоз. А загалом і колгоспників теж, у кого був хліб, то змушували «добровільно» (так добровільно, як у нас на недільники ходили) здавати, бо план не виконаний. І ось тоді одноосібники прийшли до колгоспу, бо як один раз тверде завдання йому дали, то він знав, що і вдруге дадуть тверде завдання. То він уже йшов до колгоспу. А ті, хто не мав змоги виконати план від самого початку і бачив, як іншим давали тверді завдання, то він чим скоріш теж йшов до колгоспу. Тож усі вже були колгоспники. А план хлібозаготівель не виконується. То тоді й стали заготовчі бригади створювати. Туди місцеві входили – комсомольці й ті, хто вважався незаможником. У нас у селі приблизно рівні усі були. Але все одно й «куркулів» знайшли, підкуркульників, середняків і незаможників. Ну,

ото й підбирався такий «актив» зі щупами в руках. От вони й ходили й вищупували все. Ну, й знаходили. Люди ховали, але й з-під землі знаходили. І під розвалювали й знаходили.

Люди починали вмирати від голоду ще до мого приїзду у рідне село. То от наводили комсомольці такі приклади, що отакий-то вмер з голоду, а хліб у нього був схований під піч. А він не виказав. Жінка вже після його смерті виказала. Щоб дітей нагодувати, думала, що їй дадуть щось. Але їй нічого не дали. Все забирали. В 1930-му ще не так серйозно забирали, а вже з 1931-го на 1932 рік посіяли на весь клин, бо не працювали люди. Земля не оброблена була. У 1932-му дуже великий урожай був, але він весь лишився в полі. Дуже великий урожай! Бо я ж до п'ятнадцяти років на селі був, то я міг розібратися. То й колос великий та повний, отже, хліб був, та він здебільшого лишився в полі. Щось там взимку, може, викрали колгоспники з-під снігу, витягли, а так весь лишився. А в 1932-му посіяно було мало, і ось тоді взялися ці бригади. Їм, тим бригадникам, частково видавали з того, що вони знаходили, якийсь відсоток. Тож вони, виходить, могли не вмирати з голоду.

Ходили не так, що один раз обшукали – і все. Вони весь час працювали. Сьогодні й завтра, щодня ходять. Обійдуть село, починають з інших ділянок. І коли я приїхав 1931 року, то вже обезхліблене село було зовсім! Люди закопували хліб у ями, але все, чисто все познаходили. У 1931-му вже нічого не було. Ще з 1927–1928 років люди почали ховати хліб. В ямах закопували, складали. І в нас теж було дві ями в городі. Але батько вчасно все вивіз відтіль. Не знайшли у нього. [...] Я ж пішов вчитися до інституту, а в 1931-му влітку мене забрали на навчання до військової академії, в армію призвали. Якийсь час я не їздив до села і ось дістаю телеграму від матері (від мачухи фактично), що батько тяжко хворий.

І тут я зовсім дурним виглядав. Цей випадок з моєю поїздкою якраз яскравий показник тогочасної нашої поінформованості. Тож я листи діставав з дому, і сам писав, але уже ніхто не писав таких речей, за які могли переслідувати. Більше того, я батька бачив у 1931 році. Він мого сина привіз. У нього був старший мій син, котрий тоді ледве ходити почав. То він мені привіз сина і дещо говорив. Якби я уважніший був, то можна було б дещо зрозуміти. Та навіть він віч-на-віч не говорив того, що робиться на селі.

А 1931 рік – то вже початок голоду. Цього чомусь не визнає багато дослідників, але 1932, 1933 роки були такі страшні саме через те, що вони після більш легкого голодного року були. Голодний був 1931 рік, але не такий, як 1932–1933 роки. Вже в 1931 році запаси викачали. Досі, може, ще щось зоставалося, якось перебивалися, а вже в 1932-му вже ні в кого нічого не було. Нічого не було, і через те він скінчився так званою продовольчою скрутою. Але про це я згодом скажу.

А зараз я покажу, який я був не підготовлений до того всього і як погано поінформований. Я сам влітку 1931 року на село не їздив, бо саме тоді переїхав до Ленінграда. Там у військовій академії пайки хороші були, тож я не відчував не те, що голоду, а навіть загрози голоду. І коли одержав листа від матері, я так і вирішив, що з батьком щось погане сталося, захворів, і вже раз мачуха телеграму дає, то треба їхати. Я того ж дня побіг і випросив собі відпустку. Кинувся мерщій збиратися і в мене до кінця дня не вистачило часу, щоб дістати пайок. Тож я виписав атестат, тобто папірець, за яким міг отримати будь-де те, що мені належало. А виявилось згодом, що будь-де отримати якраз і не можна було. [...]

Тож я виїхав в Україну. Уже в дорозі я став підозрювати, що щось негаразд. Уже на під'їзді до Белгорода дітей коло поїзда було так багато! І всі вони просили: «Хліба! Хліба!» А вже як від Харкова поїхав, то далі всі станції були порожні. Нікого нема. І я вже почав розуміти, що тут біда не тільки нашої родини, а тут загальна біда. Тому, приїхавши до Бердянська, я одразу ж побіг до райвійськомату за пайком. Але мені не дали. Йдіть, мовляв, до районного військового комісара. Хоча з моїм атестатом необов'язково було звертатися до нього. Та робити нічого, і я пішов до районного військового комісара. Він узяв мій атестат і каже: «Ти що, хворий? Я своїм не даю нічого, а ти до мене приїхав. Що я тобі дам?» – «Дайте хоч, що є». – «Та нічого в мене немає. Я нічого не одержую». Ну, і врешті-решт після моїх прохань і торгівлі він видав мені на мій двотижневий пайок дві хлібини такого хліба, що з нього можна було ліпити все, що завгодно. Хліб був глевкий до краю і чорний, так що не видно було, чи він з борошна, чи з землі.

Ото, що я одержав, з тим і поїхав. Селами, де я проїжджав, усе було мертво. Як приїхав у рідну Борисівку, два трупи побачив. Один чоловік лежав уже зовсім без ознак життя, а другий скрючився, під парканом сидів, але вже теж помирав з голоду. Це був грудень 1931 року, ще не весна. І вже мертві були. І то я сплутати час ніяк не можу. Я маю копію свого послужного списку. До військово-технічної академії я вступив у серпні 1931 року, і раніш я в армії не був, так що тут ніяк не сплутаєш.

– Що було з Вашим батьком?

– Да, батько вже був опухлий. Та не так, щоб дуже, але ноги вже напухли. І під глазами, в общем, типово голодний вигляд. І в хаті було півгарбуза. І все!

Ну то я пішов до колгоспу за кіньми. Заходжу. Бухгалтером колгоспу був мій товариш по комсомолу. Один сидів. Я зайшов. «Здрас-туй, Коля», – привітався я.

Він навіть так сидів, дивлячись в стіл. Навіть голови не підняв, і начебто ми з ним тільки п'ять хвилин, як розстались. Каже: «А-а-а, Петро...» Уже він безрозлічний совершенно [байдужий цілковито].

«Що, за батьком приїхав? Ну, забирай. Може, він виживе, а нам вже не вижить». Ну, я попросив коней. Він каже: «Я тобі не буду записки писати. Піди та там тобі дадуть».

Ще відходячи до колгоспу, я сказав матері: «Збирайтесь. Я приїду з підводою, і, що встигнемо, те й возьмемо. Робить тут нічого»...

Повернувшись до Ленінграда, я написав листа в ЦК. І довго думав опісля: що ж воно таке, що мене з ЦК ще й подякували? Надіслали відповідь, що за, так би мовити, сміливе розкриття важкого недоліку ми Вам дякуємо. Це, мовляв, дуже допомогло нам усунути там непорядки. То я тільки в останні роки починаю розуміти, чому мене не покарали, а ще й подякували за те. Інші писали про голод, то їх карали, а мені ще й подякували. Я написав так, що то їм вигідно було. Бо колгосп, в якому працював батько, існував від 1928 року і дружні люди там зібрались, добре працювали. Колгосп був гарний, міцний. А слабші колгоспи не так голодували, як він. Бо вони дисципліновані, все змолотили вчасно і у них все вивезли з-під віялки, навіть одвійки. І я саме на це зробив наголос, що кращий колгосп виморюють голодом, в той час як гірші ще живуть. Ну, то їм, мабуть, вигідно було таке зауваження. Ось вони й подякували так.

Так відбулося моє знайомство з голодом на власні очі. Це те, що я особисто бачив. Ми доїхали. Батько ще трошки пожив...

– А скажіть, як Ви думаєте, сьогодні [1983 рік] в Советському Союзі знають про голод, говорять? Як влада його оцінює і як прості люди?

– Ті, хто пережив голод, користуються такими прикметами й кажуть «це ще до голоду було» або «це вже після голоду було». Так що в звичайних розмовах голод часто зустрічається. А влада (радянська) мовчить. Людей навіть переслідують за згадки про голод: «То бил кулацькій саботаж». Мовляв, не голод, а саботаж. Влада, одне слово, хоче, щоб люди не пам'ятали того – ні в пресі, ні в доповідях, ніде не згадується, абсолютно ніде. А у розмовах з рідними, як когось згадаєш мого віку, то скажуть: «Та він під час голоду помер»...

– А якби хтось сьогодні вголос або публічно говорив про голод, влада переслідувала б його?

– Так, як переслідують дисидентів за антисоветську пропаганду. Статтю антисоветську дадуть і засудять. Не говориться. Не дають говорити про це.

Ось головний висновок – для чого проводився голод? Про те, що голодомор запланований був, можна судити з того, як він закінчився. Сталося це навесні 1933 року. Чекали, поки населення майже вимерло, і тоді подали ту продовольчу допомогу. А в постанові указані були тільки райони Дону і Кубані. То советська влада робила вигляд, що голод був невеликий, спричинений неврожаєм і лише в деяких районах. У постанові указано було, щоб видавати ту продовольчу допомогу тільки тим, хто виходить на роботу в колгоспі. Не сказано було

«хто працює», а хто виходить на роботу. Це значить, хоч ти рачки прилізь в колгосп, тобі дадуть твоїх 400 грам хліба. А як не прийдеш, думаючи, що в тебе сил немає працювати, тобі не дадуть нічого. Тільки приходь в колгосп – і 400 грам печеного, глевкого хліба тобі дадуть. Це доказ того, що хотіли зламати людей і зламали.

Найголовніше, що селянин завжди, у всі віки був найбільш незалежний від влади, бо він хліб виробляв. І в нього треба було відняти той хліб. Добровільно його міг не дати. А советська влада ставила задачу, щоб селянин звик брати шматок хліба, виробленого ним, з рук держави. От хоч рачки, хоч повзком, а все, щоб у мене взяти шматок хліба, з моїх рук, як та навчена собачка.

Цей голод був доведений до такого краю, щоб зламати українського селянина. Селянин прийшов за тим хлібом, який у нього одняли, вирвали, і той же хліб почали йому давати. Зміст життя советського колгоспника в тому, що він має землю «навечно», а хліб – державний. Хоче держава – дасть, не хоче – не дасть. У нього ж свого хліба немає. Так оцей штучний голод і мав довести, що хліб є державна власність, а не власність того, хто його виробив.

– Для чого це робилося?

– А це ж комуністичний порядок, що все належить суспільству. З тією програмою більшовики і йшли до влади. І робили це, щоб зробити свою владу непохитною. Бо як я даю хліб, то я і владаю тобою. А якщо хліб у тебе, а я хочу над тобою владарювати, то ти скажеш, а я тобі хліба не дам. Тож весь час після того, як НЕП почався, так і тривала та боротьба за хліб. Держава хотіла хліб забрати собі і забирала. Мета була – змусити все селянство працювати на державу, як раби. [...]

[Далі Петро Григоренко розмірковує над державною системою в СРСР, над перетворенням селянина в раба, чому той змушений купувати у держави хліб. Він міркує над тим, як зробити владу більш сприятливою для людей, над значенням історичної пам'яті і запланованого фільму про голодомор.]

Бібліографія: Григоренко Петро. Спогади. Переклад Дмитра Кислиці. Детройт. – Українські вісті. – 1984.

**Любов
ДРАЖЕВСЬКА**
(1910–2006)

Любов Дражевська, геолог, журналістка, громадська діячка. Народилася 12 вересня 1910 р. у Харкові – померла 29 квітня 2006 р. у Нью-Йорку. У травні 1933 р. була студенткою геолого-географічного факультету Харківського інституту професійно-педагогічної освіти. У 1946–1948 рр. жила у Франкфурті (Німеччина). Здобула диплом магістра у Колумбійському університеті в Нью-Йорку (1958). Працювала в «Голосі Америки» (1951–1954) перекладачем і редактором. Була куратором музею в Патерсоні, шт. Нью-Джерсі. Авторка статей та рецензій в «Engineering Geology» та праці «Geology of Paterson, N. J.» (1976). Допоміжна редакторка журналу «Ukraine: A Concise Encyclopedia» (1961) та «Леся Українка: хронологія життя і творчості» (1970). Член редколегії журналу «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts & Sciences». Дійсний член УВАН та її правління. Друкувала статті в різних українських газетах і журналах. Деякі праці з'явилися під псевдонімом Любов Слобожанка. Почесний член СУА. (За Енциклопедією української діаспори.)

Інтерв'ю провів у Нью-Йорку 22 липня 1983 р. Святослав Новицький.

– Ви були студенткою Харківського учительського інституту в 1933 році. Що сталося з Вами того року?

– Я розповім вам тільки один епізод. Одного дня в класі було близько сорока студентів і нам було сказано прийти наступного ранку до інституту. Нам не було сказано, з якої причини, тільки наказано прийти. Ми всі прийшли наступного ранку, потім нас відвели на трамвайну зупинку і ми поїхали на вокзал. Коли ми йшли повз залізничну колію, ми чули багато дивних звуків. То було щось схоже на стогони чи плачі. Це був дивний, ні з чим не зрівняний звук: спершу тихий, а в міру того, як ми йшли, – все голосніший. Ми зупинилися перед поїздом. Це були тільки вагони, а тоді ми побачили дітей, які дивилися через вікна. Чоловік, який, я думаю, був у формі НКВД, підійшов до нас і сказав: «Наступні кілька тижнів ви працюватимете з цими дітьми, надзиратимете над ними і годуватимете їх». Нас поділили на дві частини. Одна зміна залишиться, а друга – прийде увечері і працюватиме вночі.

Я була у першій групі, до кожного вагона було призначено по двоє людей. Я увійшла до вагона і побачила, що там було повно дітей. Деякі діти були в більш-менш нормальному стані, але більшість з них були дуже бліді і дуже худі, й багато дітей були опухлі з голоду.

Незабаром принесли їжу: досить густий пшоняний куліш. Нам казали не давати дітям більше як по одному кухлику, щоб не пошкодити їм після голодівки. Враження було страшне. Так проходить день. Я намагалася говорити з дітьми, запитувала, як вони там опинилися. Одна дівчинка сказала, що її привела туди мама. Друга сказала, що вона була на вокзалі і хтось взяв і посадив її на поїзд. Вони не могли мені зрозуміло пояснити, як вони там опинилися. Першого дня кілька дітей померло. Вперше в житті я бачила людей, які вмирили, і, звичайно, це було дуже тяжко. Увечері принесли ще одне відро, щоб годувати дітей.

– Якого віку були ці діти?

– Вони були немовлята, а найстарші мали років 14–15. Я пам'ятаю одну родину з трьох дітей: хлопчикові було 14 років, дівчинці – 10 і ще одному хлопцеві – десь 11 років. Вони разом сиділи біля найстаршого хлопця, і малеча казала: «Ви нас не розділите».

Немовлята знаходилися в окремій частині вагона. Для них були призначені дві медсестри – жінки. Ці бідні діти діставали молоко, але вони так чи інакше вмирили.

– Що давали їсти старшим дітям?

– Цей суп, куліш. Я також хочу розповісти епізод, свідком якого я була першого дня. Там була дівчинка, яка йшла повз вагон, і потім, напевне, вона збожеволіла і стала кричати: «Не ріжте мене, не ріжте мене!» А потім вона казала: «Он моя тітонька буряки поле!» Її потім вивели з вагона. В цілому я була досить контрольованою людиною, але коли я повернулася додому того дня, я зазнала нападу істерики. Перед тим я не знала, що то значить бути істеричною, але тоді я це пережила.

Та помалу ми пристосувалися. Все стало рутинним, і я й надалі вдень працювала там. Я приходила вранці. Діти вже знали мене. Вони кликали мене тіткою: «Добрий день, тітко». І тоді я намагалася з ними займатися. Я приносила з собою дитячі книжки. Одного разу принесла олівці і папір. Я взяла дітей з вагона. Вони сиділи навколо мене, і я запропонувала їм намалювати, що вони хотіли. Вони намалювали так, як звичайно діти малюють, але деякі діти намалювали гасло: «Хай живе товариш Сталін». Ось така була історія.

– Як ці діти вмирили? Скільки з них вмерло?

– Щодня. Щодня. Деякі з них, більшість з них тихо померли. Але деякі вмирили довго, з передсмертними судорогами. Звичайно, ми знали, що як дитина тихенько лежить, ми вже знали, що ця дитина скоро помре. Також дуже тяжким пережиттям було водити дітей до лазні. Це був один з наших обов'язків. Коли діти були в їхній одежі,

ми не бачили їхніх тіл. Але як діти мусили роздягатися для дезинфекції одягу, то тоді ми побачили: деякі з них були страшенно худі, а інші мали страшенно опухлі животи. І на це було дуже тяжко дивитися.

– А що можна сказати про дітей, які вижили? Чи Ви маєте якусь уявлення про те, що з ними сталося?

– Наскільки я знаю, їх забрали до дитячих будинків, тому що якось мені було велено завезти дітей до якихось бараків. Це також було дуже тяжко пережити. Ми поїхали трамваем до дільниці Харкова, потім мусили дуже далеко йти пішки. Вже стемніло. Діти мали п'ять-шість років. Вони були змучені й питали мене: «Тітко, де ми йдемо? Тітко, де ми йдемо?» А я не знала. Єдине, що я знала, – привести їх до того бараку і залишити їх там. Це все. Я не знаю, що з ними сталося.

– Ви були свідком інциденту, коли один з тих бездомних хлопців втратив ногу. Як це сталося?

– Біля нашого поїзда було кілька поїздів, які ніколи не рухалися. Було зрозуміло, що діти могли під тими потягами лазити, і один з тих хлопців знаходився там у той момент, коли колеса стали крутитися. Тоді ми почули страшний крик і ми побачили, що його ноги були відрізані. У той час я була з дітьми коло вагона. Ми якраз щось читали. Негайно з'явилася якась «швидка допомога» і його відвезли, але це була одна з найгірших картин у моєму житті.

– Вас також мобілізували в 1932 році?

– З нами було по-іншому. Якось ми були на якомусь холодному мітингу і нам сказали, що ми мусимо допомагати бідним селянам у колгоспі, полоти їм цукрові буряки. Через ворогів народу, які хочуть саботувати колгоспи, колективні господарства. Було сказано, що це наш обов'язок і так далі. Відбувалися мітинги, і ми мусили вже наступного дня з валізочками йти протягом двох днів. І ми йшли близько п'ятдесяти кілометрів до Тростянця, потім ми пройшли якихось двадцять чи тридцять кілометрів від Тростянця до Боромлі. Ми йшли порожніми селами, бо там нікого не було. Перед тим, як вирушати, ми були дуже щасливі, ви знаєте, для студентів це була зміна, і ми багато про це не думали. Але то було дуже дивним – бачити села, зарослі травою, трава росла скрізь, і не було жодної ознаки життя. Там не було нічого.

Ми почали ставити питання, та не діставали на них відповіді, чи то були якісь вороги? Вони не хотіли вступати до колгоспу, і тому їх заслали на Сибір? І потім ми таки прийшли. Там теж було дуже кепсько, на ніч нас поселили в якійсь халупі. І ми пішли шукати там якісь можливості, як на селі, за якоюсь stodолою знайшли черешневий сад і побачили, що там стирчали чийсь ноги. То лежали трупи, присипані чимось. Ми пережили шок. Вони померли з голоду.

Ранком ми пішли до праці і мали з собою їжу. Це було щось схоже на віз, якого тягнув кінь, і на ньому були соєві боби, а також щось

схоже на анчоус, що звалось в Україні тюлькою, і трохи хліба – все це пильнували, боячись, що хтось може напасти на це. «Хтось» означає людей, котрі втекли і були поза законом. Але на нас ніхто не нападав. І ми почали. Я була на цій практиці лише три-чотири, щонайбільше п'ять днів. Я не могла цього витримати, бо коли нас годували, інші, голодні люди стояли довкруг нас колом з дітьми, здебільшого жінки і діти. Тож це не можна було перенести. Отже, я втекла, дезертиривала.

Я йшла усі ці кілометри назад до залізничної станції. Це був страшний досвід. Я не знаю, чи я повинна це сказати.

– Ви бачили студентів, які міняли у селян свою їжу на речі?

– Так, це не можна було назвати їжею. Це були залишки тієї тюльки чи тільки їхні голови, жменька – за гарний шматочок вишитого льону приблизно як на вишивану сорочку, що жінки носять. То було страшне, ми були дуже обурені цим, і ми сказали дівчині не робити того, бо це погано. Так, ми навіть не могли їсти. Майже все, що я мала, я роздала. Вона сказала, що вони погані, бо вони не хочуть іти до колгоспу, колективного господарства, отже, вони можуть здихати. Це було огидно. Було кілька комсомольців, які так думали і так говорили. Ми між іншим ніколи не обговорювали того, що бачили. Більшість вдавала, що вони нічого не бачили і не чули, і говорили лише з найближчими знайомими.

– Чому вони не обговорювали те, що бачили?

– Через те, що було зрозумілим: чинилися жорстокі, огидні речі. Ми були свідомі того, що це обговорювати невільно. Ми нічого не могли зробити. Тільки могли втекти. На тій практиці дуже мало зосталося там. І потім, знаєте, ми не тільки пололи бур'яни, але й вибирали насіння. У нас не було досвіду. Це була марна праця. Справді, не було що обговорювати.

– Чи Ви та інші студенти говорили про пережите Вами в той час? Чи Ви приходили до якихось висновків щодо того?

– О, ми ніколи, ніколи не обговорювали це. Ми працювали з дітьми й говорили про звичайні речі. Як ми повернулися назад до інституту, ми ніколи, ніколи того не згадали. То був час терору і час переслідування усіх так званих «чужих елементів», і ми боялися про це говорити.

– Чи Ви також про це не говорили?

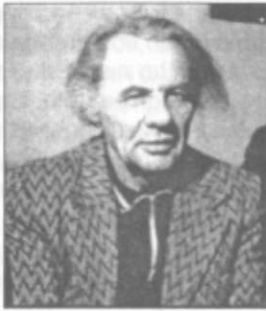
– Ми мали там трошки ліпші відносини, знаєте, мистецька школа, тож ми мали трошки кращі відносини. Чи ми знали? Я, мабуть, була на третьому році. Забагато людей кидали навчання вже після першого курсу. Ми аж так дуже не боялися, але була група комсомольців. З ними ми ніколи не говорили. З іншими ми говорили, але не відкрито, не на мітингу, не про те, що треба було робити – чи протестувати, чи щось такого.

– Коли Ви говорили про це між собою, до яких висновків Ви приходили?

– Що вони (ми весь час говорили про них «вони» – про уряд, про комуністичну партію весь час казали «вони»), що вони приведуть країну до катастрофи. Що це вже було лихом, якщо люди вмирали з голоду. Було добре відомо, що Україна є багатою країною, і якщо вони навіть не можуть дати собі ради з виполюванням цукрових буряків, то що вони могли зробити? І наша допомога була ні до чого, бо ці бур'яни були вищі за буряки. Ми навіть не знали, як вони виглядають. Це не була справа лише полоття, а й засіву, і я дуже сумніваюся в тому, що ми як студенти могли їм у чомусь допомогти.

– Чому вони (уряд, партія) провадили країну до такого нещастя? Яка була причина цього лиха?

– Причиною нещастя було руйнування приватного господарства. Щоб придавити український народ, бо він був в опозиції до советського уряду від самого початку. Я би цього не згадувала, хто був особливо зацікавлений у тім, але ясно, що комуністична партія була на вісімдесят відсотків неукраїнською, і було ясно, що вони хотіли знищити ту частину селянства, через те що вони хотіли втримати свої господарства. Це робилося жорстоко і повстала економічна руїна всього, бо Україна була та країна, яка годувала Росію, дуже бідну, і мала найкращий чорнозем в Європі. [...]

**Петро
ЄГІДЕС**
(1917–1997)

Петро Маркович Абовін-Єгідес – громадський діяч, дисидент, філософ. Народився 15 вересня 1917 р. у Києві – помер 13 травня 1997 р. у Москві. Його батька розстріляно, коли хлопчикові було три роки, і він через деякий час потрапив до дитячого будинку. 1936 р. вступив на філософський факультет Московського інституту філософії, літератури та історії. Пішов добровольцем на фронт, був тяжко поранений і потрапив до полону. Йому вдалося втекти з полону, але він був заарештований і вісім років провів у таборах Воркути.

1949 р. повернувся до Москви і став працювати викладачем у педагогічному училищі, а 1953 р. поїхав працювати головою колгоспу в Пензенській області в Росії. 1959 р. знов повертається до викладацької та наукової праці. Від 1967 р. почав брати активну участь у правозахисному русі й потрапив на примусове лікування до психіатричної лікарні. 1978 р. Петро Єгідес спільно зі своїми товаришами став випускати самвидавний журнал «Поиски», котрий припинив існування наприкінці 1980 р. За цей час вийшло вісім номерів накладом 20–30 примірників. У часописі зроблено спробу вступити у відкритий теоретичний діалог із властями щодо суті советського ладу. 1980 р. Абовіна-Єгідеса вислали за кордон, він жив у Парижі. І саме в цей час поділився спогадами про голодомор в Україні.

На початку 1990 років він часто приїздив до Росії, виступав з лекціями. Зблизився з неосоціалістичними рухами в постсоветській Росії. На виборах до Державної думи Російської Федерації 1995 р. він балотувався за партійним списком Партії самоврядування трудящих Святослава Федорова. Книжки Петра Єгідеса виходили в Парижі та Москві.

Інтерв'ю провів у Торонто 1 листопада 1981 р. Марко Царинник.

– Петре Марковичу, 1932 року, коли Вам було 17 років, Ваша бабуся померла з голоду в Києві. Як це сталося?

– Тут, можна сказати, було дві причини. Одна причина – це ті умови, які поставив Сталін зі своєю колективізацією населенню України, а друга причина може йти ще від Леніна й торкнулася власне нашої родини. Мій батько був загублений, забитий ЧК ще в 1920 році.

– За що?

– Сталося це так. Спочатку він був у Червоній армії, як багато молодих людей тоді, й там він діставав багато подяк, згодом перейшов до ЧК і працював там з півроку. І сталося таке, що мали заарештувати його товариша з гімназії. Він його попередив про можливий арешт, і той товариш втік, але його все-таки піймали. І коли він розколовся, то розповів, що мій батько попередив його. Тоді розстріляли і його, і ще деяких людей, і разом з ними і мого батька.

Відтоді в нашій родині почалося тяжке життя. Ми дуже бідували. Я був маленький. Жив у бабусі, бо мати мене теж покинула, вийшовши вдруге заміж, і ми жили дуже бідно в той час. Хоча в Києві і взагалі на Україні під час НЕПу умовини життя були кращі, ніж вони були раніше і стали пізніше. То були найкращі роки НЕПу – з 1922–1923 років і до 1929-го. Я пам'ятаю добре, що фунт цукру – тоді на фунти все було – коштував три копійки, порція морозива – три копійки. А ще цілі гори кавунів продавалися – приїжджали до Києва татари з Криму і продавали дуже дешево, теж по три, п'ять копійок. Хліб і все було дуже дешево, і люди тоді жили вже непогано. Але наша родина жила погано, бо батька не було, залишилися там три жінки в цій родині і я серед них. Але все-таки якось ми жили до 1929 року, а того року зразу стало дуже погано в Києві.

– Тобто як прийшла перша п'ятирічка?

– З початком першої п'ятирічки ввели карткову систему і одразу стали великі черги. Якось зразу не стало продуктів, і люди стали бігати по чергах за цукром, за іншими продуктами. Я добре пам'ятаю, мені було років дванадцять, що в нашому будинку жив один чоловік, котрий робив печива. Йому потрібно було дуже багато цукру для цього. І він нас, хлопчиків, посилав у чергу стояти за цукром. Ми йому приносили той цукор, і за кожних 8 фунтів він нам давав одне тістечко. Для нас це було важливо.

І оце мені в голові дуже відклалося, що раптом нічого не стало. А настала карткова система. Вона призвела, врешті-решт, до того, що в Києві зробилося дуже погано. Я на той час вже скінчив семирічку і з дитячого будинку мав йти у самостійне життя. Тож я перейшов учитися на робітфак, бо на робітфак тоді приймали дітей, вихованців дитячих будинків нарівні з робітниками.

Я почав жити в гуртожитку. І тоді пам'ятаю, я діставав стипендії 45 карбованців на місяць. А буханець хліба вже тоді на базарі коштував 60 карбованців. На картки ж давали щось 200 чи 300 грамів хліба, я вже точно не пам'ятаю зараз, але дуже мало. І я на тому робітфаці дійшов до того, що у віці 17 років я ходив з палицею, бо не мав навіть сили ходити. В мене серце вже стало боліти, але я ще продовжував вчитися. Навчатися було дуже важко, бо було голодно.

І бабуся моя не витримала цього, від голоду вона опухла, захворіла і відтак у 1932 році померла. Зайшов я, коли мені сказали, що моя

бабуся вмирає. Вже побачив її померлою. Вона була накрита простирадлом. Воно трохи злізло, і я побачив її опухлу ногу, як скло. Це добре запам'яталося мені.

— Що Ви думали, що Ви почували?

— По-перше, я не міг плакати, бо не мав чим. У мене було таке становище, і я був на себе сердитий, що в мене навіть сліз уже нема, бо, мабуть, я був такий слабкий. І я не міг збагнути, як могло статися, що цілий народ, який творив революцію, дійшов до такого становища, що мусить голодувати. Але багато думок у мене в голові тоді не могло бути, бо я мав шок. [...]

— І ось померла Ваша бабуся. І як далі склалося Ваше життя?

— Після похорону моєї бабусі на другий чи третій день я стояв буквально посеред Києва і думав, що мені далі робити, куди мені далі йти і як жити далі. Люди йшли повз мене, кожен мав свої думки, і мені здавалося, що всім наплювати на всіх і на мене в тому числі. Я відчував себе дуже самотнім у цьому світі. І тоді, мабуть, спала мені в голову думка кудись виїхати. Куди — я навіть не мав жодного плану. Тож я пішов у напрямку київського вокзалу. Напевне, у мене була думка сісти до потягу і кудись поїхати з цього Києва. Бо хоча я дуже люблю Київ, це моя, можна сказати, батьківщина, там я народився і виріс, це — прекрасне, чудове місто, але для мене він був, як мачуха.

— Чому як мачуха?

— Бо ж там я загубив батька, там у мене померла бабуся і я ніяких радощів у своєму дитинстві не бачив. Не мав, можна сказати, дитинства і юнацтва, як слід. Я не вважаю, що Київ винен був у тому, а винна та система, яка виникла через Сталіна і його опричників.

Отже, я йшов від Київського університету вниз Караваєвською вулицею (ми жили неподалік) у напрямку залізничного вокзалу. І коли я підходив до вокзалу, я побачив щось таке, чого я здалеку не зрозумів, було щось таке накидано біля вокзалу. А коли я підійшов ближче, то побачив, що це люди, які валяються штабелями як колоди, теж опухлі. Я пригадав свою бабуся, їхні ноги виглядали так само, як скло. І люди валялися, можна сказати, у передсмертному стані.

— Вони ще були живі?

— Так, ще були живі. Їх було дуже багато. Вони самі не знали, чому сюди втікали. Адже вони тікали сюди від голоду, а виходило так, що в самому Києві нема чого їсти. І в селі, яке завжди давало хліб не тільки Україні, а й іншим країнам, не було чого їсти, і я був дуже стурбований з усього цього. І далі я вже не сів ні на який той потяг, а повернув назад. У голові у мене роїлися всякі думки, мені тоді було всього 17 років, і я все це не зміг збагнути. Але я все собі думав. Я виховувався в дитячому будинку. На мене не було ніяких впливів з інших боків. Виховувався все в радянському дусі, можна сказати, і почав собі думати — як же це сталося?

І виходить, що я вже тоді став розуміти, що всі гасла Жовтневої революції не здійснені. Бо, наприклад, «Земля — селянам, фабрики — робітникам, влада — радам» — всі ті гасла радянської влади не були здійснені...

Виходить, що землю дали на початку революції і тут же відібрали назад, і люди голодують, бо в них землю забрали. І фабрик робітники не одержали, і ніякої радянської влади теж нема, а є навпаки диктатура якихось страшених людей. Мені Сталін вже тоді видавався страшною людиною, яка просто захопила владу в свої руки і виходило, що жодна ідея, жодна революція не була здійснена.

Це мені ставало ясно вже тоді, а зовсім я зрозумів це у 1937 році, ген пізніше, коли бачив терор щодо цілого народу і найчесніших людей нашої країни.

І я так йшов собі мріючи і дійшов до бульвару Шевченка. Він недалеко від вокзалу. Там я згадав, що десь тут живе моя мати. Ну, думаю, зайду до матері. Піднявся, подзвонив. Майже всі люди тоді жили в комунальних квартирах, окрім тільки партійних босів, які мали вже тоді свої чудові хати, чудові будинки і квартири великі. А всі інші жили в комунальних помешканнях.

Я подзвонив, і мені відчинила сусідка. Зайшов до кімнати, де жила моя мати, а її не було. Вона була на кухні. І там стояла, як зараз пам'ятаю, невеличка шафа, трошки прочинена. Як голодна людина я помітив, що там є якась їжа, і, придивившись, виявив вареники. Я взяв одного вареника і став їсти, бо вважав, що я прийшов до своєї матері, хоча у нас відносини були вельми складні. Вона дуже рідко дає мене з'являлася. І я це дуже переживав. Завжди хотілося мені мати якусь материнську ласку, але я ніколи не відчував, що в мене є мати, і для мене це було дуже прикро. І ось вона входить, і замість того, щоб якось зі мною поговорити чи усміхнутися, чи що, вона спитала: «А що це ти робиш?»

Я кажу, що нічого. Вона показує на той вареник та й каже: «Не для тебе наготовлені вареники. Для чого ти взяв того вареника без дозволу?»

І в мене він застряг у горлі. Я зразу кинув той вареник, вибіг з хати і пішов у дуже тяжкому стані. Ледве дійшов до свого гуртожитку. Далі йшла така колотнеча в моєму житті.

— Як Ви в 1932 році без бабусі, без матері, фактично без родини давали собі раду?

— Далі знов йшов учитися. Я не знаю, як то могло статися, але в голоді я вчився дуже добре. Мені дуже хотілося тоді вчитися! Я завжди вважався відмінником у навчанні. Та я вже не міг навчатися далі. Бачив, що гублю всі свої сили, що я можу померти, бо мав тоді хворе серце. Лікарі казали, що в мене загрознає становище.

Одного разу я побачив таке. Десять на вулиці в Києві мені трапилося оголошення, що, мовляв, комсомольці, вас країна закликає їхати

вчителями на село, бо почався тоді всеобуч. Всеобуч означав обов'язкове загальне і початкове навчання для всіх. І то така «чудова» наша країна. З одного боку, ніби загальне навчання і такі гасла чудові, і п'ятирічка, і будова соціалізму... А з іншого боку, – голод. Нема чого їсти... Люди вмирають, селяни наші. Не якась там буржуазія чи пани. Народ вмирає. Дуже важко було мені збагнути, що це за країна. Лише опісля я пізнав сутність цієї системи, і це країна-сфінкс була для мене тоді. Вона і сьогодні для багатьох людей – сфінкс, тобто загадка. [...]

Прочитавши оголошення, я вирішив їхати на село. У Києві вчилася одна знайома студентка якраз із Полісся. І вона мені запропонувала: «Їдьмо до нашого району». Це був Олевський район Житомирської області, Коростенської округи. Це – на тодішньому кордоні між Україною та Польщею. Я кажу їй: «Та ж скрізь голодно на селах!» «Ні, у нас немає голоду», – каже вона.

Так я наважився їхати. Згодом зрозумів, чому там не було голоду. Ми поїхали, і я став там учителювати. Викладав українську і німецьку мови. Хоча я сам знав усього на один параграф більше за своїх учнів. Та я багато працював над собою і вважався добрим учителем. Вони думали, що я все знаю, а я просто своєю великою працею всього досяг. За деякий час я дійсно став на ноги як учитель. Тож я там провчителював чотири роки.

Приїхавши на Полісся, я думав, чому там все-таки дещо є. Мене влаштували до одного колгоспника, у якого я жив. І все думав, чого ж тут краще трохи, ніж у наших багатших районах. У чорноземних районах був голод, а в Поліссі, серед боліт – ні. Бо, мабуть, влада вважала, що все одно вони, поліщуки, – бідні, з них нічого не візьмеш. Хліба в них багато немає. Через те забирали хліб у найбагатших селах і районах.

– Тож у цьому селі на Поліссі голоду не було. Учителюючи там, Ви не голодували?

– Ні, в цьому поліському селі я не голодував. По-перше, там було молоко. Бо в кожного селянина все-таки була корова. Оскільки серед лісу там були болота і трохи трави, а цю траву колгосп не міг забрати, бо в болотах. І в болотах селяни годували свою худобу. Через те вони й могли якось жити. А оскільки була корова, то був гній, і вони трохи обробляли свій власний шматок землі. Й була картопля через те в них, а раз картопля, то можна було годувати там якусь свиню, і так у них трохи було чого їсти. Й хоча вони не заможні жили, але не вмирали з голоду, як у основних чорноземних частинах України. [...]

Колгоспники мали трохи хліба, а нам, учителям, давали ще такі пайки, які ми діставали в колгоспі. Не пам'ятаю, з чого він складався. Бо такі подробиці завше забуваю. Боршно, пам'ятаю, нам давали...

Поліські селяни не мали розкошів, білого хліба не було багато і всяких продуктів, але було досить, щоб не голодувати. І через те

голоду там не знали. Так, було бідне життя, але на той час, можна сказати, то було краще, бо не знали голоду. [...]

– А голод був у першу чергу на Україні?

– Так, правильно, бо можна сказати, що українське село більше протистояло насильству, ніж російське село. Це по-перше, а по-друге, російські села здебільшого не чорноземні, не такі багаті, а я думаю, що голод був і навколо України також. У Краснодарському краї, там, де багаті землі. Але головним чином таки на Україні, бо український народ більш протистояв оцій тоталітарній системі, тому насильству. Так можна сказати, з одного боку. А з іншого – Сталіну треба було знищити всякий можливий, навіть потенційний опір. Для нього придушити Україну означало показати приклад усім іншим, щоб вони не протистояли цьому. [...]

[Далі П. Єгідес посилається на книжку соціолога, який доводить, що Сталін і оліхархія були зацікавлені в голоді в Україні. Розмірковує над причинами стагнаційного становища советського сільського господарства, посилається на свій досвід роботи головою колгоспу в 1950 роках у Пензенській області, на свої спроби реформувати колгоспне виробництво. Він також відповідає на запитання про продовольчі проблеми в Польщі і Радянському Союзі початку 1980 років, відстоюючи власний погляд на те, що в тому винна не соціалістична система, оскільки Радянський Союз не мав ні капіталістичної, ні соціалістичної системи. У СРСР засоби виробництва не належали виробникам, а все було в руках партійної олігархії – це, на його думку, і спричинювало кризу.]

Мотря КОЛОТІЙ

(ДУДКА, 1907–2000)

Мотря Колотій народилася 21 листопада 1907 р. в Україні – померла 10 січня 2000 р. в Ст. Пол, Міннесота (США). У фільмі «Жнива Розпачу» виступає під іменем Мотря Дудка.

Інтерв'ю провів у Ст. Пол, Міннесота (США) 22 серпня 1983 р. Святослав Новицький.

– Що Ви пам'ятаєте з часу голоду?

– У 1932 році ми мешкали з чоловіком в селі Петрівка на Старобільщині близько Донецька. Я працювала акушеркою в шпиталі у великому селі, а чоловік був державним агрономом. Так як і всі службовці, ми діставали зарплату.

Крім того, діставали невеликі порції хліба і молока щотижня. Так як і всі, що заробляли зарплату. Звичайно, селяни цього не мали. Отже, восени 1932 року було накладено на кожну хату чи на кожного господаря величезну кількість зерна й іншого продукту здати до держави. Вони, звичайно, цього не мали і не могли того виконати. Отже, було прислано з Росії так званих 50-тисячників, здорових молодих мужчин з Росії, щоби, як вони це називали, викачати хліб від селян. Отже, вони йшли з хати до хати. Забирали абсолютно все, що тільки могли побачити в хаті. Забрали зерно, забрали муку, картоплю, чи бурячки, чи моркву, чи де що тільки було в хаті з їстівного. Все в них забрали.

Крім того, шукали, чи не було десь заховано. Копали ями в хатах, у дворі. Розвалювали печі. Шукали похованого хліба. Так що тій господині, де ми жили на квартирі, розвалили піч. Шукали зерна. Звичайно, нічого не найшли в ній. Вона нічого не ховала. На другий день вона вже не мала чого взяти на снідання. Я бачила, як вона молола качани з кукурудзи, щоби спекти собі якогось пляцка і з'їсти. Крім того, ще діставали трохи продуктів зі складу. Ще мали гроші, то я ходила до міста Луганська десь за сорок кілометрів, щоби купити хліба, докупити до того маленького раціону, який ми діставали. Бо службовці в місті і шахт'юри в Луганську діставали дуже добрі раціони. Вони мали картки і діставали досить хліба навіть, щоби продавати на базарі.

І то я куплю хлібину і приношу додому. Нам то була дотація, щоби ми не попухли з голоду від того, що нам давали. Але селяни голодували. Не було де дістати хліба. Службовців було дуже мало. Так що, коли і поділишся трошки з кимсь чимось, то йому абсолютно не вистачало на прожиття. Бачила, як під шпитальом сиділи пухлі люди. І жінки з дітьми на руках. Бачила: мертва мати лежить і біля неї сидить мала дитина.

Йдучи до міста, я бачила застави, де вони бачили, хто то селяни, хто були службовці. Службовці мали картки такі, які мене пропускали в місто поїхати купити хліба. А селяни пройти не могли. Навіть вони не могли дійти до міста. Так що багато мерли навіть по дорогах. Звичайно, там у селі були такі спеціальні склепи, куди заходили тільки партійці або комнезами, як називали тоді ми їх, тих всіх, хто приєднався до комуністичної партії. Вони мали, що їсти. І от тим вони спеціально провели оцей метод, щоби збити спротив українців проти колективізації і заставити їх підчинитися і піти на службу до комунізму.

– А чому вони наслали тих 50-тисячників? І чому свої партійці не робили чистки?

– Комуністи не довіряли українцям. Вони знали, що українці цього не зроблять. Вони тільки ходили слідом за тими і носили те, що забирали в людей. Але партійці знали, що українці цього не зроблять.

– Тому вони що зробили?

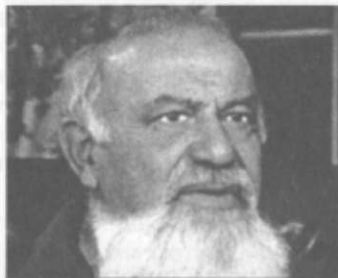
– Тому прислали з Росії 50 тисяч людей на Україну, щоби забрати хліб від селян.

– Як їх називали?

– 50-тисячники.

– А вони були що: ідеалісти чи що?

– Я не думаю. Вони були звичайні росіяни і вони їх намовляли. Очевидно, вони були наставлені на те, що це, мовляв, кулаки, що вони поховали хліб, що вони не хочуть підтримати комуністичну державу. Ті 50-тисячники, очевидно, за те робили, бо в Росії голоду не було.

**Лев
КОПЕЛЄВ**
(1912–1997)

Лев Зіновійович Копелєв – критик, літературознавець (германіст), дисидент і правозахисник. Народився 9 квітня 1912 р. у Києві, в єврейській родині – помер 18 червня 1997 р. у м. Кельн (Німеччина). 1926 р. його родина переїхала до тодішньої столиці УРСР – Харкова. Навчаючись у Харківському університеті, він написав свої перші статті російською та українською мовами, деякі з них були надруковані в газеті «Комсомольская правда». За поглядами був ідеалістом-комуністом. Уперше заарештований у березні 1929 р. за співчутливе ставлення до бухаринсько-троцькістської опозиції; провів десять днів у в'язниці. Пізніше працював редактором радіоновин на локомотивному заводі. 1932 р., будучи кореспондентом, на власні очі спостерігав роботу НКВД з ліквідації куркульства – ці спостереження лягли в основу книги його мемуарів «І створив собі кумира». Закінчив у 1935 р. Московський інститут іноземних мов (факультет німецької мови). Від 1938-го викладав у Московському інституті філософії, літератури та історії. 1941 р. записався добровольцем до Червоної армії. Завдяки своєму знанню німецької мови служив пропагандистом і перекладачем. Коли в 1945 р. радянська армія увійшла до Східної Пруссії, був заарештований за різко критичні відгуки про насильство над німецьким цивільним населенням. Засуджений до десяти років ув'язнення за пропаганду «буржуазного гуманізму» і «за співчуття до противника». У «шарашці» Марфино зустрівся з Олександром Солженіциним, став прототипом Рубіна в його книзі «В колі першому». 1954 р. Л. Копелєва звільнено, реабілітовано в 1956-му. Все ще зберігаючи оптимізм, він поновився в КПРС. У 1957–1969 рр. викладав у Московському інституті поліграфії та Інституті історії мистецтв. Від 1966-го брав активну участь у правозахисному русі. У 1968-му виключений із КПРС і Спілки письменників за підписання протестних листів проти переслідування дисидентів, а також за критику радянського вторгнення до Чехо-Словаччини. Почав розповсюджувати свої книжки через самвидав. 1977 р. йому заборонено викладати і друкуватися. Займаючись історичними дослідженнями з російсько-німецьких культурних зв'язків, підтримував контакти з низкою німецьких вузів. У 1980 р., під час дослідницької поїздки до Німеччини, був позбавлений радянського громадянства. Від 1981-го – професор Вуппертальського університету. Згодом – почесний доктор філософії Кельн-

ського університету. У 1990 р. М. Горбачов поновив йому радянське громадянство.

Інтерв'ю з Л. Копелєвим провів у Нью-Йорку 24 грудня 1981 р. Марко Царинник.

– Лево Зіновійовичу, 1926 року Ви переїжджаєте з Києва до Харкова, тодішньої столиці України і відразу потрапляєте у вир культурного і політичного життя, хоч Ви ще юнак. Почнім з цього. Що Ви зустрічаєте там, у Харкові? Що Вас втягає в цей вир?

– Ну, 1926-й, 27-й рік – мені було тоді 14, 15 років. Що я більш за все пам'ятаю, – Театр «Березіль» і Будинок Блакитного, клуб письменників, куди ми ходимо слухати поетів – Сосюру, Семенка. В театрі «Березіль» тоді не пропустив жодної вистави. Це був один, як я навіть сьогодні згадую, один з найліпших театрів у Союзі або, може, і в Європі. Театр Леся Курбаса.

– П'єси Куліша Ви всі бачили?

– Бачив усі – і «Малахія» бачив, «Народного Малахія», як його було заборонено, і «Мину Мазайла», і «Комуну в степах». І «Маклену Граса» бачив, яка теж була заборонена.

– А яка вистава Вам найбільше сподобалася?

– З Кулішевих – «Маклена Граса», може.

– Чому?

– Дуже поетична п'єса була і чудово грали, і як п'єса, як драма. І там тоді була чудова пара – Крушельницький і Гірняк. Я читав «Патетичну сонату», якось потім її поставили в Москві. В Харкові вона була заборонена, а в Москві її поставив Камерний театр. Якось інакше називали тільки.

– «Патетичну сонату»?

– Так. У Москві була інша назва для неї. Як твір мені вона подобалась більш за всі. Але з вистав, що бачив, то все-таки «Маклена Граса». На «Мину Мазайла» ходив дивитись, може, два чи три рази. Було дуже весело, і Гірняк був чудовий у «Міні Мазайлі».

– До кінотеатру Ви ходили?

– І до кінотеатрів ходив, і Довженківський перший фільм «Земля» бачив, пам'ятаю, яке на нас враження «Земля» справила. Це ж була революція в кіномистецтві. Тоді в Харкові культурне життя кипіло, можна сказати. І ми, 15- і 16-річні хлопці, таки вважали, що ми живемо в найщасливішій країні на світі, в одному з найліпших місць цієї країни. Що захопило? Харків будувався. Я приїхав з Києва. Тоді Київ здавався, ну, можна сказати, провінційним. Я любив Київ, місто мого дитинства, але в Києві до того часу, 26-го, 27-го року, може, один чи два будинки побудували. А в Харкові вже були 10-поверхові чи там, я не знаю, 9-поверхові. Це ж таке справжнє «скайскрепер», як то американці кажуть. І вже починали будувати Будинок промисловости і були певні, що це найбільший будинок у цілій Європі.

— Чи Ви читали Хвильового?

— Звичайно, читав. І любив дуже. І «Кота у чоботях», і вірші Еллана. В школу я ходив українську і російську. Я і російську поезію любив і знаю. Мої батьки були русифіковані, значить, вдома мова була російська, і таки з багатьма друзями говорили російською мовою. Але школа була українська і в університеті пізніше головна була, таки царювала українська мова. [...]

— Отже, перша п'ятирічка починається 1929 року. Вона має подвійну програму – колективізація й індустріалізація. Вас кидають допомагати хлібозаготівлям...

— Із п'ятирічкою то воно ж так було, що спочатку колективізація в п'ятирічних плянах була дуже скромна і п'ятирічку таки не Сталін робив. А робили науковці. А з партійних лідерів, там, може, найактивніші були такі, як Бухарін, як П'ятаков, як Риков і Преображенський. Сталін був тоді партійний ватажок. Він штемпелював [готове]. А колективізація, ця сталінська колективізація, вона ж була зімпровізована наприкінці 1929 року. Це тоді трапилась конференція марксистів-аграрників, конференція, якої ніхто не знає, де вона була і коли вона відбувалася, і я не знаю жодного учасника цієї конференції.

— Отже, Ви говорите, що індустріалізацію підготували й обдумали економісти, але колективізацію не було підготовлено?

— Ні, були пляни кооперування села. Пляни індустріалізації існували ще до радянської влади. Там брали участь учені ще до Першої світової війни. Це ж все міфологія більшовицька, мовляв, все вони винайшли, все вони зробили. А та страшна колективізація, яку вже ми самі, можна сказати, провадили і наслідки якої ще й сьогодні відчуваємо, і не знаю, коли люди почнуть забувати про них. Ця колективізація була імпровізована в 29-му році, наприкінці року, коли Сталін проголосив свою програму суцільної колективізації чи суцільної колективізації на базі ліквідації куркульства як класу. Тоді ми говорили «кляса». Потім змінили. Була реформа української мови і замість «кляса» стали говорити «клас».

— І замість «плян» – «план»...

— І замість «плян» – «план». Я ніяк до цього не звикну, бо якраз під час цієї реформи вже і поїхав з України.

— Поясніть, будь ласка, як виглядала оця колективізація. Що це фактично було?

— Бачите, я, можна сказати, брав участь у цих агітбригадах в 1930 році, які надсилались вже наприкінці, вже після сталінської статті, як вона називалась там... Я приїхав у березні. На село нас послали, і ми були ніякі не адміністратори – агітбригада. Я навіть не був членом комсомолу. Був тільки викладачем школи, в школі для малописьмених на станції Основа.

Тоді нас прислали на село читати селянам газети, ходити з бригадами, розповідати, яка це розкіш, колективізація. Що ми тоді поба-

чили? Я був у селах, більш за все якраз в російському селі Терновая – це в білгородському краї... Це російські села, які лишилися після аракчеєвських так званих «воєнних поселень». Там колективізацію проводили дуже просто. Приїздили 25-тисячники, робітники, командировані з міст, місцевий актив, комнезами колишні, з сільради, уповноважені з районів і агітували. Збирали селян до одного місця і благали їх всіх вступити до колгоспу і принести, що мають.

Це був перший етап колективізації [...]. Там було усупільнено все, що можна, тільки курчат не усупільнили, тільки курей. І корів, і коней, і реманент весь, і насіння – все збирали або до хат куркульських, з яких виселили господарів, або до старих хат, що лишилися після поміщиків, більших будинків. [...]

Що ж воно значило – ліквідація куркульства як кляси? То значило, що всіх господарів, всіх хазяїнів, які були заможніші, які були культурні, як ми раніш називали їх у 1920 роках, їх висилали з села, висилали на Сибір чи на Північ. Іноді сім'ями, чи тільки голову сім'ї чи синів. Висилали не тільки так званих куркулів, яких спочатку окуркулили, а потім розкуркулили. Раніш уважалося так. Хто куркуль? Хто мав наймитів. Хто мав найману робочу силу. Були хазяї, які не мали наймитів. Мали добрих синів чи зятів і хазяїнували добре. Тоді куркулем також уважався той, хто має більше корів чи більше коней. А потім всіх, хто не хотів йти до колгоспів.

— Той теж був куркуль?

— Для тих була інша назва – «підкуркульник». От куркулів і підкуркульників арештовували і висилали, не судами – тройками, адміністративно, «білих ведмедиків пасти», такі жарти були адміністративні. А біднякам і середнякам обіцяли золоті гори, трактори й машини, і подвоєння урожаю, і все, що хочете.

— І скільки оцих куркулів і підкуркульників висилали?

— По різних селах різно було. Там в Чорновіку [?], де ми приїхали, а ми вже приїхали після того, як розкуркулення закінчилось, «розкуркулення», як там називалося. Там було 5 чи 6 господарств так зруйновано і ще підкуркульники, яких господарства не руйнували, а тільки хазяїнів висилали. Теж скільки ж можна? Але ж потім на тому не скінчилось, бо коли сталінська стаття з'явилась, коли почались волинки так звані, коли баби почали бунтувати, в Терновій бунтували не тільки баби, там і чоловіки брали участь. Було безкровно. Бунти були – декому синяків наставили.

— Оці «баські бунти», про які розповідає генерал Григоренко, були дуже поширені?

— Та, на мою думку, так майже по всіх селах пройшли. По всіх селах, де було таке загальне усупільнювання, або суцільна колективізація. Жінки йшли і вимагали своїх корів, вимагали своє насіння, і їм були змушені віддати. Бо вже сталінська стаття з'явилась. І тоді у нас в 31-му, 32-му році то виходило так, що в колгоспах стали працювати.

Стали працювати, дещо добувати, дещо поділяти по трудовнях. Якась така як би нормалізація виходила. Я був улітку 1930 року по селах вже на Півдні, на Херсонщині, на Миколаївщині, біля Каховки, в Новотроїцьку. Там українські села. Був в одній з останніх комун, комуна «Воля», недалеко від Каховки в степу. Степова комуна. Це комуна стара. Вона існувала, потім вже всі комуні ліквідували. Зробили колгоспи звичайні. Це була стара, ще після громадянської війни заснована комуна на землі якогось багатого поміщика, Кеніга, здається, воно було збудоване. Там голоду не було. Не жирно жили люди, але все-таки ліпше, ніж по містах. По тих селах жили ліпше, ніж по містах.

— Як місто жило тоді?

— У місті були картки: картки на хліб, картки на м'ясо, на масло, майже на все. І в чергах стояти приходилось жінкам. Ну, а хто на заводі працював, мав заводську їдальню, не жирно їли. І на цьому спекулювала партія і комсомол, спекулювали. Настроювали частину робітників проти селян, які ховають хліб, що селяни ховають хліб, ховають м'ясо. Тому й були такі, так би мовити, антиселянські настрої у частині робітників, у частині плєбсу, так сказати.

— Отже, місто більше терпіло тоді, ніж село?

— Тоді в 1931, 32-му році місто терпіло більше. І в 32-му, коли навесні почались ці укази, що якщо будуть виконані плани, то можна буде вільно торгувати, і з'явилися такі надії-сподіванки. Сподівались люди, що, може, буде якась вільна торгівля. Тоді настрої були такі перемінні, бо одночасно в місті був розквіт п'ятирічки. В місті не вистачало робітників. Брала людей з села. В Харкові це була певна категорія робітників, «поїзники», які приїздили поїздами на роботу, які по одній, по дві години їздили. І деякі поїзники приїжджали зі своїм салом. На паровозному заводі, де я працював, там був такий фермент антагонізму — що «я пролетарій корінний, а в мене хліба не вистачає. А ти — селях, гречкосій, ти працювати не вмієш, а в тебе сало в кишені». І такі настрої були.

— Чи це були ворожі настрої?

— Ворожі вони не були. Це були антагонізми такі.

— Міський — сільський антагонізм відіграв якусь роль в організації голоду?

— Певно, відігравав. От я був з таких хлопців, які вірили, що село треба потрусити, щоб вони віддали хліб, що вони не мають свідомості, що вони не свідомі, що вони відсталі, що вони тримаються за свою власність, бо вони не шкодують робітників. Вони не шкодують людей. Вони не цікавляться загальними проблемами будови соціалізму і п'ятиріччя.

— А звідки у Вас була ця думка?

— Так мене вчили в школі і в комсомольській організації. Так я читав у газетах. Так мені говорили на зборах. Так казали, то от такі хлопці, як я, вірили цьому.

Я ще шкодував, бо мене батько вчив іншому. Мій батько був дуже проти колективізації, і він казав, що розоряють село, гублять село, що більшовики хазяйнувати не вміють, що навіть поміщики ліпше хазяйнували, ніж райкомівські чиновники. Але хто в 18, 20 років вірить батькові? Я з ним сперечався. Я гадав, що це все перекручення, коли писали в куркулі. Я знав такі випадки, що в куркулі записували добрих хазяїв. Це перекручення. Але загальна, загальна лінія правильна. Товариш Сталін правий.

— Це дуже цікаво, ця психологія отого міського хлопця, отого активіста, який вірить і готовий все це робити.

— Ви знаєте, не тільки ж міські хлопці такі були. Я пам'ятаю хлопців і дівчат по селах, молодих колгоспників, і до них доходила. Вони теж вірили, що якщо вони своїм батькам вправлять мізки, то їм колгоспи принесуть нове життя, і будуть жити, як по містах, і в кожному селі буде кіно і ліквідуєть суперечки, різницю між містом і селом. Це ж були ті утопічні обіцянки, ті фантазії, якими нас годували. І не тільки по містах, то у нас міцне було, в напівінтелігенції, до якої я належав, так би мовити. Після семирічки я ж і не вчився, як слід, діставав тільки те, що читав. І по селах між молоді було таке.

— Кінчається кампанія ліквідації куркуля як класу. Починається війна за хліб?

— Це сталінська фраза. Війна за хліб є війна за соціалізм, боротьба за хліб є боротьба за соціалізм. І ми вірили цьому. А через сорок років я зрозумів, що воно трапилось тоді по усьому Радянському Союзу, а особливо на Україні. Сталін і його найближчі підручники злякались, навіть колгоспів злякались. Вони боялись селян. Селянин був сила, яку не можна було організувати, так як вони звикли, як можна було організувати міського робітника, службовців, чиновників. І по колгоспах наприкінці 1931-го — на початку 32-го року було то, що зветься в техніці «гомо естат». Якось селяни в колгоспах почали знов робити.

Цей страх перед селом, перед селянином, «несвідомою людиною», яка має коріння в землі і не піддається бюрократизації, цей страх чи недовіря, можна сказати, чи навіть вороже ставлення — воно характерне для всіх більшовицьких поколінь. Тільки одні були відвертіші — троцькісти. Троцький, Преображенський, П'ятаков говорили: «Ми мусимо пограбувати село». Але їх плани — грабіжки 26-го, 27-го року, це ж були тільки податки [налоги]. Вони не могли додуматися до ліквідації кляси. Вони себе вважали марксистами і розуміли, що клясу не можна ліквідувати декретовно. Вони говорили про посилення на куркуля, і кооперування, і про пролетарізацію так само. Бухарін був противником цього. Бухарін мріяв про співробітництво села, яке нормально, органічно розвивається з містом. А це теж утопія. І перші були утопісти, і другі були утопісти. А сталінські прагматики почали грабувати село, але не відверто, а дуже хитро, лицемірно. Вони це називали соціалістичною перебудовою. Вони обіцяли золоті гори

і такі укази видавали. Де були обіцянки не тільки на зборах, бо укази повільно дозволяли торгівлю в квітні, в травні 32-го року. Це були закони такі. Це були документи.

Тим часом вони боялись селян, боялись і усупільнених, колективізованих селян. І якщо Ви прочитаєте Сталінську промову в січні 33-го року, коли вже починався голод, то «небезпека колгоспів» – це його власні слова, що колгоспна організація не рятує, не є гарантія від класової боротьби, що навпаки колгоспи дають якісь дуже сприятливі умови для нової тактики класового ворога. І це була причина голоду. Я не вірю в те, що, як деякі, не тільки в еміграції, теоретики вважають, що голод був запланований, що він хотів виморити голодом. Ні, голод був результатом панічного переляку перед селом, панічної імпровізації. Але не шкодували тих, що загинули від голоду. Ні. І коли вже вмирили люди по селах, і коли мертві лежали на вулицях Харкова, і по вокзалах, і просто на вулицях лежали, Сталін казав «о трудностях, о некоторых трудностях». І ми вважали, що це необхідне для пропаганди переменування того, що виходить.

– Дозвольте Вас спитати таке. Ліквідація куркуля як кляси відбувається по всьому Союзі, колективізація по всьому Союзі. Чому ж голод в першу чергу на Україні?

– Не тільки на Україні.

– На Кубані? На Волзі?

– Голод був на Волзі. Так, по всій Волзі пройшов голод. На Кубані. І не по всіх областях України. На Україні були ж області, які майже не голодували.

– Чому?

– Тому, що, може, місцеві начальники були не такі слухняні, як на Харківщині, на Сумщині, де найгірший голод був. Харківщина, Сумщина голодували більше всіх, також частина Донбасу. На Київщині було менше голоду. По західних районах було менше голоду. На півдні не всі голодували. В Дніпропетровщині частина голодувала, частина – ні. То в нас на Харківщині я бачив, коли село од села – дванадцять кілометрів, в одному вмирають люди од голоду, а в другому макуха є і де-не-де хліб.

Тут, розумієте, була така паніка загальна, починаючи з самої гори до низу, що не було, я не вірю, що був якийсь план. Була жорстока, безголова політика, характерна для Сталіна за всі роки його керування. Так було й коли війна почалась, і напередодні війни. Що це було? Він планував озброювати Гітлера. Я ж не можу повірити, що він був агентом Гітлера і плянував і озброював його 16 чи 18 місяців. Сталін не вірив нікому з розвідників, хто йому казав, що от війна мусить початися. Така ж сама дуже короткозора і самовпевнена тактика, яка в практиці, коли вона стосується до льосу [долі] мільйонів людей, стає катастрофічною. Так вона привела до голоду на Україні, на Волзі і на Кубані. Так вона привела до страшних поразок 1941-го, 42-го року.

Це можна порівняти. Де система пірамідальної централізації, коли все вирішується нагорі, і коли нагорі от такий параноїк самовпевнений, який вірить тільки в те, що йому хочеться вірити, і щоб його переконати, то треба, щоб вимерло кілька мільйонів людей з голоду або щоб німці стояли під Москвою і вже на вулицях Ленінграда.

– Так що кінець кінцем Ви складаєте-таки провину на Сталіна і на його страх?

– І на систему.

– Яку він створив.

– Яку він створив, і яка його створила. Розумієте, Сталін був дуже придатною особою для цієї системи. Сталін – найбільший злочинець. Та його найбільші соратники Молотов, Каганович, Ворошилов. Це вони – найбільші злочинці. Але і я належу до злочинців, хоч я і молодий, і дурний був, бо ми всі творили цю систему. Ми вважали, що велика ціль побудови соціалізму в одній країні виправдує всі методи, всі заходи.

– Як молодий активіст яку Ви брали участь у цьому?

– Слава Богу, я нікого не вбивав, і нікого не посадив, і ні на кого не доносив. Але я писав. Я був агітатором. Я писав листівки і показував. Я ходив по зборах куткових разом з іншими і теж говорив до селян: «Везіть хліб. Здавайте хліб. Робітники не мають чого їсти. Везіть хліб. Здавайте хліб. Світова криза. В Німеччині до влади прийшов Гітлер. Японці наступують в Маньчжурії. Наша країна – фортеця, яку обсадили вороги з усіх боків. Нам треба от танки будувати і гармати, а у робітників немає хліба. А ви ховаєте цей хліб». І кричав, і просив, і проклинав, і загрожував, певно: «Хто не хоче віддати хліб, то той мусить вважати на караючий меч пролетарської диктатури». Ну, базікав, як ми всі базікали, і вірив, що так потрібно.

– Як селянин відповідав на оці наклепи?

– Бачте, я написав про це все. На Полтавщині я більш всього був. Це є січень, січень і частина лютого 33-го року. Тоді ще голоду справжнього не було. Дехто віз хліб. Дехто ховав хліб. Сиділи по цих куткових зборах, які тривали три, і чотири, і п'ять днів. Це був такий спосіб викачувати хліб. Збирали людей в одну хату, хату злісного нездатчика, приходили голова сільради, партійний актив, колгоспники і ми, міські гості з бригади. Я там видавав листівку, газетку, я приїхав з виїзною редакцією. Моя робота була видавати листівки, промовляти. І так ніч, день, ніч, день. Тут, за цими столами, і спали.

Викликали дядька до столу: «Ну, скажи, чому ти не виконуєш плану?» – «Не маю хліба» – «А скільки ти сів?»

У тих селах, де я бував, там був низький процент колективізації. [...]

Після того ми вже скоро поїхали. Тоді відчай був, був настрої відчаю. І помирати люди там почали вже наприкінці лютого.

– Ви кінчили на тому, що забрали хліб.

– Забрали хліб, і почався голод. І голод починався на Миргородщині, де я був, там ще люди не вмирили. Але вже по інших місцях уже

починали вмирати. І перші листи Постишева, які ми отримали як активісти, вже говорили, що голод загрожує смертю, що починається голод, який загрожує смертю. Потім я поїхав до міста. Хворів, дуже хворів. Я місяць цілий хворий був. І вже навесні приїздив до Водолагів, вже Додовий (?) район, з заводу мене послали. Це вже підшефні. В Миргородщині я був з виїзною редакцією. Це була особлива командировка. Мене і Володю Іващенко, мого замісника, послали тоді, якби нас позичила редакція власної газети. А до Старої Водолаги, до Нової Водолаги я вже їздив із заводськими бригадами, вже тільки на короткий час. І там вже вмирили, в березні. І вже збирали трупи по хатах.

— Ви бачили це?

— Бачив. І ніколи не забуду.

— Як збирали трупи?

— Їдуть хлопці, знаєте, що таке глибокі сани? І до кожної хати під'їздить. «У Вас є?» — питає. Вийде, скаже: «Слава Богу, немає». А до другої під'їде: «У Вас є?» — «Є». — «Ну, несіть». — «Та в мене сил немає, бачите». І отам двоє чи троє молодих, молодших, самі з опухлими ногами. Їдуть до хати, виносять тіло і кладуть на лавці. Так день, два, три, чотири, а це була почалась фуражна допомога постишевська. Вже почали хліб завозити. Раніш вивозили, а потім почали завозити хліб. Так запізно було вже. Хто повтікав, хто вмирав на дорозі. Хто по майданах вмирав, по міських. Я не знаю, скільки вмерло. Ми не наважались рахувати. Так, ну, третина населення по деяких селах, а де — четверта частина. Ну, зникла. Не можна сказати, що всі вмерли, бо померлих, може, десятки два, три було, але інші зникли. Може, померли десь в дорозі. Або, може, і втекли, я багато потім зустрічав ще в минулих роках на Кавказі, в Сухумі зустрічав українців. Чуєш, говірка знайома. А це в 32-му році приїхав, в 33-му році сюди приїхав. Аж туди добігли. Там лишилися. Вмирили. Та вмирили, ще і в квітні вмирили, ще коли перша трава, і люди вмирили, і коні вмирили.

А Сталін говорить, що «временніє трудности». А товариші панікують і говорять — «голод». А як можна порівняти з тим, як голодували робітники, він сказав, у Ленінграді в 1919 році? І так і надрукували. «В Ленінграді в 1919 году одну восьмушку хлеба получали, но работали». Брехав. На одну восьмушку хліба ніхто не проживе. Ви знаєте, як перевести, я не знаю, як в унці перевести цю осьмушку хліба. Так, такий був голод. І опору не було. Бо били, були і морально, і фізично зруйновані. Було відчуття страшного одчаю, катастрофи. І от такі свідомі, як я, ми ж теж відчували одчай. Я ж не найгірше бачив. Я бачив наслідки.

Ну а потім почались політвідділи. Сталін по-військовому організував сільське господарство. Зміцнив бюрократію. Поверх райкомів і райвиконкомів завів політвідділи МТС і радгоспів. То привезли їх і почали. А потім почались у 1933 році конференції чи конгреси, як їх називали, ударників сільського господарства, коли було проголошено

зробити всіх колгоспників заможними. І ще за кілька місяців, що й «куркульській син за отца не отвечает». І ми ж у це все вірили, що то була катастрофа внаслідок куркульського саботажу, шкідництва агентів фашизму і імперіалізму. А тепер вже все налагодиться. Тепер вже все буде по-іншому.

— І коли Ви перестали вірити у це пояснення?

— Ой пізно, мій друже. Ой пізно перестав вірити. Великі сумніви прийшли, знаєте, в 38-му, 39-му році, коли випустили кілька тисяч людей, коли на зміну Єжову прийшов Берія. Я не вірив, що Постишев — ворог народу, і не вірив, що люди, яких я особисто знав, наприклад, людина, яка для мене була один із зразків більшовика, — Іван Слинько — був такий. Останній час був наркомом соціального забезпечення України. І його, і його жінку арештували в 37-му році, і про них я не вірив, що вони вороги народу. Але сказав, ну вороги народу їх заплутали там якось. А потім у зиму 1938-го — 39-го року починали виходить люди, коли Берія випустив. І ми почули перші такі вже розповіді, те, що розказували вже свідки перші, що там було. Яка нісенітниця! Які страшні речі.

Вже тоді, в 38-му, 39-му році, я не хотів вступати до партії. І вже чекав той час, коли я переросту комсомольця. І вже не хотів займатися політикою, тільки лінгвістикою, літературою. Вважав, що ці проблеми можуть минути, я вірив у соціалізм, вірив у Маркса і Леніна. Але вже щодо Сталіна були певні сумніви, щось таке, може, він і геній, але не туди. І коли Польщу ділили з Гітлером, і коли на Фінляндію наступали, були сумніви дуже серйозні. Мій брат був в армії, і, як і мати, я боявся, щоб його не взяли на фінський фронт, бо ми всі відчували, це погана війна, це злочинна війна.

А все ж таки, коли приєднали і Західну Україну, і Західну Білорусію, і Прибалтику, думалось: все ж таки до соціалізму приєднують. Може, соціалізм все-таки перемаже ці всі варварські методи. Визволення од варварства. Десь в 1941 році я і в партію подав, коли де-хто ховав партійні білети. Я ж добровольцем пішов до фронту. На фронті і подав заяву у партію. І навіть до Сталіна щось людське таке, я мушу сказати, навіть щось ніби симпатію відчув вперше 3 липня 1941 року. Я ще в Москві був, коли почув його промову: «Браття і сестри»; думав, що, може, і його ця війна вилікує. Все ж таки він свій, який він не є. Злочини робив, але все ж таки ми будуємо, це наша країна і ми соціалізм будуюмо. Може, методи були погані, а ціль все-таки, мета та, якась найліпша. І я був такий дурний, що дуже зрадив, коли війна почалась. Мені потім друзі нагадували: «А ти пам'ятаєш, як ти, ідіот, бігав, кричав: яке щастя, свята війна почалась!» В Іспанію я хотів їхати, коли в Іспанії була громадянська війна й іспанську мову вчив. І на цей фронт просився.

Ну, а, як правду сказати, остаточно переглянув все, не тільки погляди по конкретних проблемах, це вже в 60-ті роки. І останній рубіж

було 21 серпня 1968 року, танки в Празі. Якось і Берлін, і Будапешт зубами скреготіли, а все ж таки, думалось, може, це тимчасово, може, все ж таки Хрущов сказав правду про Сталіна, десталінізація починається. Може, це Сталін з могили, ну як символ ми вважали, як писав якийсь поет про розстріл в Тбілісі.

От коли ми в останню хлібозаготівлю були по селах, в багатьох селах, там, де я був, там майже в усіх були такі скриньки, які вивішували на сільраді, на пошті, біля склепів, скрізь, де люди бувають, і просто на вулиці для заяв. І можна було подавати заяви непідписані, і всі заяви були непідписані. Це було запрошення для анонімок, для павліків морозових, одна з ознак системи, побудованої на доносах, на недовір'ї, на пригніченні совісті.

— І тому створено цей міт Павліка Морозова?

— І тому створено міт Павліка Морозова, бо все ж таки системі потрібні були фанатики, бо одними боягузами, одними чиновниками слухняними держава не держиться. Потрібні були фанатики, щирі, слухняні, і не просто слухняні, а ентузіясти, як ми себе називали. Тому створено було такий міт хлопця, який пішов проти батька і став мучеником. Його ж забито було. Павлік Морозов – це мученик доносів, мученик доносительства, мученик стукачества. Така система була, і в значній мірі вона така ще й лишається. Тільки вже немає ентузіястів. Тільки вже немає майже зовсім справжньої віри між тими, хто є діячами, між активістами.

Є ще хлопчики і дівчата по школах. Є ще старі по богадільнях, які вірять в Леніна, може, і в Сталіна навіть. Але діячі, чиновники, ті, хто керують системою, активісти не вірять. Вони вірять тільки в свої крісла, свої стільці, на яких сидять.

— Які наслідки для сьогоднішнього дня оцієї сталінської політики в сільському господарстві?

— Знищення селянства, знищення селянства в Росії цілком, у центральній Росії. Десь на півночі лишилось, на Сибіру, потрошки на Волзі, але в значній частині України селянство знищено. А сільськогосподарський робітник є. Розумієте? Є наймити. Є механізатори, а селян немає. А селяни – це є основа нації всякої. По всьому світі йде, так сказати, розклад аграрного господарства. І тут, в Америці, щороку менше ферм, і це теж не дуже позитивне явище, на мою думку. І мені подобається, як воно в Німеччині зараз – намагаються затримати цей процес розкладання села. Оце значить будувати коріння нації з землі. Але в нас там: і в Росії майже цілком, і на Україні в значній частині, менше на Прибалтиці, менше на Кавказі і навіть в Молдавії менше – там ще є селяни. Я вже не кажу про Середню Азію. Це є знищення ґрунту національного розвитку. Це є один з наслідків колективізації, і те, що немає хліба, і те, що немає м'яса, те, що немає масла, – це все наслідки колективізації, наслідки зруйнування сільського господарства. Зруйновано воно не тільки морально, воно зруйновано еко-

номічно, бо централізоване сільське господарство – це нонсенс. В Америці воно існує, бо воно є централізоване. Воно все ж таки існує і розвивається за законами вільного ринку, за законами вільної стихії. Воно може мати свої кризи. Воно розвивається. А в нас знова [натомість], в Радянському Союзі, вона централізована і бюрократизована. І ніхто не хоче добре робити. [...]

— І наостанок скажіть, будь ласка, що Ви пам'ятаєте про самогубства Хвильового і Скрипника?

— Я пам'ятаю тільки ці дні. Добре пам'ятаю я один і другий день. Скрипник мусів промовляти на міському партійному, комсомольському активі. Мусів розповідати про свої помилки, націоналістичні помилки, і збиралися на цей актив. І від нашого заводу збиралися. Тоді ще машин було не так багато, спеціально були мобілізовані кілька таких вантажних автомобілів, грузовиків, їхати і слухати Скрипника. Я дуже добре пам'ятаю, коли вибіг хтось з парткому і сказав: «Одставить. Ніхто не поїде. Скрипник застрелився».

І пам'ятаю поховання його. Труну несли Косіор і Постишев. Його поховали офіційно, і Петровський, і Чубар – вони всі несли труну. І говорили на могилі промови, що все-таки добрий більшовик, але ж зробив помилки, мав помилки ідеологічні, і найбільша його помилка та, що він застрелив себе. Це можна пояснити тільки нервовим, з нервами щось в нього було, зі здоров'ям, але і це було для нас прикладом більшовицької послідовності, коли шанують мертвого товариша і одночасно критикують. Навіть перед смертю не відступають.

— А самогубство Хвильового?

— Хвильовий застрелився в день, коли кілька його друзів стояли на вулиці перед будинком, де він жив, будинком «Слово» на Госпитальній. Коли його дружина викрикнула з вікна: «Микола застрелився!» Там Епик, я певно пам'ятаю, що там Епик був в них і Остап Вишня, здається. І листа, якого він залишив, ніхто не читав. Це так само, як з листом [...Фадеева?] було потім. Його теж ніхто не читав. Віддали партійному керівництву. Ці два самогубства через багато років ми з часом і відчуваємо, і розуміємо більше.

— Ви почали казати про ці два самогубства.

— Про два самогубства. Добре. То ви розумієте, для мене, і я думаю, що не тільки для мене, з часом значення цих двох трагічних кінців, двох таких видатних і дуже талановитих людей, як Микола Олесевиич Скрипник і Микола Хвильовий, переосмислюється і ми починаємо розуміти більше і відчуваємо глибше, що це були символічні ознаки кінця певної епохи в історії України. До того часу ще сподівались, що може бути нормальний національний розвиток, от так, як нас учили: «соціалістична по змісту, національна по формі культура» – і так далі. Але ж тоді почався великий терор. Він почався в Україні раніш, ніж у Росії. Ми вже говорили потім, що 1937 рік на Україні почався в 1934-му, в 35-му, коли було заарештовано стільки українських,

не тільки письменників: і Куліш, і Епик, і Остап Вишня тоді були арештовані, і Микитенко, і Михайло Семенко – і пролетарські, і не пролетарські. Або Лесь Курбас, а це був вже геніяльний режисер, геніяльний майстер театру. І коли в 39-му році знов же з'явилися якісь надії ілюзії, я пам'ятаю, як ми сиділи з кимсь, друзі, хто приїхав з України, і говорили, що вперше в історії вся Україна об'єднана, вся од Карпат і до Донця. Але ж це все були ілюзії. Вони тривали ще до війни. І тому ми так ненавиділи бандерівців. Я один час під час війни був на Україні в 44-му році біля Ковеля. Ми страшно ненавиділи бандерівців як головних ворогів, і пам'ятаю, яке враження зробили, наприклад, вірші Сосюри. Прислав їх мені на фронт, своєму синові і мені, Сергій Іванович Маслов, академік український, історії української, а його портрет тут в Бостоні побачив в клубі українським.

«Коли додому я прийду / в годину радісну, побідну, / я на коліна упаду / і поцілую землю рідну. / Дніпро, і лаври, і мости, / веселий го-мін, дзвін трамваю, / по бруку рідному іти – / я щастя вищого не знаю. / Сніги, Башкирія, блакить, / мов сльози, падають години, / а у лице моє шумить, / ридає вітер з України».

Це вірші Сосюри, написані в Башкирії. І тоді теж здавалось, що поновиться, може бути, зміниться, може, після війни почнеться нове життя. І після війни почався новий голод. І почалась нова русифікація, і це ж страшний злочин цієї системи, що цю русифікацію проводять не для російського народу, бо гірше від усіх народів Радянського Союзу живуть сьогодні росіяни, мушу сказати. Це я напевно знаю. Російські сільхозрабочі, російські наймити по селах і люди в російських містах живуть гірше, ніж деінде, навіть на Україні.

Значно гірше, їдять менше, і не мають ні масла, ні ковбаси. І гірше, ніж в Азії. Але російську мову сталінські наслідники і традиції російської держави живають для пригноблення інших народів.

– У чий інтересах?

– В інтересах держави і системи. Це велика держава, і вона існує не для народу, а над народом, над всіма народами. Це тюрма народів. Це як Шевченко казав! В інтересах держави, це сила над народами стоїть і навіть ця русифікація, проти якої справедливо протестують і всіма засобами борються мої друзі, навіть і зараз і на Україні, і по ссилках [засланнях], і по в'язницях. Ця русифікація теж шкодить російській мові, бо штучна русифікація неросійських народів псує російську мову. Російська мова, сталінська, хрущовська, яка розповзається по газетах, по радіо і по телебаченню, – це ж зіпсована мова. А я вже не говорю, як вони відносяться до спадщини культурної Росії. Ця держава проти всіх націй, розумієте. Ця система проти всіх націй. Я розумію, що українцям більше болять українське серце і мені, я з Києва приїхав, мені болять київський біль. Але болять і московський, і свердловський. Це теж мій біль.

– Дуже Вам дякую.

– Будь ласка. Це правда, про це все треба було сказати, бо це правда.

**Григорій
КОСТЮК**
(1902–2002)

Григорій Костюк – видатний український літературознавець і публіцист, дійсний член Української вільної академії наук. Народився 25 жовтня 1902 р. в Боришківцях Подільської губернії – помер 2 жовтня 2002 р. в Сілвер Спрінг, Меріленд (США). Навчався в Київському інституті народної освіти (1925–1929), друкувався в провідних тогочасних часописах в Україні, викладав у вищих школах Харкова і Луганська. У 1935–1940 рр. перебував в ув'язненні у сталінських таборах, головно у Воркуті. Від 1944-го перебував в Західній Німеччині, а з 1952-го жив у США. Тут у 1955–1975 рр. очолював асоціацію письменників в екзилі «Слово», перевіз архів В. Винниченка з Франції до США, був редактором кількох томів недрукованих творів і щоденників Винниченка. Автор низки ґрунтовних праць у галузі літературознавства, двох томів спогадів «Зустрічі і прощання».

Інтерв'ю провів у м. Ратгерфорд, Нью-Джерсі (США) 21 липня 1983 р. Святослав Новицький.

– Які були сліди голоду 1932–1933 років у Харкові?

– Слідів голоду 1932–1933 років було дуже багато на околицях Харкова. До центру ж міста переважно не допускали тих людей. Так що такої демонстрації голодуючих у самому центрі я особисто не зауважив.

– А що було видно на околицях?

– Я жив на Холодній Горі – це один з районів Харкова, який був зв'язаний великою вулицею Свердлова з центром. То саме на цій вулиці, а особливо на горі, на Холодній Горі, навпроти Холодногірського базару, сліди чи явища голоду були дуже й дуже помітні. В будинку, де я жив, мешкало багато родин літераторів і науковців. То був спеціальний будинок по вулиці Свердлова, 118. Очевидно, я можу лише дещо пригадати з тих подій. Найбільше, що мене вразило в ті роки, це гурт дітей, хлопчиків десь так від семи до дванадцяти років, які постійно юрмилися під нашим будинком. А коли відкривали хлібні крамниці на базарі, вони бігли туди і випрошували хоч будь-яку шкурунку у людей. То було трагічне видовище.

Серед тих дітей мені особливо запам'ятався один хлопчик років, може, десяти, а може, дванадцяти, мені важко зараз сказати. Знаю, що він був з Дніпропетровщини, що він покинув хвору матір, бо вона з голоду вже не могла навіть рухатися. Тож він залишив матір і поїхав шукати для неї хліба. Так він мені розповідав. І той хлопчина щоденно випрошував, виканючував, де тільки міг, шкуринки.

Я особисто, що міг, то давав йому, поза тим, що він у мене і чаював, і, як був великий дощ чи холод, в мене і перебував. Але та дитина постійно збирала хліб для матері, яка там десь на Дніпропетровщині вмирала. Напевне, ця дитина ніколи мами своєї так і не побачила. Бо одного дня, коли я повернувся з міста, я вже дітей не побачив. Я спитав у дворника, в чому справа. Та, каже, тут міліція обступила, всіх позабирала і кудись вивезла. Це один епізод, який свідчив про той голод.

А ось ще один неймовірний епізод з тих часів. У нас тоді в добрих нових будинках кожен господар виносив сміття зі свого мешкання до смітника на подвір'ї. То був великий ящик, збитий з дощок, який зверху накривався також дощаною кришкою. Одного разу я виніс сміття. Відкрив, тільки кинув – раптом людина підноситься. Це для мене було просто незрозумілою несподіванкою. «Що ви робите тут?» – «Як, що роблю? Нічого. Ночую». – «Чому? Звідки ви?» – «А звідки? Та не знаєте, звідки... Звідти, звідки всі люди, що тут ходять і просять». – «Та чого ж ви тут, у цьому місці, знайшли собі притулок?..» – «А де ж? Отут трошки тепліше. А, зрештою, може, хтось викине щось таке, чим я підкріплю своє здоров'я...»

– Як харчувалися літератори і вчені в той час?

– Літератори, письменники, наукові робітники в той час не голодували і з голоду не вмирали. Звичайно, жили ми дуже злиденно, бо діставали там належну пайку і сяк-так перебивалися.

– З чого складалася пайка?

– Наскільки я пригадую, то було 800 грамів хліба денно, принаймні я стільки діставав. На місяць давали, здається, 800 грамів цукру. Інколи, пригадую, давали пару фунтів кільки – це така дрібненька риба, яку практично ніхто не їсть. Але тоді вона була дуже, дуже для харчування корисна. І ми її радо брали і використовували. Неодружені люди, звичайно, жили легше, бо поза тим і письменники, і науковці, і службовці мали свої закриті їдальні. Які не погані обіди були, але все-таки вмерти не можна було. Жилося надголодь, але, повторюю, вмерти не можна було. [...]

– Чи знала інтелігенція про те, що відбувається на селі?

– Очевидно, що так. Всі знали. Знали, що фактично сталася велика трагедія, знали, що з початком колективізації мільйони людей з дітьми, старими, хворими відправлялися на північ. То вважалася «ліквідація куркулів», елементу заможного, який, мовляв, чинить опір колективізації. Що їх вивозили – це знали. Це ніби скінчилося десь

у 1930-му. Вони вивезли, я думаю, мільйонів два або три людей на смерть у північні райони.

Після того, як пройшла масова колективізація, і одночасно масовий такий опір, і масовий грабунок селян, викачування до решти всіх харчових продуктів з села, це все дало страшний голод, і про це всі знали.

– Що Ви чули від тих людей, що бували на селі?

– Певно, що на теми голоду ми і між друзями розмови мали. Я знав одного, не буду навіть його прізвища називати, одного дуже талановитого поета, батько якого десь зник, а мати збожеволіла саме в той момент. І він ходив, як неприкаяний, і, як тільки я його про це запитував, він казав: «Не питай». Бо то була велика трагедія.

Один мій друг, Микола Грицай, що був директором видавництва юнацької літератури «Молодий більшовик», був у порядку партійної дисципліни висланий на хлібозаготівлю восени 1932 року. Повернувшись, той на самоті розповідав мені страшні речі. Він просто казав: «Творяться речі, про які я навіть не маю слів, щоб тобі висловити все, що там робиться. Одна тільки картина: прибігає одного дня до сільради жінка молода. У неї такі якісь сяючі, але не нормальні очі. І вона каже: «Ага, а знаєте, яке смачне м'ясо з пальчиків моєї донечки?» Вона вже була божевільна, вбила свою дитину, з'їла і прийшла повідомити про це. Грицай каже, що всі ми скам'яніли. Але що ми могли?.. Ну, ту жінку, звичайно відразу забрали, відправили до лікарні чи куди – то я вже не знаю. Але це явище не поодиноким.

Я тоді спитав Грицаю: «Слухай, Миколо, як же можна продовжувати далі цю справу? Чи можна щось поправити, зарадити?» – «Ні, ніхто нічому не зарадить. Все безнадійно». Він був дуже і дуже морально вбитий, незважаючи на те, що носив у кишені партійний квиток. Очевидно, через рік його заарештували, і Микола пропав.

– Ви самі їздили на село?

– Восени 1932 року цілу групу нас, співробітників видавництва «Молодий більшовик», відправлено на збирання врожаю. Ми збирали картоплю. Я не пригадую зараз села. Це, може, кілометрів 60–80 від Харкова. Ми отаборились в stodолі якогось будинку, не знаю, що то був за будинок. З собою ми привезли харчі і ходили копати картоплю.

Коли ми сідали на сніданок, то біля нас крутилися діти. Ми їх радо підгодовували. Радо давали, що в нас було, а ті діти вже були напів-опухлі. Людей я не помічав. А найголовніше, що ми були як заморожені поглядом удава. Ми не питали, де люди? Ми навіть не сміли спитати, де ж ті люди, котрі повинні збирати врожай? Зібравши картоплю, ми відбули свій тиждень праці і поїхали до Харкова.

– У нашій попередній дискусії Ви ставили питання про те, що оцей катаклізм, ця велика трагедія зовсім не віддзеркалена в літературі того часу.

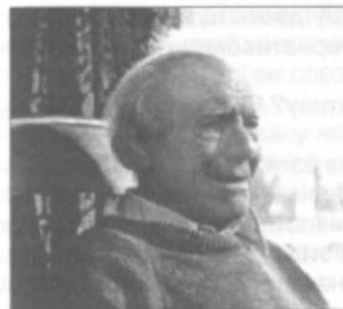
– Дивовижно, але ця велика трагедія народу не була віддзеркалена в літературі того часу. [...] Кожний письменник внутрішньо глибоко переживав, може, навіть мучився, але ніхто не наважився відтворити це в художній літературі. Як же так? Що ж таке тоді письменник? На це я можу тільки коротко сказати: «Це може зрозуміти тільки та людина, яка знає, що таке радянський письменник, котра знає, яке правне становище радянського письменника, вченого, чи службовця, чи будь-кого. Це люди, призначені тільки для того, аби виконувати накази партії і пропагувати її ідеї. На інше ніхто не має права і не сміє нічого зробити. Тому нічого і не залишилося».

– Але все ж таки пізніше, значно пізніше було дещо створено. Чи не можна пояснити те, що в той час нічого в літературі не було про голод, саме цим, цією гнітючою, важкою моральною атмосферою?

– Сама трагедія була ще й такого розміру, що просто письменницька душа не могла відразу це відтворити. Потрібний був час, дистанція, і тільки на певній дистанції можна було це вже все осмислити. Але справа в тому, що і на певній дистанції від сучасників голодової катастрофи нічого не з'явилося. [Ця теза виглядає спірною, бо відомі твори сучасників голодомору Василя Чапленка, Михайла Пронченка, Тодося Осьмачки, Ольги Мак та інших українських письменників. Щоправда, твори Осьмачки, Чапленка і Мак видрукувані в еміграції, а Пронченка – під час німецької окупації. Тож підрадянські письменники справді нічого подібного написати й видрукувати не могли. – М. Ч.] Якщо й з'явилося, то від того покоління, яке народилося вже після голоду. Але те покоління, що пережило той апокаліптичний страх, і та атмосфера закритого, тоталітарного суспільства, в якому живе радянська література, то все абсолютно вбило душу письменника, і він нічого не міг написати такого. Вони писали про страждання іспанських дітей. А тих дітей, що вмирали на Холодній Горі в Харкові, про цих дітей вони ні слова не написали, не могли писати. Це не є закид їм. Це є велика трагедія того чорного часу в історії української літератури.

– Для кого письменник міг у той час писати? Які були надії щось видати? Або навіть зберегти для майбутніх поколінь?

– Справа не тільки в тому, що український письменник такий твір не міг би надрукувати. За цей твір він відразу мусив би вмерти або в кращому випадку піти до концентраційного табору. Таких відважних у нас не було. Єдиний, хто зумів зареагувати, – Микола Хвильовий. Він зумів відгукнутися своєю власною смертю. Але зареагував не тільки тому, що навколо вмирали люди, а й тому, що він побачив, що почалися арешти його однодумців і друзів. Він єдиний, хто насмілювався на цей протест. Але на такі протести багато людей не могли відважитися.

**Малколм
МАГґЕРІДЖ**

(Malcolm Muggeridge,
1903–1990)¹

Малколм Магґерідж – британський журналіст, автор, сатирик, солдат-розвідник і дослідник християнства. Народився 24 березня 1903 р. в Сандерстед (Англія) – помер 14 листопада 1990 р. в Робертсбрідж (Англія). Закінчив Сельвін коледж при Кембриджському університеті (1924). Після цього вирушив до Індії, де був учителем. Повернувшись до Англії 1927 р., одружився з Катрін Доббз (1903–1994). Він короткий час працював учителем, а опісля вирушив до Єгипту через шість місяців потому. Там він зустрів журналіста з «Манчестер Гардіан», котрий рекомендував Магґеріджа редакторам цієї газети, і так він став журналістом.

Захоплений комунізмом, Магґерідж разом із дружиною їде 1932 року до Москви, де він працює восени 1932 і взимку 1933 р. кореспондентом «Манчестер Гардіан». Тоді ж відвідує Україну і стає першим закордонним кореспондентом, що пише правду про страхіття голоду. Голодомор України вплинув на його розчарування в ідеї комунізму.

Інтерв'ю провів у Робертсбрідж (Англія) у травні 1982 р. Марко Царинник.

– Чи ми можемо почати від Ваших ранніх поглядів на Советський Союз і чому Ви вирішили поїхати туди як журналіст газети «Гардіан»?

– Мусите пам'ятати, що я був вихований у ранньосоціалістичному домі, тож моя ортодоксальність від мого дитинства була соціалістична ортодоксальність, не марксистська, але соціалістична. Я був людиною, яка вірила, що можна лише зробити якісь зміни, і люди б жили у братерстві, доброті і мирі. Я вірив у це глибоко. Мій батько був дуже добрий чоловік, я слухав його і його приятелів, як вони говорили ті речі суботніми вечорами, і я повірив у всі ці речі і в той час думав, що вони були правдиві. Як я мав двадцять з чимось років, я пішов працювати у «Манчестер Гардіан». У Манчестері в той час була велика депресія. Лідер лейбористської партії Мак-Дональд сформував свій національний уряд і, з точки зору людей, таких як я, зрадив цілу справу. Я відчував корупцію парламенту. Тоді мені здавалося і досі

¹ Переклад з англійської.

здається, що розпад капіталізму дасть підставу для людства, щоб разом жити. І тому доброю альтернативою виглядало мені поїхати до Советського Союзу.

– Як Ви бачили цю альтернативу? Як Ви собі візуально уявляли її перед поїздкою?

– Я уявляв собі, звісно, і вірив багатьом речам, про які читав. Але, окрім того, що вони творили суспільство на цілковито іншій базі, не на базі індивідуала і запопадливості, але колективного добробуту. Фактично ця база не могла бути втілена в життя, бо витрачала велику кількість економічних ресурсів на відбудовування запасів зброї. І характер Леніна, так, як я про нього читав у прославляючих книжках, мені видався дуже привабливий, і також ми мали багато причин вірити, що Сталін теж буде відданий послідовник Леніна. І тому я очікував увійти в суспільство, де речі, які я ненавидів і далі ненавиджу в капіталістичному світі, де найвищий критерій був гроші. Я вірив, що там буде інакше. Я бачив можливий перехід до тої альтернативи і вирішив їхати не як журналіст, а просто як репрезентант «Гардіан», що була дуже просоветською газетою, а також задля своєї жінки, яка була племінницею Беатріс Вебб, котра була знана і мала високе реноме в тому суспільстві. Це був спосіб дістати візу, і приїхати туди, щоб вивчити це все, і, як я тоді думав, жити там до кінця мого життя.

– Отже, Ви так ненавиділи систему, в якій жили, що бачили альтернативу їй в Советському Союзі?

– Точно.

– Ви поїхали туди в 1932 році. Що Ви побачили там? Як виглядало життя в Москві?

– Від самого початку, навіть по дорозі туди, а ми плвли кораблем, одним з їхніх кораблів, навіть тоді вже можна було бачити нещирість того всього, бруталність того життя. Очевидним було, що уряд керував більше системою залякування, ніж інші уряди, не виключаючи англійського в Індії, який я пам'ятав зі своєї праці в Індії перед тим.

– Де Ви вперше побачили ту бруталність?

– Ви могли відчуті її у розмовах з людьми, про це свідчив той факт, що вони боялися відкрито говорити з нами. Ви відчували це навіть на вулиці. Я пам'ятаю один інцидент, який справив на мене, як на журналіста, сильне враження, тому що ми всі були знайомі. Один з них на ім'я Барнс пізніше загинув в авіаційній катастрофі разом із Кнікербокером. Йому вдалося взяти інтерв'ю з чоловіком, який працював у ГПУ. Він мені пізніше розповідав, що на питання, які він ставив йому, дістав найбільш виразну відповідь. Він запитав цього чоловіка, чому ГПУ заарештовувало невинних людей, а той чоловік, здивований, почав сміятися над цим запитанням і сказав: «Звичайно, ми мусимо заарештовувати невинних людей, бо тільки тоді, коли ви це робите, інші люди боятимуться. Коли ж ви просто заарештовуєте людей, котрі вчинили той чи інший злочин, то інші люди думають – добре,

я уникну того чи іншого злочину і буду в безпеці. Але якщо ви створите відчуття, що будь-який громадянин у будь-який час може стати жертвою звинувачення, тоді ви справді маєте добре вироблену соціальну дисципліну».

– Чи не цю систему, базовану на страхові, советський дисидент Валентин Турчин називає інерцією страху?

– Це точно враження, яке можна було дістати. Я люблю багато ходити вулицями. Як я приїжджаю до міста, я лажу вулицями, і я це робив також на вулицях Москви, дивлячись лише на обличчя людей, які проходили. Я мав відчуття: у тих обличчях був страх, було настоєння.

– Ви бачили це?

– Я бачив. Відчував це. І, звичайно, я запізнав інших людей, що там жили, особливо одного, з яким ми стали приятелями, але зараз він вже помер. Це А. Т. Колертон, про якого я думав і далі думаю, що він зрозумів сенс того відчуття ліпше, ніж будь-хто інший, і я від нього дістав підтвердження цього. Але якщо ви не були журналістом там, ви не можете уявити собі, як сильно працювала у них цензура.

– Як же працювала там цензура?

– Цензура працювала просто так, що, як ви написали якесь повідомлення, ви мали подати його до відділу преси, тобто телеграф не прийняв би його, якби не було печатки від них. Ви мусили надати їм цю річ, і вони перечитували це і говорили: «Ти можеш це сказати або ні». Хочу згадати одного чоловіка, з яким я заприятелював. Бо який не страшний був цей режим, із моїх споминів кількох подорожей до Росії, маю дуже приємне почуття до людей, це дуже гарний народ, чемні, цікаві люди. Можливо, речі так дивно працюють у цьому світі, що вони пережили такі жахи, які їх певною мірою очистили. Але, в кожному разі, були різні люди, і ви мали почуття, що вони були дуже добрі, але вони були глибоко, брутално і жорстоко переслідувані.

Подольський був одним із тих людей у відділі преси. Я можу його згадати, бо, відколи його застрелили, кожна особа, що працювала в тому відділі й мала стосунки з чужинцями, скорше чи пізніше була знищена. Фактично вони були майже усі євреї, не з якоїсь спеціальної причини, позаяк російська буржуазія була масово знищена. То тільки євреї жили за кордоном перед тим, знали чужі мови і могли реально мати справу з іноземною пресою в той час. Подольський, й досі пам'ятаю, коли я дав йому свою статтю, сказав: «Ти не можеш це переслати, бо це правда». Чудовий момент.

– У Москві були гарні люди, про яких Ви говорили. Який був рівень і якість їхнього життя?

– З матеріальної точки зору якість їхнього життя не могла бути страшнішою. Ви могли це відчуті з такого прикладу – я мав секретарку, яка перевіряла папери разом зі мною. Я не вмів читати російською і потребував когось, хто б перечитував зі мною газети, і ті газети,

з точки зору іноземних кореспондентів, були єдиним джерелом новин. Я не міг ходити і вишукувати новини сам, бо дуже скоро мав би клопоти. Можна було мати справу лише зі статтями, які з'являлися в газеті «Правда», і передавати їх у такий спосіб читачам зарубіжних видань. Тож та дівчина-секретарка не хотіла грошей. Все, що вона хотіла, була їжа, а ми, іноземці, мали тоді великі привілеї, яких вони не мають нині, – купувати харчі в необмеженій кількості, – йдеться про журналістів і дипломатів з карбованцями в кишені. Через те ми мали дуже сильне становище. Вона весь час хотіла харчів, і всі були в такому становищі – кожен, хто мав з нами справу, замість фінансового відшкодування хотів харчів. Звичайно, ви бачили обличчя людей – я знав ще з Індії ознаки того, коли люди дуже голодні. Є певні речі, які ви можете зауважити у них. Досить було заглянути у магазини їхні, і ви бачили ті довгі черги – вони якось чули одне від одного і передавали, в якому магазині з'явилися яблука, а в якому хліб, і відразу формувалися черги, і було дуже очевидно, що є повна нестача речей повсякденного життя.

Черги за харчами, погане вбрання, взагалі все разом було дуже низької якості навіть з точки зору часів депресії. Я наведу вам такий приклад. Один із впливових лівих діячів в Англії Феннер Броквей писав книжку про життя безробітних і жалючі умови, в яких вони жили. Він говорив, що бюджет, родинний бюджет безробітного – скільки вони діставали відшкодування як безробітні, – і це було перекладено російською мовою і подано в одній газеті. Але вони мусили припинити друкувати це, бо той бюджет виглядав значно вищий, як бюджет робітника в Москві, який працював повний час на нормальній роботі. Була загроза вбачати в цьому небезпечну антирадянську пропаганду. Отже, все було дуже-дуже низького рівня. Власне, я не знаю, люди кажуть, що тепер є краще. Я уявляю собі, що може бути й трошки краще, але думаю, що воно таки дуже низьке. Та я не вірю, що режим оскаржують лише за низький рівень життя або за той факт, що він не узгоджується з матеріалістичним поглядом щодо якості життя, бо справа не лише в цьому. Фактом є те, що вони живуть у страху і вони мусять зважати на все, що вони говорять і навіть про що вони мріють.

– Чи повинні оскарження належати також до величезної диспропорції між класами суспільства?

– [...] Системою, яка страхала мене найбільше, було існування подвійних магазинів. Маю на увазі те, що люди з Луб'янки мали найліпші магазини в Москві і тільки вони могли там купувати. Подібне стосувалося магазинів, де можна було купити телевізори та інші подібні речі. А що, я вважав, було капіталістичним і диявольським, так це «торгсини» – магазини, де ви могли купити будь-що за іноземну валюту або золото. Як хтось мав родичів за кордоном, котрі могли надсилати їм гроші, той міг їх витратити в тих крамницях і потім

дістати у віконечку речі, котрих не можна було дістати у звичайних магазинах. [...] Люди спокушалися і за всяку ціну намагалися дістати до таких крамниць і часом їх заарештовували за те, що вони могли мати гроші, про які вони ніколи не звітували. Це були неймовірні речі, абсолютно неймовірні.

– Але, звичайно, як журналіст Ви мали привілеї?

– Так, для журналістів у Москві було дуже м'яке і навіть заможне існування, частково через те, що ви платили за багато речей карбованцями, як-от за подорожування чи телефонування і подібне. Офіційний курс був щось, мені здається, близько дванадцяти карбованців до англійського фунта, але журналісти могли дістати рублі за набагато вищим курсом – 330–400 карбованців за фунт. Такий був попит на іноземну валюту. Так що це було найбільш несправедливе суспільство, в якому я будь-коли жив.

– Хто ще належав до журналістського корпусу в той час, себто до іноземного журналістського корпусу?

– Згаданий мною А. Т. Колертон, до якого я був прив'язаний і відданий і який робив дуже вдалі зауваження про цей режим. Я пригадую одне з них, яке мені особливо запам'яталося. Ми знаходилися серед туристів, і в той час там перебував чоловік, якого ми дуже не любили, він теж був з відділу преси і називався Уманський. [Уманський Костянтин Олександрович (1902–1945) – радянський дипломат. Походив з півдня України – Миколаївської області. У 1921 р. закінчив Московський університет і працював у ТАРС. У 1923–1930 рр. – кореспондент ТАРС у Римі, Парижі, Женеві. У 1930-му очолив відділ преси народного комісаріату закордонних справ і був непопулярним серед західних кореспондентів у Москві через грубу цензуру їхніх статей. У 1936 р. став дорадником радянського посольства в Вашингтоні. У 1939–1941 рр. – посол у США, а потім у Мексиці. Загинув у таємничій авіакатастрофі 25 січня 1945 р. під час польоту до Коста-Рики. – М. Ч.]

Між іншим, пізніше він став послом в Америці і загинув в авіаційній катастрофі. У кожному разі один із туристів запитав Уманського, чи існує в Советському Союзі така річ як habeas corpus (лат. habeas corpus – «будеш мати тіло») – один з принципів у законодавстві. Щоб судити когось за вбивство, мусить бути тіло, правдивий доказ того, що вбивство сталося. Це одна з принципів засад англійського, американського та ін. законодавства. А. Т. Колертон був кореспондентом газети «Сандей Таймс». Після відвідин ураженої голодом України він написав: «Кожен говорить лише про хліб». (Chronology of the Famine years, Part VI. – М. Ч.)

Колертон почув це й сказав: «Мій любий друже! Може бракувати будинків, може бракувати habeas corpus, але трупів є повно!» Це, на мою думку, було дуже влучно сказано.

Такі речі часто створювали йому проблеми, але це було цікаво. Якось я запитав Подольського: «Чому ви терпите Колертон? Адже ви знаєте, що він думає, і що говорить, і що пише – як ви йому це толеруєте?» А Подольський каже: «Так, як ви бачите, це не добре. Але ми його любимо. Він нагадує нам інтелектуалів старих добрих часів». Приємно було щось подібне почути від офіційної особи того режиму. Але це була правда. Він мав характеристики людей, як у романі Достоевського «Біси». Власне, це був дуже добрий приклад.

Були й інші люди. Для мене найпротивнішим з усіх був кореспондент «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті [Волтер Дюранті (Duranty, 1884–1957) – кореспондент газети «Нью-Йорк Таймс», нагороджений Пулітцерівською премією. У 1921–1934 рр. писав статті і допоміг виникненню необхідного клімату для встановлення дипломатичних відносин між СРСР і США. Використовував свій авторитет, щоб заперечувати голод в Україні, хоча приватно визнавав, що в Україні з голоду і хвороб могло загинути до 10 млн людей], якого дуже цінували, й іноземці, які приїздили до Москви, завше хотіли бачити Дюранті, почути, що він може сказати. Але я думаю, що він був не тільки найбільший брехун серед журналістів у Москві, але і найбільший брехун з усіх журналістів, котрих я будь-коли зустрічав за п'ятдесят років у журналістиці. І ми дивувалися, чи справді держава не мала якогось контролю над ним, що він так віддано грав їхню гру. Але це не турбувало «Нью-Йорк Таймс», яка дуже помітно подавала його статті. Він згодом дістав премію Пулітцера за них саме тоді, коли обговорювалося питання щодо визнання Советського Союзу. І статті Дюранті були використані як дуже добрий доказ на користь визнання.

– Як Ви можете пояснити ту популярність, яку він собі здобув?

– Передусім – престижем газети «Нью-Йорк Таймс». По-друге, він досить добре писав. Усе у нього звучало правдоподібно. По-третє, було багато людей, які хотіли чути і вірити, що все було добре, і він, я гадаю, просто представляв їм партійну лінію.

Щодо голоду, великого голоду в Україні, яку спричинила колективізація, то це був той випадок, коли його репортажі були особливо ганебні, бо він заперечував будь-який голод. І, звичайно, окрім того, що я чи хтось інший може думати, Хрущов сам сказав, що принаймні 5 мільйонів людей, а може, й більше, померло з голоду тільки в Україні, де він власне працював. Я не знаю, але дуже складно зрозуміти людей типу Дюранті. Він не був гарною людиною. Він був ірландського походження, з Ліверпуля. Оскільки він постійно відображав партійну лінію, то мав користь з того: він міг дістати інтерв'ю зі Сталіном чи інші привілеї, які журналісти дуже цінують, бо це допомагає їм бути ефективнішими в їхній праці.

– Пригадую, я знайшов записку Форін Офіс [Міністерства закордонних справ] щодо інтерв'ю Сталіна з Дюранті. І в тому документі

мовилося, що Сталін вельми рідко давав інтерв'ю, але було передбачено, що він дасть інтерв'ю Дюранті. Дюранті він особливо цінував.

– Це було точно так, і, звичайно, ми всі, інші люди дуже заздрили цьому, і ми не могли стримати себе від думки, що він напевне заплатив за ці привілеї, піддавши себе під... [Запис обірвано на півслові.] (...)

– Щодо Ваших статей про голод. Чому Ви вирішили писати про це?

– Передусім, з усього, про що ми говорили в Москві, це була дуже важлива справа в той час. Всі знали про це. Без сумніву, всі про це знали. Кожен, з ким ви говорили, знав про страшний голод і що справді в Москві був брак харчів, труднощі з тим, щоб дістати основні продукти. Навіть у своїх власних статтях приховано говорили про всі ті проблеми. (...) Тож, не маючи жодних планів, я купив квиток і поїхав з поїздки до Києва, а потім я був у Ростові і сів на поїзд. Маючи рублі, ви могли легко дістати квитки, і ви могли собі дозволити їхати у пульманівському поїзді, який мав старомодні міжнародні вагони, дуже вигідні, з безконечними горнятками гарячого чаю і так далі. Було досить приємно і цікаво спостерігати за тими, хто там був. Але навіть їдучи поїздом через країну, ви бачили, які були справи, і, як я відважився звідти вирушити до менших міст, я бачив села, що фактично були цілком покинені, порожні, з відчиненими дверима в хатах. Якось, я навіть не знаю, як то могло статися, я пересідав з поїзда на поїзд і прогулювався навколо. На одній станції на поїзд вантажили так звані куркулів. І там знаходилися військові вздовж всієї платформи. Вони мене невдовзі відтиснули. На щастя, вони більше нічого не зробили. Мене могли би легко збити тільки за те, що я там знаходився, але вони того не зробили. Тож я легко змився. Та я відчув увесь сенс того, що здавалося, що вони виселяли цілі села. Солженіцин у своїй книзі про ГУЛАГ подає цифри виселення в ГУЛАГ людей під час голоду і нараховує їх сотні тисяч. І люди вмирили.

Я вам скажу ще одну річ, яку важко передати, але яка справила на мене велике враження. Це було в неділю в Києві. Я пішов там до церкви – на російську православну службу Божу, та зміг дуже мало зрозуміти, але був якийсь такий дух, така атмосфера, якої я ніколи ні до того, ні після ніде не зустрічав. Справді, люди, дійшовши до краю, виснажені, молили Бога: «Ти знаєш, що ми прийшли до тебе. Ми є в клопотах. Ніхто інший, тільки ти можеш нам допомогти».

І все ж їхні обличчя були осяяні від того великого почуття, що вони мали, що жодна людина їм не допоможе, жодний уряд, ні до кого вони не могли звернутися, і все, що вони могли зробити, – звернутися до свого Творця. Але куди б вони не пішли, скрізь було те ж саме.

Коли я дістався до Ростова, я поїхав далі, і однією з причин було те, що людиною, яка порадила мені це, був один із скандинавів, норвезький міністр у Москві, який був дуже гарною і поінформованою людиною. І він сказав: «Ти знайдеш там німецьку сільськогосподарську

концесію, яка надалі там оперує. Поїдь і подивися, бо вони знають більше про це, ніж хтось інший, і в будь-якому разі це буде цікавий життєвий досвід».

Отож я поїхав туди – концесія називалася Drusag Concession. Ви бачили, що там збіжжя і худоба, усе було цілком відмінне, ніж у навколишній місцевості. Більше того – там була велика кількість людей, справжні юрби людей, які намагалися дістатися туди, бо там були харчі. Це дало, може, найсильніше відчуття існування голоду, побіч отієї служби у церкві. В кожному разі самі німці-агрономи нам говорили про це, а вони просто зазнали нападку людей, котрі намагалися дістати там працю, щоб тільки туди дістатися, бо там були харчі.

[...] Я залишив Росію невдовзі після того. Звісно, я їхав через Берлін і на кілька днів затримався у Берліні, де я мав приятелів і де багато речей діялося на вулицях.

[Далі журналіст у своїй розповіді знов повертається до роботи партійних цензорів, зокрема Костянтина Уманського, у співпраці із зарубіжними кореспондентами. І згодом розмірковує про взаємини зарубіжної преси і радянської влади в 1980-х роках.]

**Іван
МАЙСТРЕНКО**
(1899–1984)

Іван Майстренко – політичний діяч і публіцист. Народився 28 серпня 1899 р. в Опішні Зіньківського повіту Полтавської губернії – помер 18 листопада 1984 р. в Мюнхені. У 1919–1920 рр. був провідним членом Партії боротьбистів на Полтавщині. У 1920 р. разом із Партією боротьбистів приєднався до КП(б)У, але невдовзі перейшов до самостійницької Української комуністичної партії (УКП), був обраний до складу її ЦК і став активістом УКП на Донбасі. Коли УКП 1925 р. було розпущено, знов приєднався до КП(б)У, працював редактором республіканських газет «Селянська правда» і «Комуніст», у кооперативному русі – як партійний лектор та пропагандист. Відіграв важливу роль в українізації в Одесі як головний редактор міської газети «Чорноморська комуна» (1929–1931). Від 1931-го очолював Всеукраїнський комуністичний інститут журналістики у Харкові. Після виключення з партії 1935 р. був заарештований у грудні 1936-го і перебував протягом року у харківській в'язниці та трьох років – у трудових таборах у Сибіру. У 1942–1943 рр. під німецькою окупацією він був на чолі Української капели бандуристів, яка виступала на Західній Україні та перед українськими остарбайтерами в Німеччині. Опинившись по війні в Баварії, він очолював ліву фракцію Української революційно-демократичної партії і редагував її місячник – газету «Вперед» (1949–1959). Він також готував регулярні політичні коментарі та аналітичні матеріали для радіостанції «Радіо Свобода», був професором та ректором (1979–1984) Українського технічно-господарського інституту. Майстренко написав багато статей і брошур (чимало під псевдонімом Бабенко) на теми радянської політики, економіки і марксистської теорії. Кілька книжок присвячено історії КП(б)У, історії українського комунізму, національній політиці КПРС. Посмертно видано в Канаді його спогади «Історія мого покоління» (1985).

Інтерв'ю провів у Мюнхені у вересні 1983 р. Юрій Даревич.

– Будь ласка, скажіть, професоре Майстренко, де Ви були і що робили в 1932–1933 роках.

– Я був професором інституту журналістики у Харкові. Це тепер є факультетом журналістики при Харківському університеті.

— Чи можете нам оповісти про події, пов'язані з голодом в Україні в той час? Що Ви бачили в Харкові? Що діялося?

— Харків був тоді столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки, і він не був у привілейованому становищі, а так, як і інші індустріальні центри України, тобто Харків, як і всі великі міста, діставали хліб. Це основне. Звичайні громадяни діставали по 400 грамів на день. Я як науковий співробітник і моя дружина, теж науковий співробітник, лікарка, діставали по 600 грамів на день. І індустріальні робітники кращих, важливіших заводів теж діставали по 600 грамів, але до хліба майже нічого не видавали, іноді, ну, це не так важливо, що ми діставали.

У всякому разі, харківські мешканці не вмирили з голоду. Вони недоїдали, особливо ті, що 400 грамів діставали, але все ж таки не вмирили. Вмирили прибулі з села голодні селяни. Тоді було таке становище, що місто велике було краще забезпечено хлібом і харчами, ніж село, у якого забирали все – і всі харчові продукти, навіть і картоплю, квасолю, і так далі. І вже з кінця 1932 року почали в Харків прибувати голодні люди.

— Чому вони приїздили до Харкова?

— Та тому, що в Харкові, по-перше, було що їсти. Люди все ж таки, оті, що 600 грамів мали, і прикупали. Був іще так званий комерційний хліб у Харкові, цебто продавався по дорожчій ціні і можна було купити одну хлібину. Оті селяни, що прибували, якраз хотіли комерційний хліб купити або щось десь випросити і так далі. Тому, що на селі нічого немає. Все повимітали, як казав Скрипник, під мільолку, все забране, а в Харкові все ж таки було. І тому вони в Харків прибували і в Харкові вмирили. На вулицях лежали трупи. Я дослівно переступав на деяких вулицях через трупи, щоб пройти далі.

— А що ставалося з тими людьми, як вони приїздили?

— Я не знаю, де вони спали, але вони приїздили, і все-таки був холодний час, початок зими, то тоді складніша проблема, де вони могли спати, але і в цей час і менше їх прибувало. Прибувати стали особливо з весни, а особливо вліті, коли вже хліба росли нові, а їх ще не можна було їсти. Між іншим, мені розказували батьки, що були люди на селі, один хлопець, який врятувався тим, що з трави пшінки (є в нас така трава) викопував коріння і їв, і тим вижив. А то люди їли кору з дерева із якимсь листям і, може, трошечки добавляли якоїсь муки, і пекли такі млинці маленькі. Я пробував ті млинці. Їх, звичайно, їсти людині, яка може з'їсти шматок хліба, навіть важко, але люди тим пробували врятуватись.

— Як реагувало населення міста Харкова на цих приїжджих голодуючих селян?

— Та ясно, що населення Харкова їм співчувало, але чим же воно могло їм допомогти? І потім, люди в цей час всі були зосереджені і тремтіли над власним життям – як би вижити. А селяни з села привозили

в Харків свої речі. Продавали на таких базарах, так сказати, всякі речі – рушнички, там одержину якусь і так далі, бо всього цього не можна було дістати в державних крамницях, і це продавали за безцінь.

— Чи між тими селянами були чоловіки, жінки і діти? Чи це були головню дорослі люди?

— Дітей у Харкові голодуючих я не бачив, менше жінок бачив, а бачив багато людей старших, особливо багато було стариків. І повинен сказати – дітей голодуючих я бачив на селі. Я йшов один раз по селу. Перед мене йде якась маленька істота, років 12. Йде і виє, не плаче, а вже виє. Я забіг наперед, щоб подивитись, – і на мене дивиться дитина, обличчя років 60, дитяче обличчя, таке все в зморшках... Хлопець потім сів під крамничку замкнену і став стогнати. Він там, мабуть, і помер, бо вже його врятувати не можливо було, а в місті я таких дітей [не бачив], їх то відправляли. Сільська мати виведе дитину, упхне в поїзд, що йде на Харків, а сама йде на село вмирати. То вона думає, може, хтось дитину врятує в місті. То їх, дітей, мабуть, підбирали, і, може, опинялися в дитячих будинках оті, що в місто потрапляли. А на селі діти вмирили.

— А що робили з трупами померлих?

— Їх вдень по вулицях валялось багато, а вранці вже не було, а потім знову з'являлись. Їх підбирали вантажними автами і вивозили кудись, щоб ховати.

І були такі випадки, коли забирали на отакі вантажні авта ще майже живих людей, але таких, що вже рухалися погано, і їх теж відвозили як мертвих.

— Чи можете нам сказати, що діялось у довколишніх селах, зокрема в тих околицях, звідки Ви походите?

— Я не з околишнього села походив, бо моє село, яких 120 кілометрів, приміром, від Харкова, але от, скажімо, було село Козача Лопань на відстані шістдесят кілометрів. У те село Інститут журналістики послав студентів на жнива, тому що селяни були пухлі і не могли вже нічого зробити. А я був як професор представлений до них так, ніби як керівник їх. То вони коло машин у двох групах, а я від одної машини до другої – і так переходив через село. То я там бачив оце вимираюче село Козачу Лопань.

— Як же це виглядало?

— По-перше, я хотів сфотографувати, бо я, мабуть, єдиний був серед харківських журналістів, бо я так трошечки і журналістикою тоді ще займався. То єдиний був, який мав фотоапарат. Хотів сфотографувати кості, череп і так далі. Але сільські дівчата, що пололи недалеко на полі, побачили, що то чоловік з міста робить, і почали йти до мене. А якби вони побачили (вони не були проти мене, вони були проти голоду), вони могли б сказати: «Ви знаєте, там один фотографував». І це могло б мене поставити в ситуацію, коли начальство б дізналося, що я фотографував трупи, черепи голодних. То був би

шпіонаж. Через те швидко приготувався, щоб схвати апарат. Вони підійшли і кажуть: «Що ви тут робите?»

А я кажу: «Дивлюсь на оці старі стіжки соломи» і так далі. І потім в цьому ж селі люди вже бачили, що цей чоловік цікавиться голодом. І вказали: «В отій порожній хаті під бляхою з вікнами вже голими, виїнятими і відчиненими дверима, туди зайшла жінка якась і не вийшла днів три тому». Ну я її шукав. Знайшов під столом, так сказати. Хотів торкнутися її ногу, а вона піднялась, значить, закростеніла, але така легка, що в моїй досить слабкій руці піднялася. Це така трагічна історія. Я коло неї, між іншим, поклявся: за всіх вас я буду до кінця життя боротись.

— Чи були випадки між Вашими знайомими? Чи їхніми родинами, що потерпіли чи згинули від голоду?

— О, так, було. Моя кузина, двоюрідна сестра, була багато молодша од мене. Вона мала трьох дітей і тих трьох дітей поїли сусіди. Викрали. Ну, викрали і нема!

— А чи багато було випадків того людоїдства?

— О, випадків людоїдства багато було! Я можу повторити випадок, що приходиться до голови Красноградського райвиконкому якась жінка, видно, вже не зовсім нормальна, і каже: «Товаришу голова, випишіть мені хліба, бо от я зарізала свого Івасика, то тулубок засолила, а з голови зробила холодець. А холодець без хліба не можна їсти».

— Скажіть, будь ласка, чому був цей голод? Які були причини? Чи був брак урожаю? Що спричинило цей голод?

— Загально преса, і українська, трактує як [наслідок] спротиву українського селянства колективізації. Я думаю, що це є однією, і це є таке ж пояснення і російських емігрантів, що, мовляв, усюди в СССР голод був, а це не вірно. Ви вже знаєте, що голод на Україні був екстра, тому що, наприклад, село українське в УССР в трьох кілометрах від російського села ходило туди – пухлі селяни зі своїми речами, щоб виміняти ці речі на хліб. Бо там був хліб, там були норми, а на Україні забирали все, квасолю, картоплю – все забирали, щоб виморити народ. Чому? Значить, є така загальна думка, що це Сталін-садист, мовляв, робив. Сталін у політиці не був садистом. Він особисто був з такими нахилами жорстокими, але він у політиці був дуже розрахована людина.

Замітьте собі, що ще на XI з'їзді партії чи на X в 1920 році Сталін говорив з огидою про російський шовінізм, що, так би мовити, в Україні міста будуть українськими і так далі. А тепер, роздивившись, що російський партійний апарат не хоче цього, а він грузин, то він вирішив зіграти роль більшого патріота, ніж хтось, так би мовити, був більший католик, ніж папа. Він захотів бути більшим націоналістом, ніж російські шовіністи. І я скажу, що російський шовініст міг розгромлювати українізацію, але щодо вимирання людей не був би такий жорстокий. А Сталін хотів показати: для мене важне збереження імперії і, що б це не коштувало, я це зроблю. І він своїм жорстоким характером це і робив. Через те [помилкове] оте твердження росіян,

та й наших багатьох, що це, мовляв, переважно робив жорстокий Сталін, а це не російська лінія.

Так, роздушення українізації – це російська лінія, а вимирання мільйонів – на це, так би мовити, може, такого росіянина й не знайшлося, але коли знайшовся такий грузин, то росіяни сказали: «Та це ж не ми. Це грузин». Але суті речей це не міняє. Кілька років тому такий журнал російський, який називається «Вече», націоналістичний журнал, пише: «Нам треба переглянути роль Джугашвілі (Сталіна) в історії Росії, тобто не те, що він жорстокий і неприемний, а те, що він, так сказати, імперію врятував». І це була його лінія – підірвати біологічні основи української нації і разом з тим розгромити український буржуазний націоналізм у культурі, мистецтві і взагалі в політиці.

— А чому Сталін саме в українцях бачив загрозу імперії?

— Та дуже просто. Я сам читав у 1932 році протокол [засідання] московського Політбюро, який був виданий, може, в більшій мірі для України. Такі протоколи друкувалися і розсилалися партійному активу, і мені один бувший український комуніст, так сказати, показав це. І там написано: «На засіданні Політбюро відчитано звіт, що студенти в Києві не вміють вже говорити російською мовою». То всі зустріли з вигуком: «Як це так?» Значить, лякало оце зростання українського патріотизму, власне, українства. Вони [студенти] не були вороги Росії, але не вміли говорити, бо в українських школах за часів Скрипника російська мова трактувалася як французька, як німецька, як чужоземна мова. І тому студенти, що виходили з українських шкіл, не знали російської мови. А незнання російської – це ж ясна загроза, що Київ стане столицею самостійної України. І тому це відчув Сталін в партійному апараті і тому пішов йому назустріч у розгромі українізації і підриві українського села, яке було основою українізації.

— Отже, на Вашу думку, голод був пов'язаний з ліквідацією українізації українських установ?

— Абсолютно. Абсолютно пов'язаний.

— Отже, Ви згадували, що Сталін приготував голод з наміром біологічно підірвати український народ. Значить, це було пов'язано з ліквідацією українізації. Чи можна щось більше про це сказати?

— Бачите, ліквідація українізації робилася дуже обережно і ступнево. Спочатку була розгромлена, скажемо, Українська автокефальна православна церква. Це було десь уже в другій половині 1920 років. Це до процесу «СВУ» (Спілка визволення України). Липківський був заарештований. Харківський архієпископ Олександр Ярещенко, до речі, мій колега, так сказати, по політичній роботі, був заарештований. Єпископи всі заарештовані. Основні церковні діячі одсунуті. Далі прийшло СВУ. План Сталіна був такий, щоб розколоти, одколоти українських комуністів від петлюрівців, від так званих діячів української національної революції, хоча комуністи українські теж були діячами революції, але їм внушили [навіяли], що ви ведете українізацію. Ви творите соціалістичну культуру, а цих ми ліквідуємо. Але тут було

підозріло ось що. Коли на чолі російської історичної науки замість Покровського, старого комуніста, який, до речі, був прихильник України та інших поневолених народів, посадили академіка Грекова, до речі, з Чернігівщини, але який боровся з Грушевським і взагалі був неділимець у своїй історичній концепції. То в Росії саджають націоналіста, а на Україні скидають і Яворського, значить, українських істориків, і саджають тих партійців, які фактично були ворогами українізації.

Таким чином дивно, що там заохочується російський шовінізм, а тут розгромлюється відродження української нації. Значить, прийшло СВУ. Я не думаю, що треба повторювати про те, що СВУ – не то, що 46 чоловік було під судом і дуже легко їх, так сказати, засудили. Декого – тільки умовно. Так, що десятки тисяч арештовані і то вже без суда, і багато кого навіть постріляли. В цей же час, наприклад, розстріляний був і лояльний командир української армії Юрко Тютюнник.

Тютюнник, українські партизани, що боролися проти Денікіна, мої товариші арештовані, постріляні. Всі, хто більш-менш був пов'язаний з військом, хоч би й червоним, але українським, були розстріляні. Не просто заарештовані, а розстріляні.

Так що після розгрому СВУ переарештували агрономів українських. Вони навіть не були зв'язані з СВУ, але українських агрономів, учителів багатьох, інженерів, особливо на селі, діячів української інтелігенції, так сказати, арештовували аж до голоду 1933 року. І після голоду. Але після голоду вже прийшли комуністи, колишні боротьбісти. Це в англійській книзі Костюка ви знайдете, які організації були.

– Чи були намагання з боку українських комуністів, большевиків, заступитися за українських селян і протиставитися цій політиці?

– На секретних засіданнях політбюро, напевне, Скрипник говорив і інші говорили. Взагалі треба сказати, хоч українське політбюро КП(б)У не все було українське, комуністи в питаннях голоду опиралися Москві. І голова уряду, старий большевик і член політбюро московського Чубар, коли його Сталін викликав і спитав, чи може Україна виконати план, відповів: «Ніколи не може». Тоді Чубаря зняли і поставили колишнього боротьбіста Любченка, який, видно, так міркував: «Нічого не поробиш, голод голодом, але ми можемо рятувати українську державу, українську культуру всередині ССРСР». Це не помогло, тому що прийшла черга і на Любченка. І коли він довідався, що йому загрожує арешт, то він застрілив жінку, теж комуністку, і себе.

– Чи в той час були якісь звітлення в місцевій комуністичній пресі про голод і взагалі про те, що діялося?

– Та Боже сохрани, таж у Харкові, столиці, на вулицях валяються трупи померлих, а преса пише: «Ми побудували соняшне, щасливе, радісне життя». Це, може, навіть провокативно. Це, може, навіть, щоб читач вдумався. Це теж можливе, тому що ви знаєте, в апаратах робився спротив з противного боку.

Так що, ви знаєте, взагалі, опозиція боролася навіть провокативними способами. Троцькісти в ЧК, а їх було багато в ЧК тоді, роз-

стрілювали сталіністів. Пришивали їм троцькізм. Я знаю один випадок, вам пізніше розкажу, цікавий.

Отже, це все робив, звичайно, сталінський намісник на Україні Постишев. Колись я тут писав статтю «Два райхскомісари України, Постишев і Кох», тому що однакову роль винищення українського народу відігравали ці постаті. Постишев був нікчемна людина, ну, мабуть, писарчук десь на фабриці, він не був стопроцентно культурною людиною. То він був представником. Сталін з ним вів телефонні розмови прямим проводом. А той самий Косіор, перший секретар партії на Україні, був порівняно маленькою людиною. І коли робили, наприклад, демонстрації на жовтневі дні чи першого травня, то Постишева портрет, як ціла стіна, а рядом з ним портрет Косіора, першого секретаря, – малесенький. А Постишев числився тільки як член політбюро і секретар Харківського обкому.

Отже, Постишев – організатор. До речі, роки три тому Постишеву в Харкові поставили пам'ятник і я писав з приводу цього, і навіть для радіо писав, що тому, хто нищив український народ, ставлять пам'ятник, значить, партія зараз солідаризується з винищенням українського народу в 1933 році.

– Чи були закордонні журналісти в Харкові чи взагалі на Україні в той час?

– Не було і ми, ми не чули про них. Був, оце було відомо, Геріо. Ви знаєте, французький прем'єр приїхав, і йому, звичайно, показали (могли і журналістам показувати) так звані номенклятурні об'єкти – номенклятурний колгосп, номенклятурний завод. Це значить, де все, так сказати, і на час номенклятури спеціальна їжа є і все, «потьомкінські деревні», як колись воно називалось. Це були. І, може, в такі номенклятурні об'єкти пропускали журналістів, але у Харкові я їх не чув.

– А чому ні?

– Тому що не було або були, та їх не пускали, може, просто. Ми вислуховували доповіді російських письменників. Тепер протести. Я писав два протести, очевидно, анонімно писав Горькому і писав Крупській, жінці, вдові Леніна. Горькому, я думаю, що дійшла, бо я так замасковано писав. А Крупській, може, не дійшла. Писав, що ж Ви, Горький, ви ж велика людина, до вас прислухаються мільйони людей і ви мовчите про те, що дітей їдять. Матері ріжуть, так сказати, люди, сусіди їдять. Можливо, що Горький ходив до Сталіна, протестував, і можливо, що Горького отруїв Сталін, це так більш-менш ясно. Він отруєний. Але приписали це «вредителям», отим лікарям, а фактично це сталінське КГБ.

– Значить, чужоземним журналістам невільно було приїздити на Україну?

– Нікому – ні дипломатам, ні журналістам. І там можна було бачити тільки номенклятурні об'єкти і міста, скажемо, Харків і взагалі Україна, я не знаю цього точно, але я думаю, їх не пускали нікого на Україну. А тільки ото, скажемо, німецьке консульство було в Києві і в Харкові.

– А чи українці, голодуючі селяни, намагалися дістати, скажімо, допомогу в німецькому консульстві в Харкові?

– Не можна ж було зв'язатися. Я мріяв у Харкові обернути папірець навколо каменя, прив'язати і кинути через паркан у консульстві, але ж там шпиками були зусюди і я був би заарештований. Я ходив з тим каменем, але бачу, що не випадає. Чи вони його дістануть – то не відомо, а головне, що і мене заберуть як шпіона.

– Так що всякий контакт з чужинцями...

– Контакт? Боже борони, ніяких контактів. Зі мною в Сибірі сиділа ув'язнена одна одеська малярка, яка з італійським консулом була знайома і часто зустрічалась. І вона десять років дістала.

– Ви писали про голод 1933 року в Україні у газеті «Львівські вісті». Чи можете нам сказати дещо про те? Коли це було і що Ви писали?

– Я був у Львові під час війни від кінця 1943 року до весни 44-го року, і мене запросили, значить, співробітничати «Львівські вісті». Яворовський був тоді редактор, мабуть, член цієї радикальної партії. Він сказав: «Ви пишете з клясових позицій, але то добре, то добре».

– Ви описали там всі події, пов'язані з голодом?

– З голодом – три статті, а крім того, інші статті. В мене ось вони є тут. Крім того, я писав у «Краківських вістях», що їх видавав Український комітет, центральну українську газету на Галичину. Крім того, я писав у Берліні, де виходили газети «Українець», а особливо я писав у мельниківській «Український вісник», де зупинявся на голоді. Я спішив, щоб щось знали в Україні, бо видно було, що німці вже будуть розгромлені і тоді все замовкне так, як і було до війни. То я писав, я говорив у радіо, в українській редакції, що ним керував Микола Лівичий, теперішній президент. То я там вів спеціально серію, я і ще був такий Кокоть (?), не знаю, де він подівся.

– Будь ласка, скажіть, хто відбирав селянам зерно. Як це сталося, що такий голод постав?

– Значить, робилося так. Там були різні системи, скажімо, план до двору. Тодось Осьмачка навіть написав роман «Плян до двору». Плян до двору – це коли казали: «Ти здаси стільки», але чоловік цей не міг здати. Це було розкуркулення, так сказати, замаскований плян до двору. Але назагал система була така. Посилався на даний район якийсь партійний працівник як уповноважений ЦК. Йому додавали просто різних партійців і навіть часом безпартійних від профспілок ніби, щоб він допомагав конкретно по кожному селу.

Я б розказав, між іншим, такий анекдот, як ці самі уповноважені забирали хліб. От він каже: «Це останній вже раз». Селяни дали. Потім ще приходять «встречний» [зустрічний], додатковий плян. Він виступає: «Товариші-селяни, це вже абсолютно останній план. Наплюєте мені на голову, якщо це не останній раз». Третій раз приходять плян. То він знімає, не виступає, а тільки знімає капелюха: «Плюйте!..»¹

¹ Див. також лист І. Майстренка до Дж. Мейса від 30 грудня 1981 р. на с. 285.

**Ольга
МАК**

(ГЕЦ, уроджена ПЕТРОВА,
1913–1998)

Ольга Мак (справжнє прізвище Гец, уроджена Петрова) – українська письменниця. Народилася 20 липня 1913 р. в Кам'янці-Подільському Подільської губернії – померла 18 січня 1998 р. в Торонто. Закінчила Ніжинський педагогічний інститут (1938). Навчала в середніх школах української і російської мови (1935–1941). Вже на шкільній лаві виявилися її літературні зацікавлення, які розвинула, будучи на еміграції. Після Другої світової війни у 1947 р. емігрувала до Бразилії, де займалася громадською діяльністю в Куритибі. У 1970 р. переїхала до Торонто, де очолювала Об'єднання працівників літератури для дітей та молоді (1971–1976). Лишила низку прозових творів «З часів ежовщини» (друге видання, 1954), пригодницький роман «Бог вогню» (3 томи, 1955–1956), історичний роман «Жаїра» (2 томи, 1957–1958) та романи «Чудасій» (1956), «Проти переконань» (1959), «Куди йшла стежка» (1961), пов'язані зі сталінськими часами в Україні. Повість «Каміння під косою» (1973) присвячено «Пам'яті безіменних мільйонів мучеників у сорокову річницю голодової трагедії на Україні». Ольга Мак друкувала прозу, а також статті й фейлетони в емігрантській періодиці. 1958 р. її кандидатуру було висунуто на здобуття Нобелівської нагороди.

Інтерв'ю провів у Торонто 17 вересня 1983 р. Святослав Новицький.

– 1933 року Ви жили в Харкові. Що Ви найбільше пам'ятаєте з того часу? Що найбільше врізалось в пам'ять? Які були найжахливіші, найдраматичніші випадки, які Ви бачили?

– Так, я в Харкові була перший раз на початку 1932 року, а потім вернулася знов у вересні 32-го року і була там до травня 1933 року. Отже, цей другий період був найтяжчий і найстрашніший. Харків тоді був столицею України, і загальне враження, яке в мене залишилося від того міста, то щось таке подібне до величезної могили, де половина людей ще живе, а половина людей вже мертва. Наприклад, ранком життя починалося дуже рано, так що, коли ми виходили звичайно щось купити чи полагодити якісь справи, то було ще майже темно. І як ви йшли вулицею, то на кожному кроці бачили скулені постаті. Якщо на них сніг топився, то це означало, що та постать ще жива. Але багато було таких, на яких уже сніг більше не топився.

І їздили по вулицях запряжені кіньми такі гарби, і біля них звичайно йшли найчастіше навіть у цивільному двоє мужчин, які підходили до тих постатей чи холодних, чи ще теплих, хапали їх і кидали на гарбу, і гарба їхала далі.

— Куди ж та гарба їх забирала?

— Їх десь вивозили за місто і складали. Кажуть, що не було можливості навіть рити для всіх могили, то їх десь там складали. Я того не бачила, але кожного ранку відбувалася та сама історія. Це таке неправдоподібне для людей, наприклад, нашого тепер найближчого світу, що не можна знайти слів, щоб його переконливо описати.

— Бо можна уявити собі, що померло від голоду двоє людей, троє людей, сто людей, але 6 мільйонів! Хто може собі уявити натовп або кількість людей у шість мільйонів? Це, наприклад, три Торонто.

— Місто [Харків] було дуже страшне. Місто також відчувало на собі трагедію села. Господарка була жадлива. Наприклад, у такому величезному місті постійно бракувало світла. Не раз ви їхали трамваем — і раптом місто пірнало в темряву, трамваї зупинялися, і ви виходили з трамваю, мусіли йти пішки. Вулиці темні. То було жадливо.

— Мені, наприклад, згадується така одна ніч. Ми з чоловіком йшли пішки, бо не було світла. Трамваї не ходили. І от ми так приходимо біля такої, то навіть була не вуличка, то, можливо, був в'їзд у двір. Був сильний вітер і вів такий дрібний сніг з піском. І раптом з тої вулички висунулась на нас постать. І якраз в тій хвилині засвітилося світло. То була жінка, страшна, чорна, обдерта і з якимось мішком за плечима. Це не була дивина взагалі, тому що такі постаті блукали тисячами. А ця жінка почала до нас щось говорити, і, як ми зрозуміли, вона питалася, чи ми не знаємо, де живе її брат. Ми почали випитувати її, як він називається, де він живе, на якій вулиці, але жінка давала якісь такі незрозумілі відповіді, що з того нічого не можна було втямити. І потім вона сказала: «Якби я вам розказала свою біду», — і вона зняла з плечей той мішок. У неї руки були залякли так, що вона той мішок так витрусила, і щось тверде впало на хідник. То був труп замерзлої дитини.

— Це один випадок, який ніколи не можу стерти зі своєї пам'яті. Отже, поодинокі смерті, поодинокі постаті я бачила на кожному кроці, але раз я побачила більше їх. Та сама історія. Я верталася з лекції вночі, і десь на половині дорозі погасло світло. Я зішла з автобуса, то був тролейбус електричний, і почала йти пішки. Правда, знову світло засвітилося, але мені вже було близько до дому, і я не шукала ніякого іншого сполучення. Мені треба було переходити через вокзал.

— У Харкові був центральний вокзал і потім був ще інший, Балашівка так звана. І цей центральний вокзал був колись збудований на краю міста, але потім місто розрослося і він опинився у центрі міста. Тож, щоби переходити лінії, побудували такий міст. То властиво була така крига галерея з дощок. Ви йшли сходами дощаними, дерев'яними сходами, високо і тоді така довга, довга галерея, бо було скільки там колій, може, 20, а може, 25 колій, отже, на всю довжину, і там знову

сходи вниз. Я зійшла тими сходами і відкрила двері. І як я відкрила двері, я побачила, що той цілий коридор був заповнений отими голодуючими. Там були старі, малі, були жінки, чоловіки. То був жадливий натовп. Вони сиділи. І там було страшно холодно, тому що ті дощані стіни тепла не зберігали, отже, тільки то, що не перевівав вітер, але як я відкрила двері...

— Що ж Ви побачили у цьому переході над коліями?

— Коли я піднялася сходами вгору і відчинила двері, то перш за все зі мною увірвався страшний протяг, який відчинив двері по другому боці того коридору, тієї галерії, де на землі, на підлозі властиво з обох боків сиділи і лежали голодуючі.

— Скільки їх там було?

— Мені тяжко сказати, скільки їх там було. Може, двісті, може, триста, але вони сиділи густо, один біля другого, напевно, тому, щоби було тепліше, бо там було страшно холодно. Ці дошки не гріли, а надворі стояв дуже сильний мороз. І як я увійшла, переді мною залишилася така стежечка поміж тими двома рядами, і вони, як на команду, всі або майже всі почали простягати до мене руки по милостиню...

— Що ж Ви тоді? Повернулися і пішли?

— Ні, я не мала іншого вибору. Я мусіла пройти через цей натовп до кінця, і так я забрала цілий натовп у пам'яті з собою... Мені часом це й досі сниться. Тепер, наприклад, що характерно було також у Харкові. Черги по хліб. Цифри. В селян забирали пшеницю і платили їм 86 копійок за пуд. Пуд — то 16 кілограмів.

— Ми знаємо, що то так.

— Тепер, як почали продавати в Харкові так званий комерційний хліб, то житній, чорний, невипечений хліб продавали по три карбованці за кілограм. І за тим так званим комерційним хлібом стояли черги, які собі годі уявити. Було по тисячі, по дві, по три і навіть були черги по п'ять тисяч. Спитаєтеся мене, звідки відомо, скільки там було людей? А це було вже добре продумано тими, хто ходив по хліб. Наприклад, хто приходив перший, мав олівець у руках і папірець. І він себе записував першого. Приходив другий, він записував другого, третього — до десяти. Як приходив одинадцятий, то він також або приносив з собою олівець, або той перший давав йому. Отже, то був перший десяток першої сотні. З неї йшов другий десяток першої сотні, третій десяток і так далі до сто осіб. Перший, хто записався, був сотником. Починалася друга сотня, повторювалася та сама процедура. Отже, був перший десяток другої сотні, другий десяток і так далі.

— Правда, часом насакавали з міліції і тих всіх розганяли. Взагалі не дозволяли збиратися в чергах. Але люди так собі радили. І, отже, була, наприклад, та вже тисяча або вже тисяча двісті. То який десяток? Третій, четвертий, п'ятий, такої, такої сотні.

— Як довго доводилося людям стояти по чергах?

— О, приходили звичайно звечора, а стояли, допоки привозили хліб, причому хліб привозили на гарбі, вистеленій брезентом. І люди

казали, що на цю саму гарбу вночі збирають трупи, а удень розвозять хліб. І часто ви могли бачити біля такої черги, як уже хтось, хтось корчиться, вертає, кричить, стогне, отже, щось сталося. Дорвався якийсь, який голодував, може, два тижні, дорвався до того гарячого хліба, а його давали по одному кілограму в руки, більше не можна було брати, дорвався до того кілограма хліба, і він його з'їв. Хліб ще був гарячий... Ну, і наслідки звичайно бували такі, що людина, дорвавшись до того хліба, гинула.

– Які були причини того, що загинуло, як Ви кажете, шість мільйонів людей? Як Ви це пояснюєте?

– Це, я думаю, загальновідомо. Отже, було дві причини. Одна причина була для цілого Советського Союзу, а саме позбавити людей права власності на землю...

– А друга причина?

– Друга причина була така, що владі треба було дармових робочих рук. Отже, ті селяни, яких виганяли з села, яких вивозили, були дармовою робочою силою на побудові індустрії, яка входила власне в плян першої п'ятирічки. То це було для цілого Советського Союзу.

– А для України?

– Але особливо, і це вже була політична причина, що, наприклад, там, де був сильний елемент національний, свідомість національна, а отже, і небезпека для Советського Союзу, там той нарід намагалися ослабити, знищити те, що було найсильніше, і залишити обезголовлену масу.

– Як Ви ставитеся до тих, хто проводив цю кампанію, щоб лиши-ти маси обезголовленими? Які Ваші почуття сьогодні?

– Ну, я думаю, що мої почуття мало відрізняються від почуття кого б то не було, якби він навіть не був українець, лишень порядною людиною. Тепер, як збили літак, на якому загинуло 269 осіб, кричить цілий світ. [Йдеться про збитий 1983 р. над радянською територією південнокорейський літак.] Отже, як можна ставитися до такого явища, коли знищено не шість мільйонів, а далеко більше, як шість мільйонів людей, і то знищено без зброї. Бо щоби тих шість мільйонів тільки вистріляти, на те потрібна була сила, кулі потрібні були, засоби, а виморити голодом – то нічого не коштувало.

– Що можна сьогодні вдіяти? Цих же померлих не можна повернути до життя. Що сьогодні лишається? Що б Ви хотіли бачити?

– Те, що б я хотіла бачити, то тó, звичайно, що би я хотіла тепер бачити на майбутнє, то це поки що фантазія. Але я так думаю, кожен з нас так думає, що нашим священним обов'язком є остерігати світ, говорити правду про те, до чого може допуститися червона Москва.

– Якщо ж будемо говорити про це, попереджати світ, який буде наслідок цього?

– Це залежить від світу, не від нас. Залежить від світу, чи він повірить. Чи світ отямиться.

**Мирослав
ПРОКОП**
(1913–2003)

Мирослав Прокоп – юрист, громадський діяч і публіцист. Народився 6 травня 1913 р. у Перемишлі – помер 7 грудня 2003 р. у Нью-Йорку. Через свою діяльність в ОУН ув'язнювався поляками в 1933–1937 рр. Після звільнення в 1938–1939 рр. редагував у Львові часопис «Студентський вісник» і співпрацював у 1939–1941 рр. з Українською пресою у Лондоні. Під час війни належав до керівництва ОУН, допомагав видавати підпільний орган ОУН «Ідея і чин». 1949 р. емігрував до США. Написав працю «Україна і українська політика Москви» (1956, перевидана 1981). Інтерв'ю провів у Нью-Йорку в липні 1983 р. Марко Царинник.

– Пане Прокоп, Ви були політичним в'язнем у передвоєнній Польщі. Як це сталося?

– Я був членом Організації українських націоналістів, організації, яка була в опозиції до польської окупації західної частини України, і з цієї причини я був заарештований у жовтні 1933 року, а в травні 1934 року засуджений на термін сім років і був забраний до польської в'язниці у Тарнові. Наприкінці 1935 року чи з початком 1936-го, наскільки я пригадую, група українських в'язнів була привезена до Тарнова з іншої в'язниці, і саме там я вперше зустрів Миколу Лемика.

– Чи можете Ви нам сказати, якою людиною він був? Як він виглядав? Як поведився?

– Він мав 19 років, був молодий студент, пересічного зросту, мав, може, 5 футів і 10 цалів (дюймів), був блондином, дуже спокійної вдачі, дуже товариський. Звичайно, він був селянського походження.

– Що він говорив про причини свого арешту? Як він це пояснив?

– Він сказав мені, що наприкінці літа 1933 року був членом ОУН і до нього підійшов провідник і запитав, чи він готовий здійснити, як у той час звалось, спеціальне доручення.

– Спеціальний акт?

– Спеціальне доручення означало небезпеку для його життя. Він погодився на це доручення. Він не знав, що то буде. В середині жовтня йому було сказано, що він має наказ йти до советського консульства у Львові і убити консула. Причиною була помста за смерть мільйонів

українців, померлих внаслідок створеного Москвою штучного голоду 1933 року. Начальник пояснив йому причини цієї акції. Він вказав на те, що це був час, коли мільйони українських селян загинули від штучного голоду, створеного московськими комуністами, і що це вбивство советського урядовця стало б виявом протесту проти політики геноциду з боку Москви. По-друге, він йому вказав, що було потрібно цією акцією привернути увагу світової громадської думки до злочинів, здійснених комуністичною Росією в Україні. І, нарешті, йому також сказано, що ця акція була потрібна ще й тому, що Москва мала успіхи у затушовуванні правди щодо подій в Україні і в тому їй навіть допомагали деякі світочі в західному світі, один з найвизначніших серед них був колишній французький прем'єр-міністр Едуард Герріо, який після своєї подорожі Україною заявив пресі, що він жодних доказів голоду не бачив. [...] Звичайно, його подорож Україною була зрежисована советською таємною поліцією, котра постаралася, щоб він бачив те, що йому було потрібно, щоб він побачив.

Йому (Леміку) дано було пістолет, і 21 жовтня (1933) він пішов до консульства і сказав секретарці, що він хоче говорити з консулом. Коли його спитали про причину, він пояснив, що він мав сестру в Советському Союзі, в Україні, і хотів відвідати її.

– Чи можу лише спитати Вас – що він Вам говорив? Як він почував себе щодо того? Чи він хотів це зробити?

– Як член ОУН він відчував, що це його обов'язок – виконати цей наказ. Окрім того, він сам погодився на того роду працю.

– Як він почувався? Що він сказав про це?

– Звісно, він був схвильований тим, що зможе зробити щось подібне, але він пояснював собі, що була добра причина на те і, як я сказав, це буде помста за смерті мільйонів українців, які померли під час штучного голоду.

– Ви думаєте, він особисто вважав це виправданим?

– Так, не було питання щодо цього – він вважав виправданим виконати той наказ.

– Чи Ви коли-небудь пізніше зустрічали його?

– Ні, я думаю, десь через півтора року мене звільнено за амністією, тож я не відсидів повних сім років, а він лишився у в'язниці й перед вибухом війни його було переведено до іншої в'язниці, а в перші дні війни його переведено групою польських вартових, а потім у березні він вирвався. Звичайно, про всі ці речі я довідався пізніше, коли мене випустили з в'язниці.

– Чи Лемик вірив у те, що він робив? Чи він був відданий?

– Так, він був цілковито відданий справі і вірив, що це був справедливий акт, як я сказав, помста за смерть своїх співвітчизників в Україні.

– Що Микола Лемик говорив Вам про те вбивство?

– Як я Вам сказав, він пішов до консульату і сказав секретарці, що він хотів бачити консула, бо його сестра жила в Советській Україні

і він хотів її відвідати. А тоді він почекав, поки він був представлений чоловікові, про якого він думав, що це був консул. А насправді то був спеціальний урядовець, який називався Майлов, котрий у цей час відвідував консулят на доручення Москви. Отже, як він увійшов до кімнати і назвав причину свого приходу, Майлов запитав, які він має докази на це. Лемик відповів, що він мав листи від своєї сестри і що він може їх показати. І коли він сягнув нібито за листами, витяг револьвер, направив на чоловіка і сказав, що він є тут, щоб помститися за смерть мільйонів українців, що померли внаслідок створеного Москвою голоду в Україні. Звичайно, Майлов був шокований, намагався закрити свої очі долонею і заїкаючись сказав, що він не був винний за вчинки свого уряду, але Лемик вистрелив з револьвера і вбив його відразу.

– Лемик убив його одним пострілом?

– Так.

– Чи він тоді намагався втекти?

– Звичайно, але, як він здав собі справу, що той чоловік був мертвий, він увійшов до приймальної, наставив револьвер на усіх, наказав людям піднести руки, що вони й зробили, але згодом він зауважив, що вартовий хоче закрити йому вихід, намагався замкнути двері. Лемик вистрелив знову, і поранив його в руку, і тоді вибіг вниз, до виходу на вулицю. Тоді він побачив, що двері замкнені. Він не здавав собі справи, що для того, аби відчинити двері, треба було натиснути кнопку, яка знаходилася за краєм меблів біля виходу. Тож він вирішив чекати. У той же час люди нагорі – сам консул і його співробітники зрозуміли, що щось сталося, повідомили поліцію. Поліція приїхала, і він, звичайно, здався поліції.

– Чи він зробив зізнання поліції?

– Так, він зізнався поліції, пояснив причину, чому він це зробив, і що він знав, що його чекає суд, і тоді він зробив більшу заяву під час суду.

– Яке зізнання поліції він зробив?

– Таке саме пояснення, яке він давав консулові, що він прийшов убити, щоб помститися за смерть мільйонів своїх співвітчизників в Україні.

– І він зробив таку ж заяву на суді?

– Так, зрозуміло, він таку ж заяву зробив на суді.

– Як тогочасна преса висвітлювала суд над Лемиком?

– Суд над Лемиком подано досить широко. Було кілька кореспондентів іноземної преси. Советська преса мала свою версію цієї справи, обвинувачуючи Лемика як наймита західних імперіалістів.

– Опинившись в ув'язненні, Лемик мав якісь питання чи сумніви щодо того, що він зробив? Чи він уважав, що досяг своєї мети, повернувши увагу до голоду шляхом протесту?

– Щоб відповісти на першу частину вашого питання, скажу, що він не мав жодних сумнівів щодо того, що він зробив, вважав, що то був його обов'язок – зробити свій внесок до протестів українців поза Советським Союзом проти політики геноциду з боку Москви.

– Чи, на його думку, він досяг успіху?

– Так, він був абсолютно переконаний, що мав успіх, тому що він наказ виконав і дістав публічну трибуну під час суду. Справді, його начальник сказав, що коли б він міг утекти після замаху, його організація взяла б на себе відповідальність за цю акцію.

– Дуже Вам дякую.

Довідка: Лемик Микола [4 квітня 1914 р., Солова, Перемишлянського повіту, Галичина – помер у жовтні 1941 р., Миргород, Полтавської області] – революційний діяч. Студював право на Львівському університеті й на початку 1930-х прилучився до ОУН. Протестуючи проти голодомору в Україні, 21 жовтня 1933 р. здійснив замах на представника советського консульату у Львові О. Майлова. Перебував у польському ув'язненні до вересня 1939 р. У 1941 р. був одним з провідників похідних груп ОУН на Східну Україну. Закатований гестапо. [За Encyclopedia of Ukraine. – Toronto – Buffalo – London, 1993. – Vol. 3. – P. 82.]

Патріарх
Мстислав
СКРИПНИК

(світське ім'я СТЕПАН,
1898–1993)

Мстислав Скрипник (світське ім'я Степан) – Патріарх Української автокефальної православної церкви, племінник Симона Петлюри. Народився 10 квітня 1898 р. в Полтаві – помер 11 червня 1993 р. у Грімсбі, Онтаріо (Канада), похований в Саут Бавнд-Бруку (Нью-Джерсі, США). В 1917–1921 рр. служив в Армії УНР. Коли армія перейшла до Польщі, був інтернований у таборі в Калуші. Після звільнення жив у Галичині, а згодом на Волині, де від 1926 р. працював у місцевому самоврядуванні. У 1930 р. закінчив вищі студії з політичних наук у Варшаві. У 1930-х рр. був провідним членом Волинського українського об'єднання. Обирався послом польського Сейму (1930–1939), де був особливо активний у захисті Української православної церкви. Брав участь у церковному житті як делегат численних церковних нарад і постійний член керівництва. Був висвячений у священники і став єпископом Переяславським у 1942 р. (хіротонія відбулася в Києві), переслідувався гестапо в 1942–1943 рр. Емігрував до Німеччини у 1944 р., брав активну участь в організації церковного життя на еміграції в Західній Європі. У 1947–1949 рр. був тимчасовим єпископом Української греко-православної церкви в Канаді. У 1950 р. став на чолі консисторії і був заступником митрополита Української православної церкви в США. У 1969 р. став митрополитом УАПЦ у Західній Європі і в 1971-му – митрополитом церкви у США. У 1990 р., після відродження і легалізації УАПЦ в Україні, Скрипник висвячений у патріархи. Він був засновником релігійного та культурного центру в Саут Бавнд-Бруку (Нью-Джерсі, США) і прибічником об'єднання православних церков. Обраний почесним доктором Колегії св. Андрея у Вінніпезі та почесним членом НТШ у США. Опублікував багато статей, був редактором багатьох часописів та збірок творів. (За статтею І. Коровицького про Мстислава Скрипника // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto – Buffalo – London, 1993. – Vol. 3. – P. 737.)

Інтерв'ю провів у Саут Бавнд-Бруку 24 липня 1983 р. Свято-слав Новицький.

– Чи можна Вас попросити сказати, що Ви пам'ятаєте з тих часів голоду? І яка була реакція українців під Польщею?

– Вас цікавить реакція сама? Хочу пригадати один, на мою думку, дуже важливий епізод з того, що робило українське населення на

західних українських землях під час голодомору. У той час, у 1932–1933 роках, я саме був членом президії польського парламенту – сейму. Був також секретарем того сейму. Отже, справа голоду в Україні не обійшла уваги всього українського представництва в польському парламенті, яке налічувало в той час 16 послів (депутатів). Реакцією на голод стало бажання допомогти тим, що голодували в Україні, допомогти в тій страшній катастрофі, свідомо спричиненій з волі московського комуністичного уряду.

Відтак був створений громадський комітет з представників окремих повітів і очолений переважно парламентарною репрезентацією українського населення, себто сенаторів і конгресменів, послів до польського сейму і до польського сенату. Вони звернулися до населення з закликом про потребу допомогти своїм братам і сестрам в Україні.

Населення відгукнулося надзвичайно зворушливо! Почали везти мішки зерна, складати його в кооперативах, у своїх сільських та повітових організаціях. Врешті-решт та допомога була скерована до вузлових залізничних станцій Польщі. Вагони йшли за вагонами, поїзди за поїздами. Дивитися на це – було щось надзвичайне! І головними пунктами стали Рівне, Здолбунів, Могиляни – в напрямі Шепетівки по радянський бік кордону. З півночі знаходився пункт Ковель – Сарни і вже по тому боці – Коростень. А з Галичини це були Підволочиська, Тернопіль. Далі потяги мали б йти на Вінницю, Проскурів і далі в тому напрямку, в якому лютувала найбільша епідемія того голоду.

Вагони йшли, та спроби скерувати їх в Україну були пов'язані з советським посольством у Варшаві. А в посольстві казали, що то не їхня справа, що вони передадуть цю справу своєму центральному урядові. Та дуже довго доводилося чути від них одну й ту саму відповідь: «Та що ви робите?.. Нащо нам збіжжя? У нас чудовий врожай, голоду ніякого немає. То є антибольшевицька пропаганда і більш нічого».

Так що вони не залишали жодної надії на те, що зерно піде в Україну. І врешті-решт дійшло до кульмінаційного пункту, що те зерно стояло на залізничних станціях у сотнях вагонів, була небезпека для нього самого від довгого стояння. Довелося приймати рішення – бо те зерно могло пропасти на тих залізничних пунктах. І врешті-решт польський уряд погодився на домагання й прохання парламентарної репрезентації. Бачачи, що те велике зусилля, велика жертва населення Польщі може піти марно, уряд дозволив нам продати те зерно.

Йшлося лише про те, на яку мету витратити ті кошти. Це теж потребувало часу і різних розмов. Врешті-решт влада погодилася, що наш комітет може продати це зерно. А виручені кошти можуть піти, як ми і просили, на культурно-освітні та харитативні, благодійні цілі.

Діставши дозвіл, комітет випродав це зерно. Збіжжя було добре запаковане у вагонах і далі воно йшло на захід. Виручені кошти пішли в основному на утримання українського шкільництва, трьох гімназій, середньої школи імені Івана Мазепи, українських гімназій в Кременці, Луцьку та Рівному, як також на притулки для старших людей. Кілька таких знаходилося на Волині, але більше – в Галичині. Отже, все це було, зрештою, добре використано.

Очевидно, певна частина зібраного зерна пропала, бо часом його сипали просто на землю (не було у що складати), бо відбувалося справді масове завезення збіжжя. Жодна з тих невеличких станцій на кордоні Волині і Галичини просто не могла вмістити таких обсягів зерна.

Отже, цей епізод, по-моєму, треба пригадати. Аби не забувся злочин тих, хто допустився до загиби семи мільйонів людей в Україні, на Кубані і на Північному Кавказі, бо ці терени найбільше потерпіли від голодомору, вжитого советським урядом для того, щоб насильно виморити людей.

– Чим пояснити, що сьогодні всі українці у вільному світі відзначають ці роковини (50-річчя голодомору. – М. Ч.)? Як воно стосується сьогоднішнього часу? І чому воно мусить бути важливе для світу? Чому люди мусили про це знати?

– Передовсім це була 50-та річниця того голоду. По-друге, український народ, українська нація належить до тих, які культивують культ померлих. Він дуже глибоко сидить у свідомості нашого народу.

Можливо, він сягає навіть дохристиянських часів. А християнська церква, 1000-ліття якої на Україні ось буде за три-чотири роки, цей культ ще зміцнила, збагатила в традиціях, певних обрядах, піснопівах. Одним словом, українська людина не може не пом'янути хоч раз на рік своїх покійників. Через це щороку після Великодня в так звану Провідну неділю збираються на цвинтарях. Збиралися на Україні. Ну, тепер це там в основному зруйноване, бо, зокрема, був якийсь національний характер у тому всьому. Але прикладом може послужити наш цвинтар у Бавнд-Бруку, який існує всього кільканадцять років. Ви можете переконатися, з якою любов'ю відносяться до покійників наші люди. Цей цвинтар має ще й іншу, сказати б, прикмету. Він силою обставин передовсім притягає всіх бути разом. Ініціатори цього цвинтаря стреміли до того, щоб переховати передусім найціннішу частину нової української еміграції, яка дісталася після Другої всесвітньої війни до Америки. Через те бачите на ньому поховання і знаменитих професорів, які були в Принстоні й інших університетах. Їх кінець життя застав уже тут, в Америці, і їхня родина, і українська громада з великим пієтетом проводжала їх власне до Бавнд-Бруку, до цього місця, щоб вони тут переховалися, принаймні їхні могили.

Бо, як знаємо, культу померлих у ССРСР не існує. Хіба тих, що ховають у мурах Кремля. Отже, через це поминаємо померлих у 50-ту річницю цієї страшної події, яку тяжко уявити. По-моєму, людина не захотіла б бачити, як вимирають цілі села, як над тими селами повівають чорні прапори. А як уже повіяв чорний прапор над якимсь селом, значить, воно вимерло. Воно вже нікого не мало. Отже, тут, в Америці, Канаді, все ще багато людей, які пережили той голод. Вони були малими, але пригадують, як бабуся одривала десь, дівчала їм кавалочок, кусочок того хліба. Вони бачили, як помиралі їхні маленькі братики і сестри. Розумієте, та страшна подія ще в очах і в пам'яті як дуже гостре, болюче переживання. І через те, бачите, у нас тут 15-го було майже 15 тисяч людей з Канади і з Америки, навіть з Європи приїжджали.

– А як це стосується вільного світу, неукраїнців? Що ми від них хочемо?

– Ми їм хочемо пригадати, що ми є вибраний Богом народ для мучеництва. А коли Бог вибирає для мучеництва, то він вибирає для якоїсь великої місії. [...]

[Далі в інтерв'ю митрополит Мстислав ділиться міркуваннями про те, як Українська церква відродилася в 1920 р. та як вона була знищена згодом більшовиками, які втрати понесла в роки репресій. Розмірковує про стан церкви в СРСР і в Україні в 1980-ті роки, її залежність від держави, роль пропаганди, висловлює свої погляди на міжнародну обстановку в 1983 р., розподіл сил у світі тощо.]

**Василь
СОКІЛ**
(1905–2001)

Василь Сокіл – український письменник і журналіст. Народився 5 березня 1905 р. в селі Гусарка на Катеринославщині (нині Запорізька область) – помер 2 жовтня 2001 р. в м. Сідней Австралії. Батько Василя – Іван Сокіл – був сільським вчителем, який підтримував знайомство з відомим істориком Дмитром Яворницьким. 1914 р. В. Сокіл переїхав до Катеринослава (Дніпропетровська), де здобував гімназійну освіту. Деякий час, як і його сестра, відома згодом оперна співачка Марія Сокіл-Рудницька, жив у помешканні активного місцевого просвітянина Івана Труби. Після революції працював у місцевій газеті «Український пролетар». 1922 р. вступив до Катеринославського інституту народної освіти (університету). Працював у селянській газеті «Зірка», належав до літературної організації «Плуг», друкувався у часописі «Зоря». 1928 р. переїхав до тодішньої столиці УРСР – Харкова. 1931 р. вийшло друком його оповідання «Щаблі», згодом – повісті «Надри» (1932) і «Потоки сил» (1933). Автор кількох п'єс, поставлених у театрах України. 1979 р. емігрував. Жив спочатку у США, а потім в Австралії, де і помер. Автор книги «Здалека до близького (спогади, роздуми)» (Едмонтон, 1987).

Інтерв'ю провів у Мідл-Вілладж (Нью-Йорк, США) 21 липня 1983 р. Святослав Новицький.

– Розкажіть нам, будь ласка, про «потьомкінські села». Як це влаштувалося?

– «Потьомкінская деревня» історично відома відтоді, коли Потьомкін, щоб показати цариці Катерині II, які чудові перетворення зроблені на загарбаних землях України, то він на шляху її подорожі, зокрема на берегах Дніпра, де вона пароплавом мала їхати, вибудував штучні, декоративні розкішні села з чудовими краєвидами, щоб вона бачила – от як розквітнув цей самий «Новоросійський край». По суті, ця політика обдурювання тих, кого треба обдурити, практикується весь час у різних формах і не тільки в прямому повторенні цих «потьомкінських деревень», тобто будівництва, можна сказати, фальшивих красот сільського життя, але і в літературі.

«Потьомкінські деревні» як форма брехливої пропаганди і обдурювання невігласів і журналістів зокрема і задурювання взагалі мас – це характерна практика не тільки царського вельможі Потьомкіна, а і сучасних вельмож. У різних сферах існує ця показуха, щоб показати тільки, як кажуть, парадною стороною справу. А що там, за тією декорацією, то це все від людського ока приховується. Це і в образотворчому мистецтві, і в будівництві так званих зразкових сіл, будівництві передових колгоспів виявлялося. І в літературі, у формі романів, які виходили в ті страшні роки. Такі романи прославляли і показували щасливе, багате, щедре життя українського села. Зокрема, в цьому дуже перестарався з російських письменників Семен Бабаєвський. Він випустив два романи «Кавалер Золотої Звезди» і «Кубанские казаки», за якими були зроблені фільми. І в цих фільмах показували, як розкішно живе колгоспне село. Столи були задекоровані такими ковбасами, такими поросятами, такими харчами, що все це було неймовірно! Народ танцював, грав, радий, всі одягнені були у чудові опереткові костюми. Я кажу про це тому, що досвідчені або, може, легко податливі журналісти за кордоном дуже легко піймалися на цей гачок. І отой журналіст, про якого дуже часто згадують американці, цей самий Дюранті, бачив тільки щасливе життя, отаке, яке Бабаєвський описав.

Оці «деревні», я їх бачив, я не кажу, що це фальшивка була, але це – фальшивка на фоні загального нещастя українського села. Кілька колгоспів були підняті на великий щит. Причому один з них я зараз пригадую в Лозівському районі (на Харківщині), де головою колгоспу був старий хлібороб, куркуль, великий власник земель Могильченко. Він був дуже антирадянською людиною. Але це був такий хазяїн, який чудом якось уцілів від кари сибірської. То його якось покликали відбудувувати колгосп на Лозівщині. Це був справді дуже багатий колгосп. У ньому врожаї були добрі завжди, незважаючи на всяку негоду. Він не слухався ніяких вказівок партії про те, що і коли сіяти. Він показав, як хазяїнувати треба. Він помер оце тільки років три тому назад. То на це село їздили всі оці Дюранті, і всі кореспонденти, і всі туристи дивитися, яким щасливим життям село живе. Я нагадую про те, що потім дуже багато говорилось: як це підло, як-то кажуть, в такі роки страшні, голодні, випустити на екрани оці фільми «Кубанські козаки» і «Кавалер Золотої Звезди», щоб люди не знали, що село вимирає. А тут показують, яке воно щасливе, як воно не знає, як радити і дякувати урядові, партії за те, що таке щасливе життя було. [...]

— У 1932–33 роках Ви жили в Харкові, закінчили Харківський університет і пішли працювати журналістом. Яка була атмосфера в Харкові в цей час? Як жило міське населення?

— У 1928 році, коли я приїхав до Харкова з Дніпропетровська, то обстановка в столиці була загалом нормальна. В розумінні того, що люди в достатку жили, бо ще не відчутна була сама колективізація,

лишився якийсь відгомін НЕПу, тобто економічне становище було непогане. Я пригадую, що голодних тоді не було.

Але пізніше, в 1932–1933 роках, це все було дуже помітно. Навіть для таких людей, як ми, чесно кажучи, привілейованих людей. Ми одержували пайок в ті часи. Показово вже одне те, що були закриті розподільники для еліти, як-то кажуть, різних категорій, різних масштабів – від невеликих до таких великих, куди, скажімо, таким, як я, не було доступу. І до таких нижчого масштабу, для людей, що працювали на якихось відповідальних посадах. Ми бачили, як люди заздрісно дивилися на людей, які виходили з тих крамниць. А ті крамниці були, якось на диво, на досить людних місцях. Наприклад, та крамниця, в якій ми постачалися, знаходилася на одній з центральних вулиць Харкова. Це колишня Катеринославська вулиця (нині Полтавський шлях. – М. Ч.), яка веде від південного вокзалу до центру міста. І такі будинки досить непоказний, відкритий.

— Ви як привілейована людина трактувалися?

— Я вам скажу, що харчувалися ми краще, ніж мої батьки або батьки дружини. Мої батьки жили в селі під Дніпропетровськом, і вони, як-то кажуть, годувалися від нас. Вони ніби приїжджали в гості до нас і назад їхали з тими пайками, які ми одержували. Для них це була велика підтримка, і вони дуже часто робили так. То скажу відносно того, чи люди знали про голод в ті часи, – знали, але ніхто з таких людей, як ми, журналісти, суті цього голоду, звичайно, не розумів.

— Як Ви це тоді пояснювали, якщо не було розуміння суті?

— Пізніше ми зрозуміли, що цей голод не був обов'язковий, як-то кажуть, за кліматичних умов України, але тоді це трактувалося як «злочинні заходи куркульні». Мовляв, вона, куркульня, опиралася хлібозаготівлям, здачі хліба й не давала хліба, закопувала його, що й призвело до голоду...

— Це була версія пропагандивна, офіційна. Як широко вона сприймалася?

— Вірили в це. На жаль, вірили. Через те, що і досі багато вірять цим брехням (записано на початку 1980 років. – М. Ч.) і цій брехливій політиці й пропаганді. А тоді справді вірили в те, бо, з одного боку, молодь була настроєна ще дуже активно в розумінні побудови комунізму і вона вірила в те, як пояснювала офіційна пропаганда і давала таке трактування, що все це, звичайно, «происки» [підступи] ворожих елементів.

— Які були ознаки голоду в самому місті? Які були ознаки цього?

— Ознаки голоду в місті були такі. Я особисто, може, тільки кілька разів бачив бідних, нещасних, голодних людей, переважно дітей, які повтікали з сіл, якось добивалися до міста і, як старчата, просили хліба. І були неприємні сцени. Одну нагадала мені моя дружина. Вона бачила колись, як один міліціонер гнавсь за якимсь безпритульним, дуже голодним, нещасним хлопчиною. І той тікав, й таке сталося,

що навіть штани загубив, їм ні на чому було триматися, і він біг, біг. І десь там чи він упав в якусь річку, чи щось таке, зрештою, жаклива сцена була. Я цього не бачив, але старців дуже багато бачив.

Померлих, признаюся, чомусь в Харкові не бачив. Може тому, що я жив у самому центрі міста, де, певне, міліція дуже пильнувала того, щоб не було це видно дуже. Але те, що голод був навколо по селах, це я особисто бачив.

– Ви виїжджали на села 1933 року?

– Колись я вже про це згадував й зараз нагадаю про те, що як журналіста мене декілька разів посилали на село. Зараз не можу пригадати, де я тоді працював – чи в заводській газеті, чи вже в радіокомітеті. Як журналіста мене командували на село подивитися, як йдуть хлібозаготівлі. Завдання таке було – написати про це. Ну, певна річ, попередили про те, що я там побачу. Попередження було таке:

– Ви побачите там жорстокий опір куркулів. Ви побачите там нелюдське ставлення до бідняцького населення з боку куркулів, які, незважаючи на неврожай, не дають хліба ні державі, ні бідним людям. Ви побачите це і про це напишіть.

Справді, я був у двох районах. Здається, в першому, Харківському, районі я побував восени 1932 року. Це були села на північ від Харкова – Черкаські Тишки, Руські Тишки і Циркуни – є такі села, одне біля одного. Ті відвідини справили на мене враження страшенно гнітюче.

Я не побачив там куркулів. А лише умираючих селян. Я не побачив там тих, хто закопував це саме збіжжя, зерно в землю. Цього не було. Натомість я бачив мертві села – в тому розумінні, що тільки у сільраді, у правлінні колгоспу чи артїлі, як називалася ще, можна було бачити людей. Ці всі люди були, як-то кажуть, в стані військової мобілізованості. Це був штаб боротьби за виконання хлібозаготівель. Таке основне завдання було. Туди сходилися всі відомості про те, що в районі робиться, які зведення передаються туди. Людей посілали знову ж туди, аби тиск робити, шукати хліб. У перерахованих мною селах я не бачив людей, котрі чинили б прямий опір.

А от вже в 1933 році, коли я поїхав на село улітку, перед жнивими, коли хліба визрівали вже й були в стані молочної стиглості, то тоді вже я бачив, як село загибало, як з останніх своїх сил чесний хлібороб боронив своє життя, свою землю і свій хліб.

– Як же він боронив це?

– Маю спогад про це. Одного разу сказали мені, що зараз будемо ловити озброєного бандита, який силою бореться проти радянської влади, проти нас, представників радянської влади. Отут у селі він не дає хліба, не дає свого майна. І я, пригадую, з ними пішов. Вулиці були мертві. Дуже мало кого я бачив на подвір'ях – будинки стояли порожні, вже забиті були дошками навперехрест двері й вікна. І мені

казали про те, що там люди лишались вмирати, і мертві лишались там. Їх вже і не пускали з хат, тих, хто конав там.

І тільки щодо однієї хати (сказати б, справді добра хата, по всьому видно доброго господаря) були всі підстави говорити пропаганді, що там куркулі засіли. Хата була мертва, тиха, не було видно ніякого руху там. Але як тільки туди стали наблизитися з великими застереженнями озброєні червоноармійці, політпрацівники та працівники каральних органів ГПУ, то звідти з горища почали лунати постріли.

Швидше за все, судячи зі звуку пострілу з горища, це була рушниця. При мені зроблено щось з кілька десятків пострілів, але ні в кого не влучено. Та люди, які наступали на оцю хату, дуже широким колом обійняли облогу. І врешті з'ясувалося, що в нього вже не вистачало куль – стріляти не мав чим. Тоді була кинута граната на хату, на горище.

Після цього все замовкло. Я не пішов далі дивитися, що там було з тим чоловіком. Не бачив я його, але факт того збройного опору дуже врізався мені в пам'ять, дуже глибоко. Бо це справді побачив, що навіть у таких страшних умовах голоду знаходилися люди, які вважали, що й такими методами треба боротися за своє право жити так, як жив досі український селянин, справжній хлібороб.

А те, що, скажімо, дітей убивали або забирали зразу, і кидали в машини, і вивозили кудись за те, що вони оті колоски зривали. Це ж заборона була страшенна! Якщо побачили на полі дитину, яка зриває колоски, щоб з'їсти ці зернята, ще нестиглі, тільки молочної стиглості, то це уважався страшенний злочин! І на це ж і указ був. Це ж видано офіційне розпорядження, закон державний – карати, хто б то не був. Карати аж до розстрілу! [...]

– Чи Ви маєте поняття, скільки було в цьому одному селі червоноармійців, гепеушників і всього цього штабу військового?

– Я всього цього не бачив. А от з цими людьми, з якими я стрічався, бачився, і так зараз уявляю, коли ми ходили по вулицях, нас було приблизно душ 12–15. Двоє з них – у чистому вигляді військовики, вдягнені у форму, а решта – або активісти місцеві, комсомольці, партійці, або приїжджі люди.

– Вказівки, які Ви як журналіст одержували перед відрядженням на село, про голод не згадували?

– Мені говорили про голод, про неврожай і дуже критичне становище на селі з хлібопоставками. Ніхто не говорив мені, що я там побачу мертвих людей. Не говорилося про це. Казали про те, що стався дуже великий неврожай. Село дуже-потерпіло. Хліба мало. А те, що є, куркульня ховає. Не дає державі, яка б могла годувати потім голодних. Ось така офіційна версія була. І преса про це говорила, що це справді біда, але спричинена вона ворожими силами в особі оцих

людей, які опиралися виконанню своїх зобов'язань перед державою.

– Чи Ви як журналіст, повернувшись з села, писали про це?

– Мені здається, я так і не написав нічого про це. Не пригадую. Я тільки доповідав про бачене, про цей випадок.

– Кому доповідали?

– Доповідав тому, хто мене посилав, – або редактор газети, або керівник радіокомітету.

– Чи були тоді згадки про цей випадок?

– Згадок про цей випадок я ні в яких газетах не читав. Можливо, десь як факт опору куркуля він навіть десь і фігурував – от, мовляв, у яких тяжких умовах доводиться чесним радянським людям будувати нове світле майбутнє, комунізм, коли навіть озвірілий куркуль стріляв. Але абсолютно точно, що я про той випадок на селі так ніде і не написав тоді. [...]

[Далі В. Сокіл розповідає про свою роботу в радіокомітеті, де він 1933 р. обійняв досить відповідальну посаду як керівник музичного і літературного мовлення Всеукраїнського радіо. У цей час змінилася політика партії щодо програм на радіо, було дозволено значно ширше використовувати всі надбання сучасної музики, класику тощо. В. Сокіл вбачає в цьому прагнення партійної пропаганди замовчувати правду про трагічне життя народу, і відтак вона пішла на це задля заспокоєння народу.]

**Мирослава
УТКА**

(псевдонім, 1923)

Народилася 29 квітня 1923 р. в селі Троїцьке Петропавлівського району Дніпропетровської області.

Інтерв'ю провів у Міннеаполісі, Міннесота (США) 12 серпня 1983 р. Святослав Новицький.

Про себе Мирослава Утка в автобіографії розповіла так:

«Народилася я в родині середньозаможних селян весною 1923 року. У нас була середньої величини хата, в якій жило нас одинадцять душ: батько, мати, семеро дітей, дідусь і бабуся. Всі ми тяжко працювали. Діти, починаючи з шести років, мали свої обов'язки – чи рано відігнати качки на ставок, а увечері пригнати додому. Чи колисати дитину в колисці, щоб не плакала. Трохи старші діти допомагали на городі і в полі.

Починаючи з 1929 р. власті почали нищити – грабувати нашу господарку і трудолюбивих працівників у ній. Советська влада знесла з лиця землі нашу, мозолями придбану, господарку. Виморила голодом чотирьох людей – двох найстарших і двох наймолодших. Решту родини бурхливі хвилі підхопили і понесли світами. З Божим провидінням хвиля прибила нас до землі Вашингтона з його Святим і Праведним Законом.

Видно, така доля наша, щоб ми і наші нащадки розповіли світові, що діялося на нашій, не своїй землі – Святій Україні.

Свідок страхіття – голоду на Україні 1932–1933 рр., Мирослава Утка».

– Прошу, розкажіть, що Ви пам'ятаєте, як там було, як Ви були малі.

– Пам'ятаю, як мені було сім років. Це були 1929–1930 роки. Пам'ятаю, коли мого батька арештували. Забрали його і багато селян забрали. Вони були в тюрмі, і до них не пускали нікого з рідні. Не дозволяли їм нічого передавати їм. А тоді їх забрали і переганяли до Павлограда, і вони мали йти дорогою, і конвоїри мали гнати їх. Люди довідалися про це, і зібралася маса народу. Нікого не допустили попроситися з рідні. То люди стояли попід хатами, під гірками, де тільки можна було, щоб побачити тих людей, яких гнали. І чомусь на дорозі така пиляка була, що не видно нічого. А той, що на коні, то він цілий час впововж, то вперед, то назад, то вперед, то назад. Він боявся,

щоб ніхто не вискочив з колони або щоб ніхто не підбіг і не передав якоїсь передачі. Я була там. Я дуже дивилася, щоб побачити батька. Я його побачила. Як я побачила, я розігналася, стремглав [стрімголов] і – до нього. Конвоір був у кінці колони. Як він побачив, що біжить хтось, він розігнав коня і [погнав] чимдужче. Він перескочив через мене чи поза мною, але батько вискочив із тої колони і схопив мене.

Той конвоір пробіг понад колоною, повернув вкруток того коня і назад. Підскачив, схопив мене, і я вже більш нічого не пам'ятала. Це один такий випадок був, що залишився глибоко в пам'яті. Тоді другий випадок. Це коли до нас прийшли трусити нас активісти. І прийшли трусити – це значить забирати все рухоме майно, що є в хаті. Все, що бачили, брали і виносили. Перше вони забрали в нас з комори, що ми там мали. У коморі зберігались рядна, кожухи, сіряки, теплі речі. Забрали те звідтам. І чоботи. Пізніш по хаті пройшли і все позабирали, що можна було взяти.

У цей момент, коли вони виносили, двері були відкриті і в хаті було холодно. Дитина була в колиці і почала плакати. Дідусь каже: «Візьми дитину. Надінь кожуха і загорни її». Мама наділа кожух. Взяла дитину на руки, і так ми стояли. Ніхто не плакав, тільки дивилися, що робиться в хаті.

Тоді, як вони оглянулися, що по хаті нема нічого більш брати, підходять до матері, кажуть: «Скидай кожух». Вона каже: «Бійся Бога, в хаті хоч собак тягни, таж дитина простудиться». «Скидай кожух!» Вона не скидає. Він бере її за комір і скидає з плечей кожух. І так вони пішли.

Тоді в 31-му році зимою прийшли вже нас з хати виганяти. Вже нічого було забирати. Все забрали. Виганяли з хати група людей, активісти, якщо можна їх людьми назвати. Зайшли до хати. Обійшли і то, такий страх перше наводять. Кругом оббігли, двері розчинуті. Тоді: «Забирайтеся з хати, бо хата вже не ваша». Мама почала плакати. Каже: «Та що ж – зима надворі. Сніг у коліно. Куди ж піду з дітьми? Семеро дітей і двоє старих». «Забирайтеся. Наказ. Забирайтеся. Хата не ваша».

Тоді дідусь і бабуся зразу вийшли з хати і були надворі. А мама не виходить. Плаче. Умовляє їх: «Дозвольте нам хоч перезимуватися. Де ж я можу, хто ж мене візьме з ційою кагалою і з старими?» Вони тоді беруть матір за плечі і – за двері. На порозі став активіст чи міліціонер. Став вартовий. Мама кричить до нас: «Діти, не виходьте з хати!»

Мама плаче надворі. Крик у хаті. Просто моторошно і надворі, і в хаті. Ми вхопилися за лавки отако. (Показує). У нас лавки попід стінами стояли в хаті. І кричимо, і не пускаємо. Вони: «Виходьте з хати!»

Ми не виходимо. То вони тоді почали нас брати одне за другим. Одного винесуть, викинуть за двері і не пускають. Тоді другого. І так

вони по черзі викинули із хати за двері шестеро нас. Крик надворі. Дуже сумно було. Не то, що сумно, а моторошно було.

Але це ще не все. Дитина лишилася в хаті. Дитина була в колиці. Колиця була підвішена, під стелю. Тоді один активіст забіг у хату, схопив ту дитину, щоб йому і руки, і ноги, і очі повсихали, як він то робив. Зняв ту колицю. Виніс надвір. Поставив на сніг. Тоді вернувся. Взяв попонку [хідничок, рядничка], та, що лежала на порозі при вході до хати, і накрив ту дитину. Повісили замок на хату. Самі пішли, а ми лишились надворі, на подір'ї, без нічого і майже голі. І так простояли до вечора. Вже почало темніти. Ми все думали: куди ж ми підемо?

Йти до своїх рідних боялися, бо станеться з ними те саме, що й з нами. Викинуть всіх на сніг. До сусідів – також. Може, хтось вийде – прийме, може, і не прийме, бо бояться, що те саме з ними зроблять, що й з нами.

Але нарешті прийшов один чоловік. Він був наш приятель гарний. Він мав маленьку господарку і дуже маленьку хатку. Отже, той сусіда прийшов і каже: «Ходіть до мене до хати, бо ж не будете надворі ночувати. Ми пішли туди всі. Хатка маленька. Лець всі влізли туди. Переночували сидячи, бо лягати не було де. Вони тоді на другий день вибралися і пішли до своїх, до своєї рідні. А ми так залишилися в тій хаті. Вони дещо лишили нам, що можна було чи прослати, чи що. І так ми в тій хаті почали бідувати, бо в нас їсти не було чого. Скоро нічим було хату палити, бо те, що було, попалили».

Почали ходити, людей просити. Дехто приносить нам увечері, щоб ніхто не бачив. Залишать чи клунок муки, чи ще щось. Але активісти нас не покидали. Вони приходили або щодня, або що другий день. Як вони заходили в хату і бачили, що ми маємо щось з'їдome [їстівне], вони забирали його. Отак ми голодували. Ранньою весною 32-го року бабуся померла з голоду. А пізніше, вже десь під осінь, дідусь помер. Ноги його були, як колоди. Він каже: «Оці ноги налились водою і як мішки, не можеш стати на них». Тоді він каже: «Йдіть, діти, до людей. Люди добрі, і просить у них, може, хтось щось дасть».

Ми ходили по людях і просили. Давали нам. Ділилися з нами буряками, картоплею, цибулею чи що мали. Те ми приносили додому. Але біда в тому, що приходили і шукали в нас. Як ми не вспіли зварити і з'їсти, забрали. Один раз прийшли. Хтось нам дав там муки, і мама спекла хліба, посадила пекти хліб. І тут вони прийшли. Прийшли, обглянулися туди-сюди. Нема нічого. Не зерна ніякого, нічого. Хліб в печі. Вони витягнули той хліб, забрали і пішли. Ну, і ми вже там нарікали: чого ж ми раніше не встали, не спекли, не поїли, поки вони прийшли. Другий раз зайшли. Ми принесли буряків, картоплі – люди дали – і варили борщ. Вони прийшли, подивилися. Зерна в нас не було ніякого. Хліба не було. Витягнули борщ з печі. Винесли той казан, вивернули його на попільник. Казан забрали.

Мама наша пішла на роботу в радгосп. Залишилися ми вже самі. Ранньою весною сестра молодша, та, що лежала на снігу, як її викинули з хати, померла з голоду. Ми ходили поміж хатами і просили людей. Були всякі люди. Одні давали. Другі зачиняли двері. Але більшість добрих людей. Ділилися останнім, що мали. Але були дуже сумні випадки, дуже прикрі випадки. Ми заходили стільки разів до тих самих людей. Раз зайшли, а жінка напалась чогось на нас, так накинлася. Тоді чоловік її взяв. Посадив. Обговарював з нею щось таке. І сказав: «Що сталося, – каже, – з розуму зійшла?» А тоді каже до нас: «Діти, зараз дуже небезпечно ходити по хатах. Такі погані случаї случаются». Каже: «Ви, може, не чули, а там чоловік йшов чи до криниці по воду, чи від криниці вже з водою і він упав і замерз. Жінка ходила. Різала його кусками і їла».

Як ми побачили божевільну, як ми почули про людоїдства, нас огорнув моторошний страх. Ми вже не знали, що буде далі. Весною, як маленька сестра померла, то вона лежала цілий тиждень у хаті. Ми її тримали, поки мама прийде з радгоспу. До нас щодня підходили до хати і стукали в двері, чи мертві є? Ми кричимо: нема! А підвода йшла вулицею і збирала трупи. Прийшла мама. Ну, треба ж поховати. Як же поховати? Труни нема з чого зробити. Загорнули її в ряднинку, поклали на санки і так завезли на цвинтар. Поклали її між двома трунами у великій могилі. Наверх ставили також труни і так кидали трупи. Так ми її ховали.

Пішла знову мати. Ми осталися самі. За короткий час помер наш брат, молодший брат. Також лежав чотири дні в хаті. Ми його ховали. Як приходили забирати його. Перше вони стукали, чи є мертві. Ми кричали: нема. Тоді прийшла мама і вона попросила, щоб зробили труну, бо в той час десь там труни робили, чи бригада така була, що робили труни вже, чи я не знаю, як воно було, але десь вона просила. Сказала їм, який хлопець, стільки років. Зробіть труну, бо вже чотири дні лежить в хаті. Зробили труну, привезли, а вона – коротка. Вони взяли, вибили дошку в ногах і так його поклали у труну, а ноги були надворі. І так його поховали, і вже нам було страшно ходити і просити у людей, бо ніде було нічого дістати.

Один раз, правда, зайшли до сусідів. Самі мали десь шестеро дітей, їсти теж мало було. Але вони в своїй хаті були. І всі були разом. То батько наловив жаби у річці. Приніс цілий мішок жаб. Він висипав їх у корито посеред хати, а тьотя брала їх і викидала в казан з кип'ячою водою. Як вони зварили, той чоловік каже: нагодуй маленьких і оцих, що прийшли. А ті старші хай почекають. Отже, він від себе відривав і ділився з нами. І таких багато було людей.

Прийдеш – один бурячок. Вони одріжуть кусочок: нате трошки з'їжте, а трошки занесіть тій, що вдома. Ми не знали вже, що робити. Тоді організували якусь кухню для дітей. Туди звозили. Одних звозили. Другі приходили на кухню їсти. Раз на день давали якийсь суп. Ми

побули там тиждень і відчули, що це вже нам тут кінець приходить, бо то не суп, то була якась, я не знаю, як це назвати, забовтана вода. Раз на день, але тоді не треба вже було нікуди йти, нікого нічого просити. Треба було там і вчитись пісень, вчитися, бавитися і так далі. І ми побачили, що як ми ще тут побудемо тиждень, то вже нас заберуть, забере та підвода, що ходить, їздить по дорозі, збирає трупи.

І ми з цього часу вирішили покинути село і розійтися, хто куди. Ми не мали місця, куди разом піти. Отже, ми розійшлися всі, хто куди пішов, чи в одне село, чи в друге, але ми це село покинули, бо там вже в тому селі вивісили чорний прапор, мовляв, у цьому селі чума видушила людей. І вже там нам нічого було робити. Може, ми по дорозі загинемо чи де, але лишатись там не було рації. Після цього вже відкрилася нова сторінка нашого життя.

– Поясніть мені ще раз, що то за чорний прапор вивішували?

– Люди казали так. Повісили чорний прапор, бо людей так багато з голоду померло і їх не встигали у ту яму звозити загальну. То вони повісили, що, мовляв, не можна проїжджати село, бо тут якась чума, якась хвороба, що видушила людей, і півсела мертвих. Так нам розказували.

– А чи Ви пам'ятаєте: ті активісти, що приходили, чи це були знайомі вам люди, чи ні?

– Активісти, які приходили до нас до хати, були чужі люди, яких ми не знали. Казали, чужі люди. І були такі, що ми знали їх, з села, з нашого, прізвища я їх не пам'ятаю. Якби так хтось сказав, то я чула ті прізвища, я б могла, а так не пам'ятаю.

– А якою мовою вони говорили?

– Вони говорили українською мовою. Один раз тільки пригадую, був такий випадок, що прийшло двоє до хати і один говорив мовою, якої я не розуміла. А другий наш, такий, що ми його бачили часто, він приходив до нас, забирив все. І той чужий чоловік, він все ходив, розглядався і казав «понімаєш» чи якимось він так казав «понятно». [...]

Я не знала, що це за слово «понятно», аж як вони пішли, тоді я спитала дідуся. Кажу: «Дідусю, що то воно таке "понятно, понятно"?» А він каже: «Це означає, що у нас уже не буде ні молочка, ні яєчка». Це ще перед тим, як у нас і корову забрали, то я пригадую, що якийсь чужий чоловік був. А більшість таких, що приходили. Але вони, як приходили до хати, наводили такий страх, що ми просто стояли, трусилились і боялися навіть підійти, де вони були, а вони собі господарювали, ходили по хаті.

– Ви були дуже маленькі, але чи Ви не пам'ятаєте – ті люди, які з'явилися, чи вони десь у селі жили, чи приїхали звідкись?

– Знайомі були, бо вже кілька разів були, бо ж не раз вони приходили.

– Але як перший раз прийшли, чи знайомі Вам були?

– Так, знайомі були. А то один раз прийшов уже після того, як вони забрали в нас там багато дечого, то тоді ще прийшов якийсь

І вони тоді не взяли в нас нічого. Вони тільки ходили і дивилися. А тоді вже приходили групи активістів, і то були сільські активісти. Один раз прийшла група активістів-жінок, була одна жінка, яка хрестила хлопчика, який потім з голоду помер. І вона прийшла і – до нього. Він сидів на ліжечку. Вона прийшла до нього. Це ж її хрещений був. А тоді зип під те ліжко. А під ліжком був ячмінь. То якийсь сусіда дав у коробку ячменю. І мати взяла і розсипала його по долівці, щоб не забрали. А вона тоді до матері: «Помацай, твій ячмінь?» Вона каже: «Що то тобі, повилазило? Чий же, мій ячмінь буде, – каже, – у дитини моєї під ліжком».

— Вона: «Жіночки, давайте мішечки!» Жінки принесли мішки, і той ячмінь вигребли, і мітлою замели. Але вона також померла з голоду. То пізніше сказали, що вона була середнячка, але вона підкуркульниця, що вона, мовляв, плащиком закривалася, хотіла [обманути]. То вона померла з голоду. В неї забрали все, і діти померли, і вона з голоду померла.

— А Вашого батька як вони звали – куркулем чи середняком?

— Бачите, в нас у селі перша хвиля така була, що в багатших, у селян, які багаті називалися, то забрали в них усе і їх вивезли на Сибір. То багаті були. Тоді друга хвиля – це вже «куркулі» називалися. Але які там ті куркулі були? Ті, що вміли обробити землю самі, і ті, що мали чим обробити, ті називалися куркулями. Ті люди, які не мали чим обробити землю, вони спрягалися з кимсь і разом тоді обробляли. Тих називали середняками. А бідняки – то вже коровка, коник у них був, а щоб обробити землю, то мусіли когось попросити, щоб обробили. О, отак нас групами ділили.

Так, як і всі службовці, ми діставали зарплату. Крім того, діставали невеликі порції хліба і молока щотижня. Так, як і всі ті, що заробляли зарплату. Звичайно, селяни цього не мали. Отже, восени 32-го року була накладена на кожну хату чи на кожного господаря величезна кількість зерна й іншого продукту, щоб здати до держави. Вони, звичайно, цього не мали і не могли того виконати. Отже, прислано було з Росії, так вони називали їх, – 50-тисячників, мужчин здорових, молодих із Росії прислали, щоби, як вони називали, викачати хліб від селян. Отже, вони йшли з хати до хати. Забирали абсолютно все, що тільки могли побачити в хаті. Забрали зерно, забрали муку, картоплю, чи бурячки, чи моркву, чи де що тільки було в хаті їстівне, вони все, все в них забрали. Крім того, шукали, чи не було десь заховано. Копали ями в хатах, у дворі. Розвалювали печі. Шукали похованого хліба. Так що, тій господині, де ми жили на квартирі, розвалили піч. Шукали зерна.

Звичайно, нічого не знайшли в неї. Вона нічого не ховала. На другий день вона вже не мала чого взяти на снідання. Я бачила, як вона молола качани з кукурудзи, щоб спекти собі якогось пляцка з їсти. Крім того, ми ще діставали трохи продуктів зі складу. Ще мали

гроші – то я ходила до міста Луганська десь за сорок кілометрів, щоб купити хліба, докупити до того маленького раціону, який ми діставали. Службовці і шахтарі в Луганську діставали дуже добрі раціони. Вони мали картки і діставали досить хліба навіть, щоби продавати на базарі. І то я куплю хлібину і приношу додому. Нам то була дотація, щоб ми не попухли з голоду від того, що нам давали. Але селяни голодували. Не було де дістати хліба. Службовців було дуже мало, так що коли і поділишся з кимсь трошки, то йому абсолютно не вистачало на прожиття.

Бачила під шпитальом сиділи пухлі люди, жінки з дітьми на руках. Бачила: мертва мати лежить і біля неї сидить мала дитина. Йдучи до міста, я бачила застави, де вони бачили, хто селяни, а хто були службовці. Службовці мали такі картки, які мене пропускали в місто поїхати купити хліба. А селяни пройти не могли. Вони навіть не могли дійти до міста. Так то багато мерли навіть по дорогах. Звичайно, навіть у селі були такі спеціальні склепи [магазини], куди заходили тільки партійці або комнезами, як називали тоді ми їх, тих всіх, хто приєдналися до комуністичної партії. Вони мали що їсти. І от вони спеціально провели оцей метод, щоби збити спротив українців проти колективізації і заставити їх підчинитися і піти на службу до комунізму.

— А чого вони наслали тих 50-тисячників? Чому свої партійці не робили чистку?

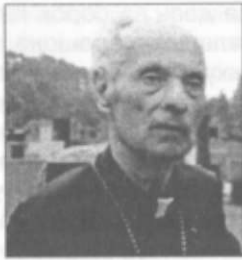
— Комуністи не довіряли українцям. Вони знали, що українці цього не зроблять. Вони тільки ходили слідом за тими і носили те, що забирали в людей. Але партійці знали, що самі українці цього не зроблять. Тому й прислали з Росії 50 тисяч людей на Україну, щоб забрати хліб від селян.

— А вони були ідеалісти чи що?

— Ні, вони звичайні росіяни і вони їх намовляли. Очевидно, вони були наставлені на те, що це, мовляв, кулаки, що вони поховали хліб, що вони не хотять підтримати комуністичну державу. А в Росії голоду не було.

— Дуже дякую.

Федот ШПАЧЕНКО

(1901–1992)

Отець Федот Шпаченко народився 2 червня 1901 р. у Звенигородці на Київщині – помер 2 листопада 1992 р. в Саут Бавнд-Бруку, Нью-Джерсі (США). Замолоду прилучився до руху за відродження Української Церкви і став благовісником при єпископові Юхимові Калішевському. 1921 р. обраний делегатом від Звенигородки на Всеукраїнський собор. Був свідком висвяти майбутнього митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського (1864–1937).

Навесні 1922-го Шпаченко одержує сан диякона від єпископа Константина Кротевича в Николаївському соборі. Через місяць митрополит Липківський рукоположив його на священника у св. Софії Київській. Спочатку о. Федот прислужував митрополитові Липківському. Відтак митрополит посилав його священником у село Вороньків, а згодом у село Фастівці. Там навесні 1932 р. комуністи заарештовують його під час богослужіння в церкві й кидають до в'язниці у Звенигородці, де він просидів понад півтора року. Звільнений з тюрми, живе під домашнім арештом. А відтак Повітова Рада призначає його настоятелем Софійського собору, де тоді єпископом був Юрій Міхновський.

Автор нарису про о. Федота Шпаченка Степан Сорока пише: «Мабуть, це призначення було здійснене на вимогу ЧК–НКВД ось із якого приводу. Восени 1933 року приїхали побачити «свободну жизнь» в Україні легкодухи-французи: соціаліст-радикал Ерію, П'єркот та інші «советологи». Як звичайно, комуністи «показували все», навіть і про Церкву не забули: мовляв, дивіться, у нас повна свобода навіть у релігії. А щоб підкреслити, що «життя стало краще», комуністи навіть підготували театральних артистів-співаків для хору у св. Софії. Богослуження на показ французам було справді величним, хоч наші побожні люди його не чули, бо комуністи наповнили собор св. Софії лише довіреними «кадрами». А після богослужби спантеличені французи, як дітваци, обмацували і фотографували з усіх боків і о. Федота, і єпископа Міхновського. Не вислизнула з-під їхньої уваги і яма з уламками розбитого дзвона, що його незадовго перед тим безбожні хулігани скинули з дзвіниці: французи і дзвона сфотографували. Про одне лиш не довідалися французи: як той дзвін опинився на землі. Напевно, їм «пояснили», що його скинула «буря». Французам теж не довелося побачити гори трупів з голоду померлих людей, бо їх день перед тим влада наказала попробирати з вулиць». (Степан Сорока. Останній з могікан // Українське православне слово. – Бавнд-Брук. – 1972. – № 9. – С. 20.)

Коли в Києві було закрито св. Софію, о. Федота переведено до Притисько-Микільської церкви на Подолі, де він пробув до 1934 р.

Далі бути священником стало вже зовсім неможливим, і о. Федот працює аж до початку війни з Німеччиною на заводі «Водотоп». Але він не припиняв служити як священник нелегально, потаємно. З відходом більшовиків з Києва о. Федот став оновлювати Свято-Андріївський собор. Як священник він брав участь у висвяті Степана Скрипника в єпископа Мстислава. Відтак о. Федот став настоятелем Свято-Покровської церкви на Солом'янці і правив аж до від'їзду на чужину. Восени 1943 року він залишив родину і вирушив на Захід – до Луцька, Варшави, Криниць, Німеччини. У вересні 1950 р. прибув до США, обслуговував чимало громад у різних місцевостях, аж поки 1970 р. не вийшов на пенсію. 1966 р. митрополит Іоан нагородив його митрою, а в травні 1972 р. митрополит Мстислав – званням протопревітера.

Інтерв'ю провів у Саут Бавнд-Бруку (США) 24 липня 1983 р. Святослав Новицький.

– Ви пережили 1920 роки, коли Українську автокефальну православну церкву більшовики нищили. Скажіть, отче, що Ви з тих днів пам'ятаєте?

– З того часу, як була знищена церква, я був на вигнанні.

– Чи Ви мали якийсь безпосередній контакт з більшовиками, чи Ви щось бачили?

– З більшовиками ніяких справ не мав.

– Але чи вони Вас переслідували?

– Мене переслідували. Я був заарештований 1932 року у селі Фастівці під час божественної літургії. У церкві було повно людей. У цей час на конях заїхали комуністи і наказали роздягатись. Я мусів роздягатись, і люди, котрі прийшли, бо це був піст, мусіли залишитися біля церкви. Отже, я мусів йти надвір, було 14 березня, надворі сніг був, розтавав, я у мештах пішов по коліна у воді, а вони їхали на конях...

– Що вони пізніше зробили з Вами?

– Мене привезли до Звенигородки і посадили до спільного ув'язнення, в якому було небагато, яких душ до ста, різних так званих злочинців, різні були – і священники, і урядовці, тобто совітські комісари, різні були, всіх не можна перелічити. І мене вкинули туди, і я мусів стояти. Не було місця де сісти, і я у цій камері мусів весь час стояти біля туалета, тобто параші. Це туалет, де приходять оправлятися. Не було мені місця, і я спав під ліжком на цементі. Внаслідок цього я на сьогоднішній день інвалід, що я не можу одійти.

– А скажіть мені, в чому Вас обвинувачили?

– «Липківщина і Петлюровщина». Найбільші були вороги, значить, Липківський і Петлюра. Це найголовніші мої злочини, що я зв'язки мав із Липківським і Петлюрою. Це найстрашніша була для мене кара.

Мене весь час, кожний день на допити викликали і вночі, і вдень, разів три, чотири, п'ять, а особливо вночі допити робили, би́ли: «Признайся, які були з тобою розмови, чи ті, чи ті». Допити різні робили, але я не відповідав на їхні допити, і за це я діставав нагороду револьвером по спині.

– А пізніше як Ви звільнилися?

– Родина моя не знала, ніхто не знав, тож ніхто мені ніякої передачі не дав жодної. Голодовка була буквально, навіть від колишніх

комісарів, яким приносили картоплю вже миту, варену в лушпиннях, і не можеш навіть дістати лушпиння. Була страшна година для мене, а нічого не було ані їсти, ані у що вдягнутись. Оце для мене було найстрашніше. І допити весь час: «Що Липківський, де, які його заміри?» Найбільше на Липківського. Найбільший злочинець був Липківський і не такий страшний, як Петлюра.

– Скажіть мені, чи Ви були очевидцем голоду на Україні? Чи Ви бачили що-небудь по селах?

– Не те, що бачив, а пережив. Як після двох з половиною років ув'язнення мене, скелета, випустили. [...]

Отже, це було найбільше для мене лихо, що я не міг бачитися зі своєю мамою. Мама тільки у сльозах каже, що принесла, то її ріжними словами ганили, що я є контрреволюціонер. А мені до останнього часу казали, що ти будеш вільний, коли скажеш, що він, Липківський, заповідав і що хоче робити. Оце найголовніше – як скажеш це, то тебе випустимо. Били. Не раз, не два кров з мене йшла, і тоді мене випустили, але не додому, бо мої батьки в Звенигородці жили. Отже, випустили, але не допустили до моїх рідних, бо родина не знала, де я був. Але, коли мене пригнали до Звенигородки, то священник бачив, як мене пригнали, і мамі повідомили, і мама дізналася про те, що я у Звенигородці.

Я кращих ховав покійників, ніж сам я був. Жажливий стан був – по-перше, над людиною дуже, дуже знущалися, а особливо були між нами і так звані вже хворі, з котрих один свою жінку забив і їв.

– Скажіть, як було, коли приїжджали з-за кордону люди?

– Приїжджав П'єркот і Еріо. Отже, в Святій Софії заставили служити. Визвали єпископа Юрія Міхновського і Шпаченка, тобто мене. Хор був скликаний, котрим диригував субдиригент Толстой. Служба Божа відправилась дуже порядно, так як взагалі в Святій Софії відправлялася. Треба сказати, що все було зроблено так, як належить, і в цей час дзвони познімали з Софії, повикопували великі ті ями. Отже, залишився ще дзвін Мазепи, Мазепинський дзвін, є він і по сьогоднішній день ще.

– А хто викликав Вас? Хто наказав служити?

– Мене викликала парафіяльна рада, котра у Києві ще не була зліквідована.

– А хто їм наказав?

– Та відділ культів.

– Після того, як гості поїхали, що було?

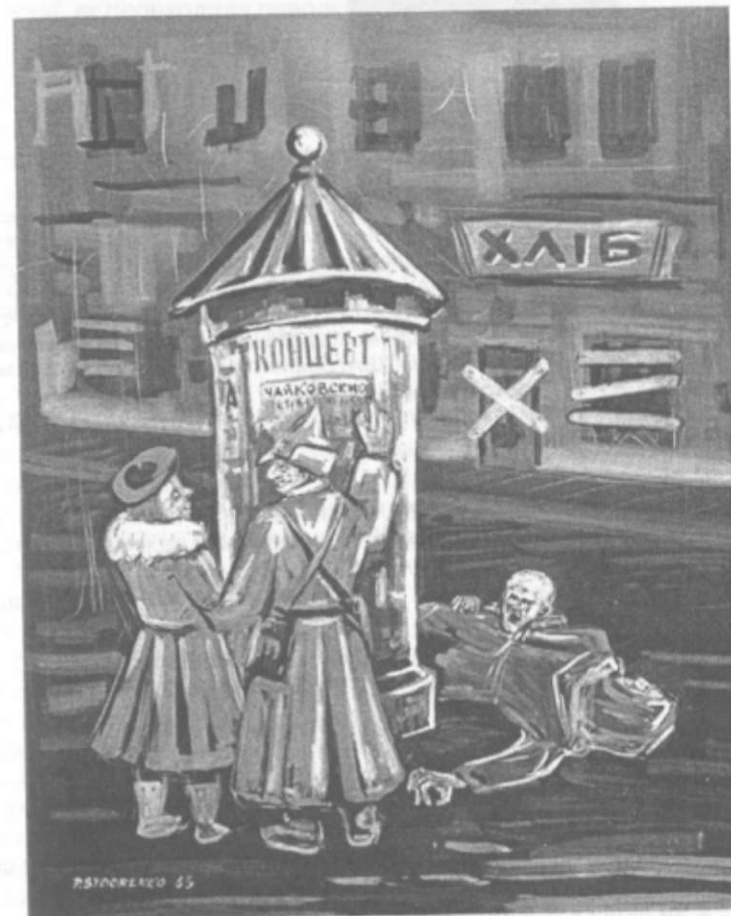
– Нічого, мене не чіпали, але П'єркот фотографував нас в одягненні так, як належить. Ми не знаємо, де єпископ Юрій Міхновський дівся, не знаємо, де, чого – нічого. Єпископ, котрий уже був емерит, людина з вищою освітою, доктор, священник, але його знищили.

– А скажіть мені, чи Ви на селі бачили людей, загиблих з голоду?

– Були села, з котрих втекли люди, хати були порожні, кістяки лежали під хатами або на призьбі, так що живої істоти не було аніде. Навіть ні собаки, ні кота – нічого. Все знищене, так що то так подбали, щоб показати, що в нас все в порядку.

– Дуже дякую.

ЧАСТИНА II

Картина П. Сидоренка «Вулиця Карла Маркса, Кривий Піг: Голодомор в Україні 1932/33 рр.». 1963 р.

Параскевія ВОЛИНСЬКА

(уроджена БІГДАН,
1923–1999)

Параскевія Волинська (уроджена Бігдан) народилася 9 жовтня 1923 р. в родині залізничника в місті Нові Санжари Полтавської області. Була другою з трьох дітей. Під час Другої світової війни вивезена на роботу до Німеччини. Після війни переїхала до Канади. Померла 1999 р. в Судбурах, Онтаріо (Канада).

Інтерв'ю з П. Волинською вміщене у третьому томі звітної документації державної комісії США (Вашингтон, 1990) про голодомор України (т. 3, с. 1581–1587)*.

Інтерв'ю перевела в Судбурах, Онтаріо (Канада) 1987 р. Іроїда Винницька.

– Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

– Я називаюся Параскевія Волинська.

– Дата і місце народження.

– Народилася 9 жовтня 1923 року у містечку Нові Санжари Полтавської області.

– А який був численний стан Вашої родини?

– Мої батьки мали мене, сестру і брата.

– А Ви котра з черги?

– Я є друга з черги.

– А який був земельний стан Вашої родини?

– Мій батько належав до робітників.

– А що докладно Ваш батько робив?

– Він працював у галузі залізничної лінії, роз'їжджав. Яку функцію виконував він – я докладно не можу вам сказати. [...]

– Чи люди в Нових Санжарах були в більшості селяни?

– Були селяни, робітники..., і селяни деякі працювали в колгоспах, а другі – на залізниці або щось інше.

– А скільки людей згинуло в 1932–1933 роках з голоду в Нових Санжарах?

– Я вам скажу, що, може, яка третя частина людей згинула в той час.

* Mace, James E. (ed.) and Leonid Heretz. «Oral History Project of the Ukraine Famine». Washington, D. C.: Government Printing Office, 1990.

– /хто то був? Чи то були робітники, чи селяни?

– То були і робітники, і селяни. Вся місцевість голодувала, всі голодували, не дивлячись, чи вони були робітниками, чи селянами. В той час уже не мали земель, знаєте, особистих земель.

– Ви, мабуть, не пам'ятаєте, але, може, Вам щось оповідали з часів революції, як переходила революція через Нові Санжари?

– З часів революції оповідали, що проходили багато – Врангель, Денікін і Петлюра, різні партії білогвардійські. І безумовно, особливо українців карали, прив'язували до коня і потім шаблями рубали місцевих українців, так.

– Якись ще знаєте більше конкретні випадки?

– Я, бачите, лише з оповідань це чула, бо в той час я ще не народилася. Але, оповідали люди, що переходили, грабили особливо ті білогвардійські партії.

– Скажіть, будь ласка, як виглядала Ваша управа в селі 1932–1933 років? Чи то були місцеві люди, що управляли селом?

– Так, місцеві, назначені... так.

– Приїжджих не було?

– Приїжджі, якщо й були, то я багато не пам'ятаю, бо в той час я ще була малою.

– Чи мали Ви якийсь досвід з сексотами, чи НКВД, чи ГПУ, ЧК?

– Ми особисто не мали.

– А чи знаєте, коли постав колгосп у Вашому селі?

– Ви знаєте, що я не можу Вам сказати...

– Яка була доля церкви, взагалі релігії у Вашому селі, чи Ви щось знаєте?

– Я за релігію не можу вам сказати нічого, бо я виросла, (як) церкви вже були зруйновані, й якщо і бачила, що мама молилася, то мама не хотіла вчити нас, бо боялася, що ми через те помremo.

– А чи були якись ікони у Вас у хаті?

– Мама моя мала вінчальні ікони, але, пригадую, один раз прийшли, з якої причини, я не можу докладно сказати, але зірвали ікони і потоптали.

– Хто то був?

– Місцева міліція.

– А приблизно коли то було, в якому році?

– То було десь, може, в 34-му або 35-му році, по голоді, так що прийшли і знищили ікони.

– А тепер щодо голоду. Коли він почався, коли Ви відчули голод у Вашій родині?

– У 1932 році, в початку 32-го року, а в 33-му році то вже страшна стихія проходила, люди мерли, як мухи падали.

– А як у Вашій родині? Ваш батько, кажете, працював?

– Мій батько працював і дуже рідко появлявся додому, а то все було на маминих плечах. Мама пробувала їхати до російських міст,

до Москви і до інших, щоб купити декілька хлібин, привезти, залишити і поїхати знову купити. Потім довідалися, що то мама робить, і пізніше заборонили.

– Куди мама їздила?

– Мама їхала до Москви і в інші місця.

– Як далеко до Москви від Вас було?

– Від нас до Москви, від Полтави, скільки то було... яких шість годин, бо потяг проходив, так, потяг приходив, безумовно, були останки, як довго вона мусіла стояти...

– Чи Ви знаєте, за що вона той хліб купувала?

– Якщо зберігся ще якийсь перстень золотий, переважно за золото, бо гроші в той час нічого не варті були. Отже, все, що якусь дорожнечість мало, мусіла міняти на хліб.

– Так що в Москві був хліб?

– Так, абсолютно, в Росії голоду не було, і вона привозила хліб, яких три-чотири хлібини купити, привезе, залишить, а сама знову їде. Але пізніше, як довідалася місцева міліція, то заборонила. Навіть нашу маму хотіли посадити.

– Як то відбулося?

– Відбулося так, що дали попередження і заборонили виїзд із села.

– А батько не привозив Вам?

– А батько в той час, я не знаю, з якої причини, але дуже рідко був дома. Приїжджав, приїде на деякий час і знову поїде. Так що ми від батька багато помочі не мали.

– А за гроші чи можна було щось купити?

– За гроші не можна було нічого купити, особливо в Україні, де всі голодували. Так що не лише хліба, навіть картоплі чи щось інше не можна було дістати.

– А як було зі збіжжям на селі? Чи забирали, Ви пам'ятаєте, щоб приїздили?

– За збіжжям... хто мав, то приїжджали і забирали навіть, як ви мали мішок картоплі, захованої десь. Пробували люди закопати, щоб потрошку брати, знаєте, то, як дізнавалися, то приїжджали і забирали все – розкопували і забирали.

– А Ви пригадуєте, хто приїжджав?

– Місцева міліція, але наказ був ізверху, з Москви.

– І Ви пригадуєте, як забирали збіжжя у людей?

– Так, абсолютно.

– Від Вашої родини?

– У нас такого запасу збіжжя не було, тому що ми були робітничої класи. А селяни, які мали, може, кусочок землі або мали збіжжя якесь, то, якщо десь заховали, то приїжджали, відкопували, і забирали, і навіть карали за це. Були випадки, що люди збирали колоски на ниві, і, як їх завважили, то арештовували за те і висилали на Сибір.

– Ви знаєте про такі випадки чи тільки чули?

– Я чула, особисто не знала, але чула за такі випадки, імен я не можу сказати.

– Опишіть, як виглядав голод у Вашій місцевості.

– То був такий час, що людина не думала ні про що, а лише, щоб щось з'їсти. А їсти не було нічого. Не лише моя родина, але все населення голодувало.

– А чи Ви ходили до школи?

– Я ходила до школи в той час, але пізніше школи закрилися, багато людей пухли, були вже цілком... так що науки не було.

– Чи дітям у школі давали їсти?

– Ні.

– Чи були Ви змушені просити, жебрати?

– То не було де жебрати, бо де ви будете жебрати, як усі голодні.

– Через Ваше місто переходила залізнична лінія. Чи Ви бачили, які транспортні їхали?

– Я не бачила, бо то від залізничної станції було, може, яких п'ять кілометрів. То як людина знесилена, то вона навіть кілометра не може йти.

– Чи зустрічалися Ви з випадками людоїдства?

– Я чула про такі випадки, але не той...

– А чи голодували також і колгоспники?

– Абсолютно, абсолютно всі голодували, всі. Люди, які працювали при збіжжю чи при якійсь городині, і перед тим, як вони йшли додому після щоденної праці, то їх перевіряли, чи вони часом зерна не заховали собі там у кишеню чи десь. Так що ніхто не міг користати ні з чого – хіба зерна чи картоплину сиру з'їв під час праці.

– Як особисто Ви пережили голод дитиною? Які були прояви, познаки у Вас на тілі?

– Познаки були такі, що появилися рани на тілі. На ногах наприклад я мала такі рани, що ніяким способом не гоїлися, так як туберкульоз кості. То мама вилікувала тим, що сік із кактусу приклала, і таким способом вигоїлися.

– Чи Ви спухли були з голоду?

– Я не була пухла, але настільки була знесилена, що вже навіть ходити не можна було, а лише хотілося спати.

– А як Ваші брат і сестра?

– Так само. Не були пухлі, але були вже настільки знесилені, що лише лежали і спали.

– А тоді, як мамі заборонили їздити до Москви?

– З трави, з листя товкли, із дерев і так.

– Звірят вже жодних не було на селі?

– Не було нічого. Ми наприклад не їли миші чи, кажуть, що люди поїли собак, котів, мишей і все. Але ми їли коріння із трави, листя і лише на тому врятувалися.

– Знаєте, як Ваші тітки чи дядьки пережили голод?

– Ми мали дуже малу родину. Моя мама мала одну сестру, і мій батько мав одного брата.

– І як вони пережили?
– Вони також пережили так само тяжкі часи. Бо так само були робітничою клясою і те саме пережили.
– А де вони працювали?
– Мій дядько працював лісничим, а мамина сестра була при господарстві вдома.
– Чи Ви бачили людей, які померли з голоду?
– Я бачила, як кожного дня їздили підводою і забирали мертвих по селі або везли. Але з нашої родини ніхто не помер, так що я особисто не пережила такої трагедії.
– Чи хтось з Ваших знайомих чи дітей, що з Вами в школі були, померли?
– Багато померло, так, але не пам'ятаю імен, бо то вже дуже давно було, багато часу пройшло.
– Чи пам'ятаєте ще щось, що залишилось у пам'яті з голоду?
– Пам'ятаю, що до цього часу, як викидаю кусочок хліба, то аж за серце щипає.
– Чому Ви завдячуєте, що голод пережили?
– Я завдячую тільки старанню моєї мами. Пригадую один день. Де вона була, я не знаю, але принесла кусочок хліба і просить, щоб я їла, а я прошу: ви їте. І, нарешті, розділилися по крихотці і з'їли той кусочок хліба.
– Чи була якась крамниця?
– Так, була крамниця, але там нічого не було, не можна було дістати в тій крамниці.
– Так що робітники, які працювали, не мали де купити?
– Абсолютно. Не можна було купити нічого. Лише за золото ви могли десь щось вимінати в когось, але треба було їхати до Росії, а Україна голодувала.
– В Україні не було крамниць, де можна було за золото вимінати?
– В Україні були, називалися торгівці, але в тій місцевості, де я жила, там не було. Треба було так само десь їхати, я не пригадую, в яких місцях були. Люди їхали і несли перстені і кульчики...
– А за що Ваша мама купувала?
– Так само за золото, що ще мала десь, перстень вінчальний чи кульчики, хрестик – то все лиш, щоб купити хліб.
– До Москви?
– Так.
– Чи мама оповідала, як виглядало життя в Москві?
– У Москві життя виглядало нормально, нормальним шляхом проходило. Бо то був штучний голод, яким лише Україну старалися знищити, покорити.
– Як люди в той час говорили, чому є голод?
– Люди говорили, що так, як вони чули, як держава говорила, що вони не хочуть війни, стараються усе віддати, щоб лише не воювали.

– І тому треба було здавати збіжжя?
– Так, так, і збіжжя, і гроші. Так люди вірили, бо ніхто ніде не роз'їжджав у ті часи, так що те, що чули, говорили, а якщо хтось і догадувався, то боявся навіть своїй родині сказати.
– Чи могли б Ви щось розказати про родину Вашого покійного чоловіка?
– Мій покійний чоловік народився в Сумській області... у селі... я не пригадую, як називалося це село, але батько його був в українській армії, служив. Коли українську армію розбили, то його батька заарештували і розстріляли. Мав він ще брата на одинадцять років старшого від його, але його так само в 1936-му році заарештували і так побили, що три дні пізніше він помер.
– Чи це було зв'язано з процесом СВУ?
– Так, так, він у той час вчився в університеті, кінчав університет, або може уже закінчив, але належав до тієї Спілки визволення України, і коли їх заарештували, то 36, 35 мужчин і одну дівчину. Брата мого чоловіка били. Настільки побили, що через три дні він помер, а решту деяких постріляли.
– Так що в котрому це році було?
– Це було в 1936 році.
– Ви це знаєте з оповідання?
– Так, з оповідання.
– Як Ваш чоловік пережив голод?
– Я думаю, що так само пережив, як і всі.
– Чи він щось оповідав?
– Лиш оповідав, що голодували страшно.
– А з якої він походив родини?
– Вони мали землю, але в той час землі були skonфісковані, лише залишили там маленьку частину на огородину. А то відібрано.
– Вони не були куркулями?
– Ні, його дід мав багато землі, але перед тим, ще перед революцією, продав, напевно, дізнався, що будуть забирати землю, отже, продав.
– Чи родина була в колгоспі?
– Я вам навіть не можу сказати, чи його мама робила в колгоспі, чи ні. Мій покійний чоловік вчився в той час і мав великі перешкоди, тому що батько розстріляний, і брат так само належав до Спілки визволення України. Його біографія була дуже чорна. Пробував поступити до медичної школи, шість місяців після того взнали і виклинули його. То він поступив до іншого якогось інституту, так само вигнали, нарешті, вїхав десь в якесь місце, змінив прізвище і закінчив учительський інститут, але лише закінчив і війна почалася.
– А може, ще коротенько скажете, як Ви дісталися на Захід? Яка Ваша освіта?

– Я закінчила середню школу, і коли почалася війна, то мене забрали на роботу до Німеччини.

– А як то відбувалося?

– Забирали по роках чи яка родина, скільки в родині було, якщо більше було, то скоріше забирали. Отже, я була на списку два рази викликана. Один раз переховалася, а другий раз брат за мене пішов до Німеччини. Я не хотіла того, але він каже, що його товаришів забирають. Однаково його заберуть, то ліпше він піде цим разом за мене, чим попаде із людьми, яких взагалі не знає. Але, нарешті, у 1943 році забирали і виганяли всіх, і в тім числі і я попала.

– І де Ви в Німеччині працювали?

– Я, на жаль, не працювала, бо по дорозі я була поранена і мене забрали.

– А як поранені? Як то сталося?

– Було бомбардування, і кусок шрапнелю, о, я тут маю на тому коліні слід, ось бачите. То я не могла працювати, а була в будинку, де були непрацездатні, а потім вийшла заміж.

– То вже по війні Ви вийшли заміж, по капітуляції?

– Так, так. І виїхали, були в Австрії, а потім, як забирали до Канади, то чоловік виїхав до Канади, і, як вислав візу, я поїхала так само.

– Як вже в Канаді життя Вам пішло?

– Знаєте, я маю листи, які чоловік мені писав з Канади, що яке то життя, що людина не боїться, що її і на кожному кроці можуть заарештувати, і є що їсти, можна сказати, розкішне життя. Знаєте, я... не підготовлена до такої теми...

– Вернімся ще до того, як агітації робили в колгосп.

– Наприклад, збирали населення, які мали землі, відповідну частину землі, і вони хотіли, щоб ви ту землю віддали до колгоспу і приходили працювати там. Кажуть: як ви маєте землю, і ваш сусід має частину поля, і у вашого сусіда вродив урожай добрий, а на ваше поле град упав і побив вашу землю, ваше збіжжя. І ви втрачаєте, ви нічого не маєте, а ваш сусід має. А як ви віддаєте землю свою (так само й інші) і йдете до колгоспу, то за кожен трудовдень ви дістаєте стільки-то зерна, стільки городини, стільки грошей. Отже, ви маєте з того користь, бо ви нічого не тратите. Чи частина поля зруйнована, чи маєте урожай, чи ні, – ви дістаєте за кожен трудовдень заробіток. Збіжжям і грішми. Так що ви на тому користуєтеся. Так само ж худобу ви віддаєте, ви дістаєте молоко і дістаєте сир, і м'ясо, і все. Ну, і люди цікавилися, але багато людей на то не погоджувалися. Отже, чи вони погоджувалися, чи не погоджувалися, але мусили погодитися.

Так як мій батько. Пригадую, ми мали хату. У селі переважно які хати мали – одна кімната з одного боку і друга – з другого. А ми мали хату на декілька спалень, кухня і кладова, що там мати приготувала, овочі різні законсервовувала, а батько наливки різні. Ну, і батька

викликають один день, одної ночі приходять і говорять, що хочуть нашу хату, другий, третій, і нарешті каже, що мусимо віддати хату.

– А котрий то рік був?

– То було десь, може, в 38-му році, по голоді, так, по голоді. І кажуть, що наша хата надається на сільську поліклініку. І що вони нам дадуть другу хату, але так само гарну, і з садочком, і все, лише, що не така, як наша. Нарешті, погодилися, мусили віддати ту хату, але ніякої поліклініки з того не зробили, а жив голова сільради.

– А хто він був, чи він був місцевий?

– Безумовно.

– А з якого класу він походив?

– Так само з робітничої класи, але мав владу.

– Був партійний?

– Так.

– І де Ви мешкали, де Вам дали?

– Нам дали так само непогану хату, гарний садок і в гарному місці, але, що не така, як то була. Там, хто має владу, то користує на кожному кроці.

– Будь ласка, скажіть, Ви були в таборі в Лієнці і там насильно, знаємо, забирали на «родіну». Чи можете про це Ваше пережиття сказати?

– Коли нас повідомили, щоб добровільно звертатися, приїдуть забирати на «родіну». То ніхто, безумовно, не хоче вертатися, бо знають, яка доля їх чекає, отже, оголосили голод. Три дні не їли нічого. І коли приїхали – сказали: завтра ранком збирайтеся. Якщо не будете добровільно їхати, то забиратимуть силою. То вийшли жінки із дітьми. Священники із хоругвами, а кругом обступили чоловіки, зробили такий ланцюг. Сподівалися, що будуть розбиратися, отже, оборонялися. Але, на жаль, то була сила. Почали брати силою, розривати. Люди так, як на морі хвилі, хиталися, душилися від тої сили, і безумовно, що багато людей забрали. Вантажівки наповнили і повезли. І коли пізніше повернулися назад, то так, як після боевища, всі речі лежали, гроші пачками.

– А Ви як врятувалися?

– Я врятувалася, можна сказати, так, що коли моя черга прийшла, то вже троки (вантажівки) були наповнені, і я тоді з маленькою дитиною почала втікати. Втікала через річку, в яку жінка вкинула троє дітей і сама плигнула і втопилася. А так само через ліс, де чоловік забив цілу родину, і дітей, і жінку, і сам застрілювався.

– Щоби тільки не повертатися?

– Щоб не повертатися.

– Ви не знаєте імен?

– Ні, не знаю. Я думаю, що вони українці. Там багато було козацьких родин, донські козаки. І я втекла і в горах перебувала, може, яких три місяці. Так само кормилася корінцями.

– А потім повернулися?

– А потім повернулася. Перед тим ще, коли втекла в гори, то у місті зустріла дівчат і хлопців, які верталися на «родіну». І кажуть: «О, ми їдемо, і ти з нами поїдеш», бо бачуть, що українка також. Але я цілий час планувала утекти, бо не хотіла вертатися, знаю, яка доля мене чекає, що дитину заберуть в мене, на Сибір відправлять.

– А як з Вашим чоловіком було?

– Ми в той час перебували у Відні. Я була в одному таборі, а він був у другому, бо не тримали чоловіків і жінок разом. Але чоловік працював, і там його тримали. Відробив день – замикали на ніч, і мав право приходити два рази на тиждень на пару годин провідатись. І коли я почула, що російські війська наближаються до Відня, то деякі чоловіки прибігли і кажуть, що треба втікати, бо вже недалеко російське. Ну, то я з Відня втекла і так ішла, куди люди ішли, і за ними, аж до самої Італії. Перейшла гори і побула в Італії, але, безумовно, чоловіка не знайшла, вернулася назад і то якраз попала в той Лієнц, там, де забирали силою. І коли я попала до того міста, ті дівчата і хлопці кажуть, що поїдемо на «родіну» завтра і все буде добре. Я собі думаю: не буде воно добре. І планувала втікати, і, на щастя, в Австрії під землею майже ціле місто порите тими катакомбами. То я втекла туди, але за мною гнався один із росіян і, на щастя, там так порито в різні місця, ті катакомби, що він пішов в одну сторону, а я в другу.

– Ви з дитиною?

– З дитиною, так. Боялася, щоб дитина не заплакала, то закрила йому уста, але, на щастя, втекла. Втекла в гори і перебувала яких три місяці, кормилася самими корінцями із трави.

– А чоловік прийшов Вас шукати?

– А чоловік прийшов туди, де я перебувала, і коли побачив, що мене вже немає, то він подумав, що я поїхала додому в Україну, і поїхав. Так само. За мною поїхав добровільно, бо думав, що я вернулася додому. А коли приїхав, то їх навіть не повезли туди на місце, а відправили. Не знаю, де відбувався суд, але дали йому сім років до Сибіру ув'язнення, тяжкої роботи. І через декілька років він пробував тікати, його зловили і дали ще три роки. Так що відбув десять років тяжкої праці. А потім вернувся і помер у скорому часі.

– Так що то така трагедія.

– Така трагедія, і якби сказати, що справді були ворогами народу свого народу, то вже знав би, за що терпиш, а так ціле життя люди терплять і не знають за що.

– Дякую.

Примітка: Волинський – це другий чоловік Параскевії. Перший повернувся в Україну, прізвища його не подає. З другим чоловіком, Волинським, вона приїхала до Канади.

Кость ГІММЕЛЬРАЙХ
(1912–1991)

Кость Гіммельрайх народився 22 грудня 1912 р. у с. Івангород (Чернігівщина) у родині ветеринарного й медичного лікарів. Своє німецьке прізвище він успадкував від прапрадіда, що походив із німецьких колоністів, які оселилися на Україні за часів Катерини II. «Він одружився з україною, – згадував К. Гіммельрайх у своїй автобіографії, – як і його син і внук, тобто мій батько, так що в мене вже залишилося лише одна восьма німецької крові».

1923 р. юнак переїхав до Києва, де вчився в Першій шевченківській гімназії під керівництвом В. Дурдуківського, яку закінчив у 1927 р. Згодом учився в електротехнікумі, а потім – у хімічному технікумі, з 1931 по 1935 роки навчався у Зоотехнічному інституті. Після здобуття вищої освіти був покликаний на рік до війська, до військової школи на Далекому Сході (Хабаровськ), яку закінчив старшим лейтенантом артилерії. Потім працював науковим лаборантом в Інституті гідробіології при Академії наук УРСР. 1941 року закінчив аспірантуру і став працювати старшим науковим співробітником Академії наук України. Написав кандидатську працю «Малі річки України». Але формального захисту не відбулося, бо з вибухом війни він був покликаний до армії як старший лейтенант резерву. Брав участь в обороні Києва. Під час наступу на Лівобережну Україну потрапив до німецького полону. Під німецькою окупацією вступив до ОУН (мельниківців) і брав участь у підпільній боротьбі. У серпні 1944 р. Кость Гіммельрайх перебрав команду над відділом УПА, що комплектувався поблизу села Волосате на Турчанщині. Пережите до і під час війни описав у «Спогадах командира відділу особливого призначення «УПА-Схід» у «Літописі Української Повстанської Армії», том 15 (Торонто, 1987). Там же вміщено і його спогади про Голодомор 1933 року.

1946 р. він добився до своєї родини в Західній Німеччині. Там же увійшов у політичне українське життя. На початку 1951 р. переїхав з родиною до Австралії, де також брав активну участь в українському громадському та політичному житті. Помер 6 вересня 1991 р. в Мельбурні (Австралія).

Інтерв'ю провела в Мельбурні (Австралія) в травні 1985 р. Іроїда Винницька. Тоді ж К. Гіммельрайх передав свої спогади на письмі. Рукопис спогадів і звукозапис інтерв'ю передано до Архіву Літопису УПА і Архіву УКДДЦ в Торонто.

Подається на матеріалі з інтерв'ю і рукопису спогадів.

Восени 1932 року я повернувся з Середньої Азії. Виріс і жив я майже все моє життя біля Дніпра, а тому, повернувшись в Україну, я весь час думав, як би його придбати човен на майбутню весну.

На купівлю човна в Києві надіятись нічого було через брак грошей та й хотів я мати справжню душоубку, зроблену з суцільного стовбура. Тому я й мій приятель Юрко вирішили поїхати в село Глібівку, що здавна славилася неперевершеними майстрами човнів, щоб розв'язати можливість придбати нам бажану річ.

У січні місяці вирушили ми на ковзанах угору Дніпром. Погода була чудесна. Лід ще не встиг покритися снігом і вилискував райдужними барвами у променях зимового сонця. Добре відточені ковзани різали блискучу поверхню Дніпра, а легенький вітрець підштовхував нас у спину. Кілометри летіли непомітно.

У селі Глібівка ми знайшли старого майстра. Договорились про ціну й умовились, що приїдемо першим пароплавом по човен. Ми вже хотіли йти, як майстер зупинив нас.

– Знаєте, що, хлопці? Я вже старий, човна я вам зроблю, бо він у мене, як самі бачите, майже готовий – та боюсь, що до весни сам не доживу. Як таке трапиться, то вам Ганя, моя невістка, віддасть ваш човен, а ви їй заплатите.

– Ганю! Чуєш?

– Та чую ж, – якось злісно відповіла молодиця, біля якої тулився дев'яти- чи десятирічний хлопчик. – Мені ще не заклало. Але пощо нам ті гроші?

Старий майстер якийсь час мовчки дивився на невістку і онука. Потім поволі повернувся до нас і якось жалібно повторив:

– А пощо ж нам ті гроші? А може б, ви на ті гроші купили б хліба? Знаєте, ми рибалки й нам ніколи свого хліба не вистачало. Та й часи тепер такі, що купити ніде.

Тоді нас таке прохання заплатити хлібом за човен здивувало. Але пізніше, весною, коли довелось бачити замерзлі трупи селян побіля міста, я зрозумів. Та й голод на селах не був ні для кого таємницею.

Ще перед тим, як крига скресла, я і мій приятель почали готуватися до подорожі в Глібівку. Ми бігали з черги в чергу побіля хлібних крамниць. Подовгу вистоювали іноді й без наслідків. У той час важко було дістати в Києві хліба.

Першим же пароплавом ми вирушили, маючи по шість хлібин у кожному рюкзаку. Ми були єдиними пасажирами, що встали в Глібівці. «Паризька комуна», помалу переборюючи весняну течію Дніпра, залопотіла колесами в тумані. Ми ще деякий час постояли на березі й пішли в село.

– І що це воно за знак? Перший пароплав після зими й нікого в той чи інший бік? – питали ми один одного, йдучи прибережними лозами.

Село зустріло нас тишею. Ані гавкнув пес, а не перебіг дорогу кіт чи заспівав десь півень. Моторошно було в цілковитій тиші. З острахом оглядаючись на забиті дошками двері в хатах, ми прискорили крок.

Двері в майстрову хату навстіж. Жодного руху, подвір'я порожнє. Гукаємо. Ніхто не озивається. Ми вже майже повернулися, щоб піти геть, як з-за хати, ледве тримаючись на ногах, вийшов онук майстра. Потемніла шкіра на випнутих вилицях та суглобах, здавалося, от-от лусне.

Побачивши нас, хлопчина немовби зсунувся по стіні, за яку тримавсь, на призбу. Жодна риса обличчя хлопчика не рухалась, і лише по очах можна було помітити, що він нас пізнав.

– Твій дід вдома?

Хлопчина не відповідав, а сльози текли з очей.

Ми присіли біля нього. Юрко подавав йому шматочки хліба, а я – шматочки кролячого м'яса, яке ми мали для себе. Хлопчина мовчки, не жуючи, ковтав те, що ми йому давали, разом зі сльозами.

– Слухай, Кость! Одразу йому їсти багато не можна. Я маю трохи цукру – чи не розвести його у воді, щоб він випив?

Мій приятель пішов до криниці, на журавлі якої висіло дерев'яне відро. Я завів хлопця й заніс наші рюкзаки в хату. І він трохи згодом розказав нам про все, що тут сталося. Майстер помер з голоду. Мати його весь час порпалась у воді, розбиваючи лід. Іноді щось знаходила й варила юшку з скойок чи пійманою жабою.

– Перед смертю дід казав шукати їжу у воді. Отож мати й товкла лід та вигрібала лопатою мул. А оце вже кілька день пішла й не повернулася.

Слухаючи це оповідання, ми всі троє плакали.

Хотіли хлопця забрати з собою, але він категорично відмовився.

– Без матері не піду.

– А ми тебе силою поведем.

– То я буду кричати, – відповів він, а в очах його стояв жак.

– А ти думаєш, що нам його дозволять взяти на пароплав? Я бачив, як селян міліція не пускала до міста, а вони всі пухлі, – зауважив Юрко.

Поки Юрко розповідав, як міліція не пускала селян у місто, я ще раз трохи підгодував хлопця й поховав привезений нами хліб по кутках хати. Ховаючи хліб так, щоб хлопчина бачив, де він, я радив йому не їсти одразу багато:

– Та й мати, може, ще прийде, то ти лиши їй.

З сусіднього села почувся гудок пароплава, що повертався назад у Київ. Бігли ми вже не оглядаючись. Вже на палубі тієї ж самої «Паризької комуни» згадав я про мету нашої подорожі у Глібівку.

**Іван
ГЛАЗКО**
(1923)

Іван Глазко народився 24 серпня 1923 р. в селі Мала Джалга Опанасенківського району Ставропільського краю. Українець православного віровизнання. З родини розкуркулених. Голод пережив в українському селі Київка Опанасенківського району Ставропільського краю (Російська Федерація). У січні 1943 р. покинув своє село і через Таганрог і Ростов подався на Захід. Потім потрапив до козачого війська, у складі якого перебував у Польщі, Франції, Югославії. Працював в Австрії у бауера. З Кламенфурта перебрався до табору переміщених осіб у Бременгафені. 1947 р. приїхав до Канади. Рік працював у лісі на лісозаготівлі. Потім переїхав до Судбури. 1955 р. одружився. Має двох синів і доньку. З 1970 р. з родиною живе в Сент-Кетеринс, Онтаріо (Канада).

Інтерв'ю провели у Сент-Кетеринс, Онтаріо (Канада) 16 травня 2007 року Ігор Томків і Микола Чабан.

– Чи був голод у Ваших околицях на початку 1930 років?

– У 1929 році нас розкуркулили і вислали маму Марію Антонівну (з роду Коваленко) з нами, трьома дітьми. А тато, Михайло Прохорович Глазко (1900 року народження), не попав на висилку, бо перед тим він чув, що буде те розкуркулювання... То він узяв трохи овець, трохи скотини і погнав на калмицький степ. Бо наша родина була досить заможна. Ми мали дванадцять соток овець та чотириста голів скотини. З батьком було п'ять братів. То, власне, тато взяв трохи овець, трохи скотини і погнав на калмицький степ. Так що він не знав за нас, де нас вислали. І аж за три роки узнав, де ми є. [...]

– На Сибіру Ви де опинилися?

– За Свердловськом. Як воно називалося село – я вже й забув.

– На Уралі?

– Так. І там мама робила в лісі, ганяли її в ліс, а ми троє – поки ще троє – сиділи вдома. Тоді брат Павло помер, він був молодший за мене, може, на два роки. А сестра моя була на рік молодша за мене. І тато не знав, де ми є. І за два роки, майже за три, узнав. Підробив документи на одного сибіряка, що він, сибіряк, забирає маму і нас, двох дітей, як своїх, і привезе на станцію, купить білет для мамі, а нам не треба, бо малі були, і пошле. Так що ми не знали самі, що то

буде. Тільки так наскоро [тато] сказав: «Щоб ти, Марія (Марією маму звали), була готова з дітьми на той час і тут приїде одним конем забирати вас».

І він приїхав, той сибіряк, забрав нас, купив білет мамі, посадив нас на поїзд і сказав мамі: «До Моздоку. На Кавказі.»

А там якась рідня була в Моздоці [Моздок – районне місто в Північній Осетії в Російській Федерації], я вже не знаю. І ми поїхали. То забрало яких п'ять-шість днів приїхати до Моздоку. Нас зустріла наша рідня, мабуть, я не знаю, я малий був. І так ми чекаємо-чекаємо тата – немає. Десь за три дні він з'явився. І розкаже мамі. А я вже розумію, що він розкаже, що його злапали (схопили), як він то зробив. Посадили у тюрму у Свердловську. Він утік відтіля і приїхав сюди, до Моздоку. Побули ми трохи в Моздоку, і він тоді забирає нас там, де він погнав з братами скотину – вівці і корови. Там ми пожили, може, з півроку. Це було наприкінці 1932 року. Коли вони узнали – те НКВД, чи як їх називають [тоді ще ГПУ], – узнали, де ми є, і приїхали, я пам'ятаю два чорних авта. Тата заарештували, а то все skonфіскували.

Маму і нас двох привезли у село Київка. Якраз так сталося, що воно недалеко від нашого села, може, яких 15–16 кілометрів. (Київку і сусідні села називали куркульськими. По сусідству були села Киста, Дербетовка, Мала Киста, Дивне, Винодельне, Петровське. Всього їх було вісім. Більше не пам'ятаю. Дивне було районне місто. Винодельне теж районне було – вони мінялися: три-чотири роки одне, а тоді друге.) [Дивне уславилося знайденим неподалік від нього 1981 року метеоритом.]

Ну, й тата посадили в тюрму. А люди взнали, декотрі, що знали нашу фамілію, і сказали: «Нам треба ветеринара». А тато був ветеринаром. Бо там, знаєте, більше скотини. І вони зібрали підписи, щоб його випустили. Тата випустили, і він приїхав у цю Київку, і ото ми так залишилися у Київку в голод.

То не було що їсти, і він, бідний, не знав, що робити, відки дістати. Хоч він і був ветеринаром, але так, як десь піде, то добре, як дадуть кусочок чогось.

– Скільки членів родини було у Вас на той час?

– Двоє дітей, мама і тато. Четверо разом. [...]

– Звідки люди діставали в той час їжу?

– Ті, що там довше були, то їм давали по півкіла хліба на день.

А так, що могли зробити самі, переїли все – що літало, що плигало, що ковзалося – все їли.

– Там вже існував колгосп на той час?

– Уже почалися колгоспи.

– То вони як колгоспники діставали цей приділ?

– Колгоспники діставали. Ми не діставали.

– Бо Ви тільки приїхали туди?

– Так. Там люди дадуть трохи, там трохи – так ми й жили.

– Бо батько працював ветеринаром. І мав щось з того?

– Та що там?.. Він мав би бути вдячним, що його випустили з тюрми. То він так працював – що дадуть, то дадуть. Було таке: дістань тато десь кукурудзяної муки. Тоді каже до мами: «Маріє, піди дістань опилки». Знаєте, що таке опилки? Вона набере опилків і замішає з цією мукою, щоб кожному щось попалося. То він піде напиле тих опилків, мама помішає та зробить, як вони казали там, «лєпшошки» (пляцки). Щоб кожний щось дістав. І так ми жили.

А тоді пізніше вже і нам почали давати по півкілограма хліба. І що робити – таке пережили.

– Люди вмирили з голоду в цій Київці?

– О Боже, щоб ви знали! Там люди вмирили щодня. То кожного вечора віз ішов і збирав мертвих.

– І куди їх везли?

– Я не знаю. Десь їх везли. Ну, та де? На цвинтар. Бо, як пізніше я почав трохи бігати там, віджив, – то там нога виглядає, там рука. Знаєте, так викидали їх, як скотину. Їсти не було з чого, то так, як я кажу, що мама татові передавала, щоб він тих опилків нароби. А я ходив уже з відром. Знаєте, що то є ховрашки? По-російськи суслики. Ми виливали і ловили їх, щоб їсти. То відро води в нору наливаєш, і він вилазить. Лапаєш, хапаєш його, об землю заб'єш і вже маєш, що їсти. І вже суп можеш зробити і все.

– Чи були на селі випадки людоїдства?

– Оце ж я хотів сказати. То було ще таке. Була міліція. То вони десь опівночі все дивилися на хати, де дим виходить з хати – і туди! Приходять – і зразу до каструлі чи до чого лізуть. І витягують руку. Вариться людська рука. Там не тільки рука, а й м'ясо було людське. То це все (міліціонери) викидали, а їх забирали. Я не знаю, де їх забирали.

Потім про дітей. У котрих людей було трое-четверо дітей, тоже там дітей їли. Не так, як у других. І я ось дивлюсь, як у нас на телевізії подають тих з Ефіопії, з Африки морди такі! І вони голодують? Я був тільки живіт, а ноги отакі були. Сама кістка була. І ото вони голодують? Ви самі бачите – отакі морди.

– Чи відомо Вам, щоб з голоду гинули колгоспники?

– Там усі робили в колгоспі. Були й колгоспники, що помирили з голоду. Бо що ж вони давали? Півкілограма того хліба. І чи довго будеш жити тим? Помирили тоже. Пухлі такі всі, пухлі були.

– У Вашій родині були пухлі?

– О, так. Я був пухлий. І мама була пухла. І діти.

– А населенням Київки були українці?

– Українці. Таж Київка – сама назва говорить, що це переселенці з Київщини.

– Чи приїздили з війська або НКВД перевіряти, як здають хліб?

– Там не було такого, що оце стільки збирають. Косили жито чи пшеницю – молотять і зразу забирають! Там не то, що ви здаєте. Забирали все!

– І хто це забирив – люди з села чи хтось приїздив?

– Були активісти з села і такі, що приїжджали, забирали.

– Ті, що приїжджали, були українці?

– Українці! Ніби балакали до нас по-українськи. То свій свого, щоб чужий боявся!

– Яке було приблизно населення села?

– Населення було, може, якихось 2500–3000 чоловік. Це було велике село.

– І з того числа скільки, на Вашу думку, померло з голоду?

– Ну, я то не пам'ятаю. Може, померло яких 50–60 чоловік з голоду.

– І коли покращало життя?

– Покращало десь у 34-м році. Трохи уже ліпше було. Вже колгоспникам давали на трудодні. Бо там писали трудодні. Не доляри абощо – а трудодні. На трудодень стільки й стільки давали. То вже мали хоч що їсти. А щоб платити – не було такого, то тільки житом або пшеницею, буряками.

– Натуральна плата?

– Так. Ну, то вже можна було помалу жити. По тій голодівці. 1935–1936 роки – вже ліпше було. І пішло вже ліпше й ліпше.

У 1936 році я ще пам'ятаю, як у нас завалили церкву. Величезна церква була. Село велике – п'ять шкіл було у нас у селі і то самі ніби сказати православні. Там у нас католиків не було – тільки православні.

– А як валили церкву? Ви пам'ятаєте це? Це у Вас на очах було? Пригадуєте, як то відбувалося?

– На очах. Люди навколо плачуть, а ще пам'ятаю той, що там завічував, Браславець називався. Зав'язали той канат, довгий-довгий, за баню, зав'язали, і трактор «ЧТЗ» (Челябінський тракторний завод) звалив. І потім розібрали. Я пам'ятаю усередині церкви я ще дістав такі золоті колумни, позолочені – то ми тримали в хаті. Отаке було.

– А ікони люди порозбирали?

– Ікони декотрі порозбирали, а декотрі вони побили на місці. Бо такі більші брали і у них стріляли, як у мішені.

– Чи були якісь спротиви селян?

– Де ж там! Я вас не знаю, а ви мене. Я буду противитися, а ви? Там ніхто не противився. Стояли тільки й плакали. То вже людей поміщали – не розбереш. Один другого не знав. То якби знали один другого, то якісь протести робили. А так нічого! Так, як овечки, стояли і плакали. [...]

– Хто був у сільській управі села? Хто були ці люди? Звідки?

– Комендант був, міліція. Походили з другого села, прислалі, і вони доглядали нас ніби.

– Вони були українці?
– Де були українці, а де були руські. Так, як Ус, – це був українець, він був директором у нас. [...]
– Чи була в селі МТС?
– Так, була. Пізніше. Бригада або артель називалася. Там були трактористи й ті, що командували тим.
– Яка була функція їх?
– Гнали до роботи, щоб більше зробили.
– Отже, там був і хтось партійний?
– Аякже. Без партійного там не робилось. Там завжди голова, а біля нього ці, маленькі, як кажуть, сосуни. [...]
– Чи був у Вас поділ на сотні?
– У нас був поділ на артелі. На село у нас було чотири артелі.
– Яка була їх функція?
– Животноводи (тваринники), городництво і так далі. [...]
– А традиції українські зберігалися на селі? Пісні свої співали?
– О, так. Були і пісні. І на свято, хоч і заборонено було, але ходили рожествувати, колядувати, маланки робили. Ніхто не розганяв це. І Паска, Великдень був. Але вища сфера не знала за це. І навіть служби служилися у хатах. В одній хаті, в другій.
– Нелегально?
– Так. Та де там – за Бога й не кажіть.
– А яка доля священика після того, як церкву зруйнували?
– Забрали десь.
– А служби служили самі люди?
– Самі люди. Старші бабці.
– Чи школи працювали в той час?
– О, так, школи були. П'ять шкіл було у нас на ціле село.
– Викладалося російською?
– Російською. А українською три години було на день.
– І так тривало весь час до війни?
– Були українські години. [...]
– А чи Ви чули, щоб когось вивозили з Київки?
– Було таке. Як по жнивях, то діти й старші йшли в поле збирати колоски. А як кого злапали (схопили), то забрали, і вже не знаєш, де він пішов. То не можна було збирати колоски. Все, що впало, на землі має бути. То ми, як збирали, то оглядалися, чи хто за тобою не йде.
– То були арешти за це?
– Забрали зразу і все! І знаку його немає. У тих селах – там було яких вісім сел таких.
– До Ставрополя скільки від Київки кілометрів?
– Якихось 150–200 кілометрів. Краснодар був трохи далі на захід. Ставрополь і Краснодар стояли на одному рівні, а Київка і Дивне десь посередині.

– Ваш молодший брат помер на Сибіру з чого?
– З голоду. Навіть мама моя померла в 39-му році від наслідків того голоду там же, у Київці. А батько Михайло Прохорович Глазко за пару років оженився, було ще двоє дітей. Жінка була росіянка Болдирева, батько хотів, щоб я її мамою називав, а я не міг. Але добра була до нас.

Почалася війна. У нас з цих сіл ніколи не брали до війська – «подозрительный элемент»! Не довіряли нам. У 1941 році мого двоюрідного брата Івана Дмитровича Глазко, 1918 року народження, все ж покликали до війська...

[Далі Іван Глазко розповідає про те, як урятував двоюрідного брата від війська, як до села 1942 р. прийшли німці, а невдовзі було прорвано фронт. Як 6 січня 1943 р. жителі Київки вирушили з села на Таганрог. Потім на Ростов, де видавали продукти біженцям. Пригадує, як він потрапив до козачого війська. Епізоди служби в Польщі, Франції, Югославії. Знайомство з Федьком Горбачем із Привольного – це земляк, а може, й родич Михайла Горбачова, який родом із Привольного Ставропольського краю. Іван Глазко згадує працю в бауера в Австрії, як почув про те, що набирають хлопців до Канади. Згадує поневіряння у таборах «ді-пі» й зустріч із поляком-ворожбитом, який досить точно наворожив йому подальшу долю, включно з тим, що матиме трьох дітей. Розповідає про свій приїзд 1947 р. до Канади і працю в цій країні.]

Михайло ГОРИНОВИЧ

(1927)

Михайло Гориневич народився 1927 р. в селі Забір'я Києво-Святошинського району на Київщині. Мешканець Києва, у Торонто гостював у дочки.

Інтерв'ю провів у Торонто (Канада) в січні 2007 р. Микола Чабан.

– Я народився 1927 року в родині вчителів поблизу Києва. Постійно живу в Києві, а нині приїхав до дочки в Торонто. У 1933 році я мав сім років і мешкав у селі Забір'є (залізнична станція «Боярка») – за 25 кілометрів від Києва. Батько, Володимир Миколайович Гориневич, був учитель, мав трьох дітей – Олександру, 1925 року народження, мене і ще одну сестру, котра, правда, народилася вже 1937 року.

Пам'ятаю себе з трьох–п'яти років. Батьки – студенти київських вузів, що не мали змоги продовжити навчання через соціальну приналежність. Після закінчення трьох курсів влаштувалися учителями в селі Забір'ї у 1924 році. Жили в приміщенні школи – одна велика кімната, поряд учбові класи, майстерня. Школа звалася трудовою початковою. Батько – завідуючий, мати – вчителька. Поділу на класи не було: учні 8–17 років навчалися разом, пізніше їх розділили на дві групи.

Восени 1932 року перевели в сусідню хату розкуркуленого Олександра Татаренка. Його сім'ю – стара мати, двоє батьків і троє малолітніх дітей – вислали з села. Але, мабуть, недалеко, бо у 1934 році я вже навчався в першому класі зі старшим сином Іваном. Будинок був дерев'яний, у зруб, з металевою покрівлею. В цій хаті ми й пережили страшні роки голодомору 1932–1933 років.

Сестра Олександра, 1925 року народження, пішла до школи. Довгі голодні зимові вечори сиджу один біля грубки, самотужки вчусь читати, допомагає сестра. Батькам займатись дітьми немає часу – в школі дві зміни, увечері лікнеп [ліквідація неписьменності], щось у вигляді вечірньої школи для дорослих.

Непомірний тягар громадських навантажень – колективізація, сільрада, устрій сиріт з померлих від голодомору сімей – сільська

інтелігенція, та й ще соціально декласована (мої батьки мали дворянське коріння), відповідала за все – мали постійні інспекції, перевірки надійності, утиски, доноси.

Добре пам'ятаю роки голоду – мерці на дорогах, навали прохачів з далеких районів. Під Києвом було дещо легше – основна маса селян ходила на базар до Києва, працювати, як тоді казали, «у жидів». Молодь влаштовувалася на будівлях, фабриках, заводах. Але навіть і за таких умов були в селі пустки, де вмирали цілі сім'ї. Ковалю єврея Янкіля Шнейдера сусідка зарубала сокирою, а сама збожеволіла.

– Що ще Вам запам'яталося з 1933 року?

– У моєї бабусі Катерини Аристархівни Розумовської двоє братів жило в Канаді – вони надсилали нам пайки, які й допомагали виживати. Їх звали Василь та Дмитро Аристарховичі – я, на жаль, не знайшов їхніх слідів.

Мої батьки також отримували пайки як учителі. Крім того, ми жили близько Києва. А там мешкала батькова сестра, домашня вчителька, яка групу вела, багатих євреїв учила. Її сухарі нам відтак збирала, всякі недоїдки. Чи голодували ми особисто? Так, голодні ходили весь час. Рижійова макуха вважалася за ласощі. Бо в колгоспі варили з остюками юшку й давали нам. А ще батько мій вважав себе французом. Моя бабуся дійсно була француженкою за національністю. Це окрема цікава історія. Так ось, пригадую, батько ходив зі мною до річки і вудкою ловив жаб та смажив по-французьки жаб'ячі лапки на олеонафті. Тому я з дитинства пережив ту ганьбу, що мене хлопці дражили: «Жаба! Жаба! Жаба!» Але я особливо не переймався тим.

Батьки мої, як я згадував, були вчителі. Батько свого часу закінчив три курси політехнічного інституту, а мати – три курси юридичного факультету Київського університету. Оскільки вони советською владою соціально вважалися «декласованими», у 23 роки одружилися й опинилися на селі.

– Що ж Ви бачили у роки голодомору?

– Пригадується такий епізод. Зайшов до мене товариш по класу – я вже ходив до школи, звали його Володя Сова, і каже: «Мишко, ходім до Наталки, я тобі щось покажу!»

Ми заходимо у ту хату. Сидить та Наталка божевілля за столом. А на лаві стоїть чавун. Володя підняв кришку, а звідти стирчить заврана дитяча ручка! От вам випадки людоїдства.

Ще випадок, про який дізналася вся околиця. На залізничній станції «Боярка» забили двох жінок. Вони здавали молоко, ось цих двох молошниць і убили, і з них, з людського м'яса, пекли пиріжки і продавали. Потім убивць люди виявили і був самосуд. Спалили ту хату і побили тих жінок, котрі цим займалися.

Вмирають з голоду сусіди – Сидір Сова, Іван Гижко. Ховають їх без труни у канаві за капличкою на місцевому цвинтарі. Пам'ятаю, грали в піжмурки і сусідський десятирічний хлопчик Михайло Сова

заховався в ямці при дорозі. Та там і помер. То був перший у моєму житті мрець, якого довелося своїми руками разом з хлопцями витягнути з ямки і нести до хати. Таке у сім неповних років довелося пережити.

Я пам'ятаю і подругу моєї матері Віри Лугової (це ім'я мами), яка жила в Києві на вулиці Дмитрівській, 33. Якось ми ночували в неї. А вранці батькові ж треба на роботу. Раненько, ще темної пори, йдемо через Євбаз – так звався тоді Галицький базар у Києві. Бачимо на розі вулиць Воровського і Дмитрівської пекарню, розташовану внизу в підвалі. І на ґратах там грілися голодні діти. Але вони до ранку там же помирали.

Й ось ранком ми йдемо. Дуже добре пригадую. Туман. Здорові єврейські биндюжники гачком згрібали звідти трупи цих дітей.

«Не дивись туди!» – каже мені батько.

Але я зауважив на одному з померлих хлопчиків – штани у нього були з матрасної матерії. Я мав сім-вісім років, і в цупкій дитячій пам'яті це збереглося. На все життя закарбувався цей випадок – до світанку Київ мав бути очищений і з гучномовців мали лунати пісні «Эх, хорошо в стране советской жить!», а плакати на вулицях сповіщали: «Спасибі тов. Сталіну за щасливе дитинство».

Ми сіли на поїзд – до Боярки від Києва було якихось двадцять п'ять кілометрів. Тоді паровоз ще ходив. Ми зупинилися в Тарасівці. Бо потяг, як це часто бувало, не дотяг до Боярки. Але звідти теж можна було пройти пішки через ліс у наше Забір'є. У той час у тому лісі зводили так званий «укрепрайон» – тобто оборонні споруди, бліндажі, дзоти (*дерево-земляна окопна точка. – М. Ч.*) під Києвом. Там ще був по сусідству радгосп.

Ось ми проходимо і бачимо таку картину. Під'їхала машина до котлованів під забудову цих дзотів і вивантажує мертвих дітей. А я кажу батькові: «Тату, дивись – а штани ж то ті самі...»

Й згадую хлопчика зі штаньми з матрасної матерії.

«Не дивись!» – знову батько до мене.

Тільки ми дійшли туди, ще й дощик став йти. Так що ми змогли, пригадую. Звідкись вискочив до нас солдат – абсолютно сухенький.

«Вы чего здесь?» [Ви чому тут?]

Батько показав йому документи. Мав дозвіл як директор школи. Був у нього вдома і револьвер, яким я бавився у дитинстві. Ось і каже, я, мовляв, директор школи.

«Ну, добре», – говорить солдат, – «проходіть, но не задерживайтесь здесь.» [Проходьте, не затримуйтеся тут.]

Так що я бачив на власні очі, як закопували оці трупи під лісом. Я розповідав нині, але знайти того місця не можемо...

Зі свого села ми пішки ходили на залізничну станцію по просіці через ліс. Там один дід у лісі з голоду помер, й так ото його ніхто

звідти не забирав. Його мурашки з'їли, кістки самі залишилися. Моя сестра пригадує, що на тому місці й трава не росте. Ми дітьми завше боялися проходити лісом оте місце – воно так і називалося нами «мертв'як». Між собою так говорилося ще: «Давай мертв'яка пройдемо, а там вже, мовляв, не страшно»...

Добре пам'ятаю, як ховали померлих з голоду. Тоді ж люди цілими хатами в селі вимирали. Їх ховали у траншеї, без трун, у ряднах з мішків. Рядна ті зшивала така баба Варка. Від неї я записав багато років потому зразки сумного гумору – фольклор того гіркого часу. Ось деякі зразки:

* * *

Батько Ленін, подивись,
До чого ми дожились –
Хата боком, клуня боком
І кобила з одним боком.
Ні кобили, ні свині –
Тільки Сталін на стіні!

* * *

Батько – в СОЗі, мати – в СОЗі,
Діти ходять по дорозі.
Нема хліба, нема сала –
Тільки кіно та вистава.

* * *

А у Грицька одна хата,
А на хаті одна лата.
А на латі один куль –
Грицько зветься куркуль.

* * *

Жив на світі дядько Клим,
Лихо трапилося з ним.
Жид в колгосп зацуркував,
Номерами обписав
Клима, шкапу й гусака.
Хоть вмирай – біда така.

* * *

Ой пий, поки капа,
Бо міліція налапа.
Як полапа, поб'є куба –
Пропаде уся рахуба.

* * *

А в колгоспі на обід
Куліш добрий од всіх бід –
Пшонина за пшониною
Ганяється дубиною!
Галушки із остюками
Та повидло з гарбузами,
З оселедця голова
І оратора слова!

* * *

А в колгоспі добре жить –
Один робить, сім лежить!

* * *

Славно жити в комуні –
Кому – на, а кому – ні!

* * *

Сидить баба на рядні,
Заробляє трудодні.
Трудодень, трудодень,
Дайте їсти хоч на день!

* * *

Ой спасибі грузиняну
За підшову резиняну!

* * *

Їхав Сталін на тарані,
Віз цибулю у кармані,
Оселедцем поганяв,
П'ятирічку виконяв!

Це все я позаписував з пам'яті. Бо в ті часи за один такий чотири-вірш можна було заарештувати в ув'язнення тільки так! Отак ми й жили! [...]

– Що Ви їли?

– Лопуцьки. Ото як щавель почне навесні рости. В їжу йшли також цвіт акації, лепеха – такі качалочки, які огірками пахнуть. Як літо наставало, стали ловити раків. Візьмемо з собою сковорідку, трохи олії і смажимо коло річки пічкурів. Страшний час пережили – всі думки лише про те, аби щось тільки з'їсти! Голодні, страшне які були.

А прийдеш до тітки, яка жила в Києві, а її учні, єврейські діти, їй масла, хліба чи булок їсти не хочуть! А тітка, бувало, заховає для мене який шматок й у ванній кімнаті крадькома тиче:

«На, їж, тільки тихенько, щоб ніхто не бачив».

– Який пайок мали вчителі?

– Пригадую, ми якось дістали на пайок два кілограми перлової крупи на чотирьох (моя менша сестра народилася року 1937-го). Ми отримали пайок у кооперації, а в крупу хтось пачку махорки пересипав. То ще мусили заплатити їй за махорку! Тож ми сиділи й перебирали цю крупу. І віддали махорку, бо ніхто в родині не куривав...

Пригадую, в сільській лавці, тобто крамниці, не було нічого – ні хліба, нічого! І грошей люди не мали. Тільки вчителі щось і отримували. А при НЕПі, тобто за так званої нової економічної політики, в 1920 роки, було добре. Пам'ятаю, при НЕПі батько давав мені одну монетку, я йшов до лавки і набирав повний передничок цукерок! НЕП я ще трохи пам'ятаю.

Потім пригадую час, коли стали худобу забивати. І їхали через село – міліція, і батько ж активіст – директор школи. Ким йому тільки не довелося бути – і головою колгоспу, і ще кимось. Невипадково йому в Забір'ї пам'ятник поставили. А потім, у 1941-му, як війна розпочалася, батько був «білобілетчик» [звільнені від військової служби за станом здоров'я отримували білий квиток, або «билет» по-російському], й він несподівано каже мені:

«Мишко, я йду, мені обридло бути ізгоем у рідній країні...»

Так і сказав – «ізгоем». Досі він мені ніколи не скаржився. І раптом таке несподіване зізнання. Бо жили в постійній напрузі, у страхові. Хтось написав донос на матір, начебто її батько – Сильвестр Гаєвський, котрий по війні став єпископом в Австралії. Насправді її батька звали Семен Гаєвський. За одними даними його розстріляли в 1930 році в Харкові. За іншими – мій дід Семен Іванович Гаєвський помер 1931 року в Архангельську. Він, до речі, був дуже близький до родини Коцюбинських у Чернігові, від 1912 року брав участь у їхніх «суботах». А мати моя училася з Коцюбинськими в гімназії. До речі, перша машина, якою я, малий, їхав, – це була машина Юрія Михайловича Коцюбинського, сина письменника, він мене підвіз в 1934 році. Доля його, як відомо, теж трагічна.

**Іван
ДЕМ'ЯНЮК**
(1920)

Іван Дем'янюк народився 3 квітня 1920 р. в селі Дубові Махаринці Козятинського району на Вінниччині.

До США емігрував 1952 р., оселився в Клівленді (штат Огайо). Працював на автомобільному заводі Форда аж до виходу на пенсію. Наприкінці 1970 років почалися наклепи на особу І. Дем'янюка, внаслідок чого 1981 р. його позбавлено американського громадянства, а 1986 р. депортовано до Ізраїлю. Ізраїльський суд звинуватив Дем'янюка, нібито він є «Іваном Грозним», відомим сторожем-катом, котрий в концтаборі Треблінка в 1942–1943 рр. знущався над в'язнями і заподіяв смерть тисячам євреїв. Ці звинувачення ґрунтувалися на свідченнях євреїв, які пережили ув'язнення в таборі Треблінка, і на підроблених документах, що їх доставили з Москви органи КГБ. 1988 р. Дем'янюка засуджено до страти через повішання. 1990 р., коли розпався Советський Союз, в архівах КГБ виявлено, що документи Дем'янюка було умисно фальсифіковано. На основі нових даних Найвищий суд Ізраїлю звільнив Дем'янюка і 22 вересня 1993 р., після 18 років поневіряння, він повернувся до своєї родини в Клівленді, Огайо. Докладніше інформацію про перебіг судового процесу над Іваном Дем'янюком подано в таких джерелах: Jim McDonald, John Demjanuk, The Real Story, Amana Books, Brattleboro, VT, 1990; Yoram Sheftel, The Demjanjuk Affair, The Rise and Fall of a Show Trial, Victor Gollancz, London, 1994.

Іроїда Вінницька листувалася з Іваном Дем'янюком під час його перебування у в'язниці в Ізраїлі і в одному з листів попросила його поділитися власними спогадами про голодомор в Україні 1932–1933 рр., свідком якого він був. Іван Дем'янюк надіслав свої свідчення до УКДДЦ у Торонто з Ізраїлю 1992 р. Лист І. Дем'янюка і опис пережитого ним під час голоду зберігається в Архіві УКДДЦ у Торонто і нині вперше друкується.

[...] Я народився 3 квітня 1920 року в селі Дубові Махаринці Козятинського району Вінницької області. Родина моя складалася з чотирьох осіб. Землі батько мав чотири гектари. Моя родина була бідна, тому що мій батько був інвалідом Першої світової війни, втратив чотири пальці на лівій руці. За це діставав пенсії шість карбованців на місяць.

Село моє досить велике. Скільки хат було – не можу сказати. На віддалі півкілометра від мого села знаходилося інше село, Блажіївка, також чимале. А третє, також немале село Журбинці, було на віддалі одного кілометра. Районове місто Козятин знаходилося від нас на відстані п'ятнадцяти кілометрів. Усі згадані села, включно з моїм, мали школи, церкви. У церкві мого села за більшовиків зсипали зерно. У Блажіївці і Журбинцях церкви перетворили на клуби. Пускали кіно. За сім кілометрів від мого села знаходився радгосп «Юзефівський».

Чи був СОЗ у нашому селі – не пам'ятаю, але пригадую пісню, яку співали в ті часи:

«Батько – в СОЗі, мати – в СОЗі, діти ходять по дорозі».

У моєму селі голова колгоспу був місцевий. Називався Олександр Нагорний, він був партійний. Голова сільради – позамісцевий. Секретарі, бригадири – всі з місцевих. Був у нашому селі і «надзиратель» міліції – енкаведист, один на кілька сіл. Усі учителі в школі – не місцеві.

Школа в нашому селі була семирічна. МТС [машинно-тракторна станція] знаходилася від мого села за 15 кілометрів. Там були не лише трактори, а й машини, які обслуговували колгоспи. МТС – це державна установа, з якої колгоспи діставали трактори на цілий сезон праці, а на зиму техніку знову звозили до МТС на ремонт. Трактористи були місцеві. Я також працював трактористом. Автомашини, себто вантажні машини, приходили до колгоспів тоді, як починали молотити. Вони зразу вивозили зерно до міста на так зване «Заготзерно», тобто в державні амбари. Восени ці самі вантажівки вивозили цукрові буряки до цукрового заводу. Завод той був від нас за сім кілометрів. За працю тракторів і вантажних машин колгоспи мусили платити зерном. Трактористи мали ґарантовану платню. Три з половиною кілограми зерном і три з половиною карбованці на трудоводні. Але тракторист виробляв три трудоводні за зміну, за один день. І ще платили за економію колгоспу. Деякі колгоспники мусили робити два дні за один трудоводень. Деяким писали 0,75 сотих трудоводня, а деякі щодня мали трудоводень. Але, що колгоспники одержать на трудоводень, ніхто не знав.

Кожного року, як комбайн починає жати сире зерно, колгосп дає людям по півкілограма на трудоводень на перше півріччя. А тоді, в кінці року, як уже вивезли державі залишки, розділяють на всі трудоводні й виходить тільки по 200 грамів і по дві копійки грішми. Але люди дістали авансом по півкіла на перше півріччя – виходить, що люди вже перебрали. Часом хтось не міг виробити стільки трудоводнів у другому півріччі, що виробив у першому.

У селі люди були розділені на бригади і на ланки. У моєму селі було 10 бригад. Кожна бригада мала десять ланок. Особливо жінки були розбиті на ланки, бо, головне, на кожну жінку було приділено обробити один гектар цукрового буряка. Держава хотіла зібрати 500 центнерів буряків з гектара. Та ще 250 центнерів з гектара – жита чи пшениці. Але цього ніхто не міг дістати. Одна тільки Марія Демченко

мала, бо вона зоставалася зі своєю ланкою допізна. Як усі розійшлися, вона крала буряки з других ланок і носила на свою.

Колгосп постав у моєму селі, я думаю, що у 1929 році. Спершу було поділено людей на три групи, себто – бідняків, середняків і куркулів. Усіх куркулів вивезли з села на Сибір. Їхнє майно порозкрадали ті, що були в управі. А решту позвозили на подвір'я колгоспу і продавали тим, хто більше дасть. У куркульських клунях поробили конюшні, і всі люди мусили здати своїх коней і увесь реманент – вози, упряж, плуги, борони, усе, що мали, що тягнули коні. У хлівах зробили свинарні. Хто мав більше однієї свині, мусив одну здати до колгоспу. У людей порозбирали усі клуні, хліви, себто так звані магазинчики, в яких люди тримали зерно. Позвозили їх, як було можливо, все в одне місце.

У так званих куркульських хатах, які були близько того місця, де будували колгосп, зробили контору колгоспу. В другій – сільраду, в третій – пошту, лікарню і так далі. У тих, які були далі, жили вчителі. В усіх людей вирізали усі присадибні дерева, які могли бути використані для худоби, – причому без різниці, яке то дерево, – липа, береза, дуб, осика чи навіть верба. В колгоспі стали будувати конюшню, короварню, свинарню. Як скінчили будову, люди мусили здати і корови в колгосп. Землю ж забрали насамперед у тих, хто записався. Хто ж не хотів записуватися, у тих землю все одно забрали, а їм дали, де нікому не потрібна, і наклали великий податок збіжжя. І тоді всі люди мусили записатися, бо іншого виходу не було.

Про вступ до колгоспу. Напочатку проводилися зібрання, потім щодня зібрання й показували кіно. На початку колективізації люди мусили здати зерно, сіно, навіть солому. Люди зерно ховали. Тоді приїздили спеціальні групи. Люди, які ходили селом, мали такі залізні піки – довгі для соломи, коротші до землі – і шпигали ними в солому і всюди, де вони вважали, що могло бути заховане зерно. На кінцях тих пік були такі жолобки. Як попаде пікою на зерно, воно зостанеться в жолобку.

Люди ховали зерно на верхах хат уночі. Навіть мій батько заховав на горі хати. І знайшли – вони вилазили на горище і піками шпигали догори. Як попав у зерно, воно сипалось. І тоді забирали усе, не лишали нічого.

Ще були по селах колгоспні суди. Був такий і в моєму селі. Судили й мене за те, що зрізав на гільце вершок з ялинки, – дали один місяць примусової праці. При сільраді розносити повідомлення чи щось інше в найгіршу погоду.

Як почався голод, люди продавали усе, що тільки могли, різну одягу тощо. Почали нищити усіх своїх тварин, таких як собак, котів. Люди старалися зловити якогось птаха чи звірка, без різниці, який він. Моя родина їла ворон, горобців, з'їли власного кота, їли мишей. З'їли також з ціпа капицю, бо вона була з сирої шкіри. Розмочили, зварили і з'їли. В колгоспі дохли коні з голоду і від хвороб. Їх вивозили, а люди розбирали і їли. Я ходив з мамою у поле взимку, де росла

колгоспна картопля. Розгортали сніг і рилися, щоб знайти хоч пару мерзлих картоплин. Часом щось знаходили, а часом, прокопавшись, нічого не знаходили.

Я також ходив з мамою до скирди смикати солому, щоб упала якась зернина жита чи пшениці. Бувало часом, що назбираємо удвох одну жменю. Принесемо додому, тато поб'є те зерно молотком, а мама зробить суп для цілої родини.

Ми мали велике щастя, бо рідна сестра мого тата зі своїм чоловіком жила за Москвою, в совхозі Воронцова. Там працював її чоловік. Тато написав їй листа, що, мовляв, тут у нас зараз великий голод. Вона насушила з хліба сухарів і вислала нам пачку. Як ми дістали її, це була велика поміч. За якийсь час тато приніс другу. Як відкрив, а там – цегла. Хтось сухарі вибрав, а поклав цеглу. Тоді тато написав листа, що сталось, щоб пачку отримали, але в ній цегла. Тоді сестра татова написала, щоб ми продали хату і приїхали до них. Та щоб поспішали, бо зараз якраз переходить паспортизація. Можна ще дістати роботу без паспорта і отримати паспорт. А як закінчиться паспортизація, тоді без паспорта роботи не дістанеш.

Але хто купить хату? Та ми і тут мали щастя. Наша хата була близько від колгоспу. А конюх, який доглядав коней, жив на хуторі. Йому було далеко ходити, і він купив нашу хату і усе, що мали в хаті, за 800 рублів. Себто за вісім буханців хліба. Бо буханець хліба коштував сто карбованців.

Навесні 1933 року ми рушили до міста Козятин, щоб звідти потягом їхати на Москву. Це було на другий тиждень після продажу хати. Ми всією родиною, чотири особи: тато, мама, сестра і я – вирушили з дому. Та в Козятині нелегко було дістати квитки на потяг. Ми пробули там понад тиждень. Поки тато не знайшов когось, хто купив квитки і посадив нас на потяг. Звичайно, тато йому заплатив. Як приїхали ми до Москви, там хліб коштував на чорному ринку всього п'ять рублів. А як стати в чергу, то дістанеш у магазині за одного рубля і 80 копійок.

Так ми дісталися до татової сестри в радгосп Воронцова. Він знаходився за містом. Але з Москви до них можна було їхати і трамваем. Вони мешкали у бараку. Як тільки-но ми приїхали, тато з сестриним чоловіком пішли шукати роботу. Бо лише тоді могли дати помешкання. Але ми спізнилися – вже без паспорта роботи дістати було неможливо.

Тоді тітчин чоловік сказав, щоб ми їхали на другий бік Москви. Там є ще один совхоз Балабанова. Там можна ще дістати працю без паспорта. І нам треба знову їхати до станції, а звідти потягом.

На станцію ми приїхали увечері. Потяг йшов до Балабанова, пам'ятаю, як сьогодні, о четвертій годині ранку. Але всередину в станцію НКВД не пускає. Перед станцією – великий плац. Туди сходилися усі українці. Ночували, може, зо дві тисячі людей. Лежали на камені, як свині, а вуржакани [зłodії] лазили і обкрадали їх, вирізали кишені. Енкаведисти бачили усе це і нічого не говорили.

На той час минуло всього чотири дні нашого перебування у Москві і під Москвою. О третій годині ночі енкаведисти оточили всіх українців. Стали під'їжджати вантажівки і почали усіх вантажити, нічого не питали і нічого не слухали.

Куди повезуть – ніхто нічого не знав. Повантажили і нас, привезли. Знову великий плац – пісок і велика лазня. Там усі мусили скупатися і всю одягу продезинфекувати паром. Як виходили з лазні, давали на особу одну хлібину і грудку цукру. І сиділи на тому піску цілий день, доки не скінчили усіх людей купати.

Як скінчили, повантажили усіх до товарних вагонів, як худобу, і везли назад в Україну. Потяг ставав на кожній станції. Як тільки стане, НКВД оточувало і кричало до вагонів, яка це станція і чи є хто у вагонах, що десь недалеко живе. Як хтось обізветься, вони відкривали вагон, випускали, перевіряли на малі, чи правда, давали кілька хлібин і пускали.

І так їхали аж до мого міста Козятина. Це було їхнє останнє місто, далі вже не їхали, запхали вагони до такого луку. Уже був вечір і темно, сказали ставати в чергу. Повідчиняли усі вагони, мовляв, давати мемо хліб. Людей вже не було багато, може, триста людей. І сказали, що вже звідти потяг далі не піде. Можете, мовляв, розходитися, хто куди. Ми набрали хліба, може, якихось 30 хлібин. Трохи продали і вирішили йти до свого села.

Як ми прийшли у село, не можна було повірити. Нас не було тут лише три тижні. Мертві люди валялися всюди по дорозі, на подвір'ях, які позаростали бур'яном. Тіла порозпухали на сонці, на них мухи роїлися. І ніхто їх, бідних, не збирав і не ховав.

Ми прийшли до татового рідного брата Федора Дем'янюка, він мав коло себе двох синів, дочку і невістку. Але ми їх уже живих не застали, вони вже повмирили з голоду. Вціліли лише молода дочка і невістка. І то, якби ми прийшли на кілька днів пізніше, ми б їх живими не застали. Наші родичі теж не були поховані, дочка й невістка повкидали їх до тієї ями, де колись тримали картоплю. Тоді тато підставав тіла, викопали на цвинтарі одну яму, візочком завезли і всіх разом поховали.

Хочу сказати, що голодомор був страхоттям, про яке ще й сьогодні людство і світ добре не знає. Отже, в моєму селі Дубові Махаринці з голоду 1933 року померли мій дядько Федір Дем'янюк з дружиною та їхні сини Іван, Микола, Кость Дем'янюки. Це є родина брата мого тата. Взагалі в моєму селі вимерла більша частина людей. Але я не пам'ятаю зараз їхні імена, тому що мені в той час було лише 12 років.

Хочу доповнити, що голод в моєму селі почався вже в 1932 році. Але найгірший був 1933 рік. Тому що в колгоспі виділили людям авансом на перше півріччя сирого зерна по 500 грамів на трудовень. Але в кінці року, як обрахували, то вийшло всього тільки по 200 грамів. Значить, люди по 300 грамів уже перебрали. Припало також по дві і півкопійки на трудовень грішми.

**Іван
ЄМЕЦЬ**
(1929)

Іван Ємець народився 1929 р. на хуторі Михайла Ємця Царичанського району на Дніпропетровщині.

Інтерв'ю провела Іроїда Винницька в Торонто в серпні 1986 р., Канада. Інтерв'ю було вміщене у третьому томі звітництва державної комісії США (Вашингтон, 1990) про голодомор України (т. 3, с. 1505).

– Я, Ємець Іван Сергійович, народився 9 вересня 1929 року на хуторі біля річки Орелі в Царичанському районі Дніпропетровської області. То був хутір Михайла Ємця, мого діда. Їх там, Ємців, було досить багато – щось троє братів і двоє сестер. Все це були хлібороби. Наша родина, наскільки пригадую, мала 100 десятин землі.

Часом батько згадував мені про те, що у них відправлялося тридцять і навіть тридцять п'ять возів пшениці і різних харчових продуктів. А в кожному возі – по двоє коней. То вже можна сказати, що там було 70 коней, так? Часом доходило у них від 200 до 400 овець. А щодо качок, гусей, то вони не мали ліку, бо хутір був великий, вони дуже плодилися і їх була велика маса. А ще було, може, 15–18 пар волів. То все, що вони мали.

Як прийшла колективізація, то це вдарило по моїй родині, – діда забрали, ми не знаємо куди. Тому що один з братів мого батька Сергія був у царській армії. Один з моїх дядьків був учителем, а другий – Олександр Ємець – не знаємо, де дівся, він був молодший за мого батька. До війни він жив у тім самім місці, в Кобеляках, а пізніше вже не було чути, його забрали до війська, і ми не знаємо нічого про нього.

Тож заарештований був мій дід Михайло. А прадід, якому було 120 років, благословив мого батька Сергія перед одруженням. І він ще піднімав рукою мішок, а мішки в нас були звичайно на сто кілограмів. То він однією рукою піднімав, коліном підбивав, а другою рукою показував батькові, як зав'язувати мішок, як він був дуже повний.

Під час колективізації стали забирати все господарство Ємців до колгоспу. Отже, забрали в них самов'язалку, косилку і різний інвентар господарський, корови, все, що вони мали. А качки – то ще перед тим, як була революція і війна, то все пішло й було розтягнене.

Коли забрали все з господарства, то ще зостався колодязь. Той колодязь був зроблений якимось німецьким майстром. Він був литий з цементу, і то була одна суцільна труба. Але заздрість влади була така, що вони хотіли викоринити цілком «куркульське гніздо». Й відтак почали довбати той колодязь. Хотіли його витягти. І міни підкладали. Й ви гадаєте, щось зробили? Ні. Зробили так, що колодязь засипався порохом, витягти його – не витягли, бо то було одне ціле. Тож то є єдине, що зосталося на дідівському хуторі. Навіть і по сьогодні та яма є. А, зрештою, була – тепер не знаю. То баба моя незабаром після того померла.

А батька заарештовували декілька разів. Але йому пощастило втекти. Щось три тижні він переховувався в болотах, в очеретах, застудив собі ноги. Але перед тим, як уже почали його заарештовувати, то вони збудували собі хату. Батько відокремився від своєї мами, від сестер, забрав свою частку землі, розібрав декілька чи одну клуню і побудував собі хату.

Вона ще не була цілком готова навіть, це було десь влітку 1929 року. Знаю, що ми перезимували в тій хаті, не зовсім сухій, то дуже було небезпечно. Перезимували зиму року 1930-го і 1931-го. Знаю, що батьки мали досить великий садок. І в тім садку, за розповідями мами, вона поховала й тещу, і, здається, ще декількох родичів. Я не можу докладно сказати про рід мого батька, бо, можливо, їх було дев'ятеро в родині. Так що мати навіть одне маленьке дитя з нашого роду ховала, бо йому було щось вісім чи сім місяців, то було немовля. Його принесли до нас, бо його мама померла, та й воно вже було пухле, майже неживе.

Хоч і моя мама була пухла з голоду, і мій дядько Олександр, який ще крутився біля нас, теж був пухлий. Ну, й у мене живіт був такий, як барабан. Я починаю дещо пригадувати десь від літа 1931 року. Ми сиділи так біля хати, в якій вже не було ні вікон, ні дверей. То все позабирали. Викачуючи все, забирали усі зернятка з хати.

– Чи то приходили до Вас цілий час забирати?

– Цілий час приходили до нас забирати. І якщо побачуть димок який, то відразу з'являлася «ячейка». Їх так називали. Приїжджали чи приходили і розбивали, розливали все, що в нас було. Так що не давали навіть ні зварити, ні спекти. Але вліті, пам'ятаю дуже добре, мама дуже раділа з того, що назбирала, нарвала городної лободи. Вона одна була, що її можна було посушити й потерти, намочити і якось ліпити отакі плячки для їжі. Лобода мала якусь поживу. Мати терла лободу, а листя й стебла з неї відкидала, бо то було непотрібне, пекла, і ми то втрюх їли. Цебто мама, мій дядько Олександр і я.

– А батька не було?

– Батька не було. З яких причин – не пам'ятаю, але його не було. Його заарештували раз, то він утік. Тож, якщо він і приходив, то по тайки десь вночі, так що я його не бачив.

Так перебули ми літо 1931 року ще на своїй хуторській землі. А мама моя походить із села Ляшківка з роду Омелян. А моєї мами мама – з роду Штаніїв. Мамин батько називався Яків Омелян – він мав троє доньок і двоє синів. Діти у нього були Петро і Павло, старша дочка Олександра, пізніше Ганна, а пізніше Олена. Я цей рід не дуже добре знаю, бо я не був там. А знаю тільки Павла, старшого з братів.

Справа в тому, що ми тоді пішли з хутора ближче до села, в Ляшківку і десь там ще недалеко від Царичанки. І там по знайомих, по кумах, по таких більш прихильних до нас людях, які могли чим-небудь нам допомогти, ми й перебували по селах.

Отже, 1932 року проти 1933-го ми прийшли до діда. Мого діда, маминого батька, влада не зачіпала. Хоч, зрештою, забрала все, все живе господарство. І так само діти його не підлягали законам відповідальності за своє господарство, тому що він був бідняк. Він не мав такої сили, як хуторяни, – мав коровчину, десятків два овець і там кури чи ще щось. То дуже маленьке господарство. Тож він не підлягав цим вимогам і сини його пішли скоро до колгоспу працювати. Так що вони діставали якусь мізерну пайку так званих продуктів. На прожиток. Пам'ятаю, як ми прийшли до діда. Ми вже до нього раз приходили, але тільки зайшли на якусь хвилю влітку й повернулися. А це було в грудні десь 1932 року...

Пам'ятаю, вже сонце зайшло, якоеь темно-червоно було надворі. Ми прийшли до них. Хата темна, досить темна, мами вже не було, а сестри порозходилися також. І їх тільки троє вдома – дід Яків з синами Павлом і Петром. Хата дуже темна, чорна, просто чорна. Як ми прийшли, то був тільки дід. Він дуже зрадів нашій появі, що я прийшов з мамою. Але, як прийшли мамині брати, вони дуже збунтувалися проти мами. І майже вигнали її. Бо вони боялися того, що коли влада довідається, що вони її переховують, допомагають їй бути живою, то їм уріжуть пайок і скажуть, що вони – колаборанти куркулів...

Отже, тоді мама пішла до своєї знайомої, а мене оставила тим часом у діда. Хоч вона, здається мені, мала на думці мене там і оставити. Вона думала, що вони не будуть мене турбувати. Але вийшло інакше. Правда, я ще з дідом і дядьками повечеряв. Вони стояли біля столу. Дід дістав, може, зо три шматочки якогось дуже темного сухаря, помоченого водою і трошки посоленого. І, може, крапля там була якоїсь олії. І оте дід дерев'яною ложкою помішав. Така була вечеря.

Я не знаю, чому дід був у сіряці. Може, тому що вже було холодно. Наші деякі хати були зроблені з лампасу. То є така формована глина з соломою. А їхня хата не повинна старою бути, вона мала бути лита. Але як зима, не палиться в хаті, то вони стояли в якихось сіряках. Може, вони їх не скидали, а може, то був у них один лише засіб, що в чім ходиш, у тім лягаєш і в тім встаєш?..

Я знаю те, що вже було досить темно. Як поглянеш у віконце, то мало що видно далеко. Та якби під хатою хто стояв, то було б видно. Але дядько Павло, здається, старший, каже: «Ну, Іванку, ходім, я тебе відведу до мами».

То я собі так й пішов з дядьком. А він вивів мене на дорогу. Села тоді не були аж такі централізовані, дорога через село йшла. Хто при дорозі живе, хто трохи далі. Перевулки були й закаулки всякі, але не було спеціально перехресних доріг. То дід жив на околиці села. А може, й посередині села – не знаю. Але трохи збоку. Бо вони мали досить гарний садок й маленьке господарство. [...]

Отже, дядько мене привів до дороги і каже: «Постій тут, я зараз покличу маму».

І так я остався чекати маму. На праву сторону від мене було яких, може, півкілометра, стояла величезна хата. Я не бачив докладно тієї хати через вечірні сутінки. Там, здається, блимав вогник, вікна були освітлені слабеньким світлом.

Іде дядько возом: «Тпру!» – коні стали.

Я зрадів. Принаймні хтось приїхав, а може, я так і не думав. Але все-таки з'явилися коні, я був малий, то, знаєте, живе щось приїхало. Став той дядько та й питає мене: «Чий ти синок? Як ти називаєшся?» – «Іван». – «А як твоя мама?» – «Санька».

Так казали у нас. Хоча вона, правда, не є Олександра, вона є Оксана. А скорочено «Санька». Тож цей чоловік догадався, він знав нашу родину, родину мами й, отже, знав, чий я син. Але щоб заховати це, дядько, видно, був спритний, він каже: «Я тебе відвезу до мами».

Посадив мене на якийсь віз чи сани – було досить темно і годі було навіть розібрати, чи то були коні, чи воли, чи що то було. Але посадив мене і завіз до тієї хати, що я її бачив. Прийшов я в ту хату, глянув, а там було, здається, три чи чотири жінки, вбрані в темні спідниці і білі блюзки, такі були з рукавами. В однієї – рукави зачочені по лікті. В печі горіло, в хаті було дуже тепло, долівка була встелена соломкою. Ну, й було, може, півтора десятка дівчоріч мого віку. Чоловік про щось поговорив з тими жінками і забрався.

А мені що? Тепла хата, дівчоріч багато. Мені дали кукурудзяну кашу з молоком. Я поїв, наситився. Потім мене роздягнули і сказали, щоб я заліз на піч до дітей. І так я прожив там з грудня 1932 року всю зиму наступного 1933 року. Той дядько, що мене завіз, сказав моїй мамі, що, мовляв, твій Іван є там, мовчи і тікай звідси. Бо там були діти тих, у кого вже не було батька й матері, в кого вони вже повмирали. Тому він і сказав моїй мамі: «Заховайся, щоб тебе й сліду не було! Щоб дитина твоя була врятована».

Так я потрапив у дитячі ясла для безпритульних. То було в околиці села Ляшківки Царичанського району. Я вам не сказав, хто межувався з моїми батьками. Дуже великий землевласник Ляшенко. Ляшенківський степ там був. І тому село називалося Ляшківкою. Так іще є Ми-

хайлівка, невеличке село, яке називалося по моєму дідові. Він дістав спадщину від свого батька, цебто від мого прадіда. То теж дуже сварилися на нього, що багатий.

Отже, я перебув зиму у тих яслах, де мені так було добре. Раптом з'являється моя мама. І я зрозумів, що всі ті тітки знали, хто я є. Але мене не видали. Може, й інші люди були такі самі, може, навіть з тих жінок чиясь дитина перебувала там, але про те ніхто не знав. Слава Богу, що вони змогли це утримати в тайні і таким способом я залишився в живих.

– А харчі звідки приходили?

– Тож влада давала харчі для таких дітей, бо це було «майбутнє советської влади». Ось так я перебув 1933 рік. Ранньої весни того року прийшла мама і забрала мене. І ми пішли до тієї жінки, її приятельки ще з дівочих часів, до якої мама пішла, покинувши мене в діда. У неї ми переночували. Її чоловік приніс уночі півмішка маленької рибки, яку він наловив. Десь поставив, видно, ятір, щоб ніхто не знав. Принесену рибку не смажили, а варили. Така була юшка. Переночувавши в маминої приятельки, десь так, як сонце почало сходити, ми з мамою пішли від неї. Куди йшли – не знаю. Рухалися навмання. І зайшли знову до маминої приятельки чи знайомої.

Вона працювала в радгоспі чи колгоспі, і в неї був невеличкий мішечок, і в ньому – кукурудзяна мука. Й мама украла трохи борошна! Простелила свою хустку й надсипала пригорщами.

Подивилася, подивилася – видно, що надібрала. То вона зав'язала той мішок, поклала його, трохи розплескала, покачала сюди-туди, воно розсунулося, начебто знову повний мішок зостався. І вона його так поставила. Але вона, може, дві пригорщі взяла од того й заховала собі за жакет. Не було багато. Ну, і так ми пішли.

Коли тато з'явився – я не знаю. Мені відомо, що він працював у якомусь радгоспі, пас скотину. І він, може б, і не вийшов, і не показався б так скоро, але у нього нарвала п'ята. І такий був великий нарив, що він не міг вже в чоботях ходити і мусив вийти десь. Мусив десь показатися, бо інакше б загинув.

Він дістав якусь працю у радгоспі пасти скотину. Тоді ми переходили з одного радгоспу в другий. Бо тільки довідаються, що син куркуля – «Катись колбасой!», як-то кажуть. Тож ми перейшли так щось три чи чотири радгоспи. І надходить зима. Восени 1933 року ми йдемо до Івана Михайловича Ємця, того учителя, мого дядька.

Стараємося прийти до нього на ніч, щоб ніхто не бачив, що ми прийшли. По дорозі батько несе мене на руках деякий час, підносить, де болото. А де я сам підійду. Батько каже: «Маємо півгарбуза. Ще ось три качани кукурудзяні». – «Де ми йдемо?» – питаю. – «До дядька Івана».

Прийшли ми до дядька, який жив у школі. Нею слугувала хата великого господаря, в якій було багато кімнат і яку вони розбили по класах. А при кухні – ще там якась кімната. Запамяталася дуже

велика кухня і маленька спальня. Та ще якась дуже мала комірчина. То були Нові Санджари на Полтавщині. Що і як говорилося там, не пам'ятаю, знаю, що в дядька було двоє дітей – син Юрій і дочка Женя.

Ми там переночували і мусили ранком удосвіта відійти відтіля. Тож ми так і зробили. А відтіля вирушили до Кобеляк. Батько дістав там першу роботу в аптеці – запаковував і розпаковував ліки. Бо то приходило все в дерев'яних пачках, і в солоні ті ліки були. Але він там щось дуже мало – може, три дні чи, може, тиждень пропрацював. І його звільнили з роботи.

Знову ж ми мали в Кобеляках якусь знайому Либединську, в якій дістали помешкання. Стара, розвалена хата. Але ми й тій були раді. Отже, в Кобеляках ми перебували кілька років. Батько дістав працю в Народному будинку. Він ще працював і на олійниці, де олію били. Пізніше поденщину виконував, багато працював у пана Ярини, голови райвиконкому. А ще копав город у Якова Давидсона.

– Якої він національності?

– Жидівської, він був перукар. Досить добре жилося йому. Крім того, що він мав кури і свиню, то мав ще половину копченої свині, яка висіла за дверима. А то вже багато. В нього був син-одинак, і я був один у батьків, то він дуже до мене прив'язався. Хлопець дуже мене полюбив, все-таки товариство для нього. Він без мене не хотів їсти, а це було добре для мене. Бо тоді те, що він їв, те і я їв. І мені це була добра нагода.

Отже, тато й мама працювали на поденщині до 1936 року. В тому році батько дістав працю в клубі. А паспорт-перший він, син розкуркуленого, отримав щойно в 1938-му. Діставши працю в клубі, батько там і оселився. Йому дали одну кімнатку, невеличку гримувальну кімнатку. Там збудували пічку з цегли, і там були і наша житлова кімната, і їдальня – все разом там, в одній кімнатці. Нас троє жило там. Але й то було надзвичайно добре.

У 1935 році ми віднайшли мого дядька, батькового брата Олександра, який працював у ресторані в Кобеляках. То такий ресторан для робітників. І він там працював конюхом, доглядав коні. Я не знаю, скільки йому платили грошей, але він мав доступ до залишків їжі – йому давали жінки те, що зоставалося. Тож ми діставали від нього досить невеличке таке відеречко, те, що він коні годував. Він там чимось його накриє і до нас принесе. То борщ, то якусь там кашу ячмінну або кукурудзяну, чи ще щось таке, що він міг дістати. Те він і приносив. [...]

То нам дуже допомагало. Бо ж батько дали був без праці, його ніде не приймали.

– Не мав права ніде працювати?

– Не мав права ніде працювати, хіба що на поденщині. Що то значить? Міг восени найнятися, комусь напиляти й порубати дрова.

А навесні – скопати город чи там садок скопати, цілину. Коли батька згодом звільнили з Народного дому, він дістав поденщину в Ярини, у якого мав скопати цілину. [...]

І у Карнауха при будинку був дуже великий садок. А вони там хотіли зробити город. Так що було багато цілини. Тяжкої праці. Але тато й мама все покопали, добряче потрудилися там. Та жінка їх сподобала й запам'ятала, ще й дала нам помешкання. Тож не знаю, як-то воно було, що ми деякий час, до 1938 року, були в Народному домі. Бо нас постійно перекидали – тільки що батько зробіть, то відремонтуйте собі якийсь курник, то приходите хтось з НКВД, від міської ради має посвідку, що ти маєш звільнити це житло. Комуś сподобається те, і ми мусили звільнити завжди ту хатину, той курник. І так нас ганяли, що з трьох хат батько був відправлений. [...]

– А чи Ви в міжчасі ходили до школи?

– Аж у 1938-му я пішов до школи. Знов-таки якийсь родич мамин на прізвище Омелян учителював на селі – не пригадаю назви села. Було воно на відстані восьми-дев'яти кілометрів від Кобеляк. І він мене забрав до тієї школи. Як одружений, як учитель, він мав помешкання. То був знов-таки будинок якогось більшого господаря, бо хата була під бляхою і там жило дві родини. Так що він займав дві кімнати, кухню й спальню, і там ті другі займали таке саме. Отже, він мене забрав до того села, де я й пішов до першого класу школи. Знаю, що то був 1938 рік, бо в тому році в мене народився брат. І я там пробув лише один рік. Але був досить добрим учнем.

У 1938-му – на початку 1939-го до нас приїхав Полтавський театр імені Саксаганського. Це був той театр, що переїжджав з села до міста, з міста в село – і так по цілій Полтавській області їздив. Це було для нас одне чудо. І тому, що батько був досить здібний, або, як там кажуть, «похапний чоловік», який робив декорації, провадив сцену, то вони якраз шукали такого. Він називався машиніст сцени і провадив усю ту машинерію – піднімав і опускав завісу, опускав падуги, ставив куліси. То він прийняв роботу цю, і ми поїхали з тим пересувним театром. Так ми і їздили з ним до самого початку війни. Й ми були урятовані від голодівки цією справою. [...]

Василь ЖУРАКІВСЬКИЙ

(1914–1996)

Василь Жураківський народився 13 березня 1914 р. на хуторі Заруддя Роменського району Сумської області. Там пережив голод 1933 р., під час якого померла мати та інші рідні. Перед тим був репресований батько. До війни жив і працював у Свердловську на Уралі, у Кустанаї в Казахстані. Війна застала його в Запоріжжі. Призваний до війська, невдовзі опинився в полоні. Під час війни опинився в Західній Європі. З Італії 1947 р. з українською дивізією, в якій перебував лише три дні, переїхав до Англії. Там вважався не полоненим, а інтернованим. 1952 р. переїхав до Канади. Жив у місті Сент-Кетерінс провінції Онтаріо. Помер 20 січня 1996 року в Торонто.

Інтерв'ю провела в Сент-Кетерінс, Онтаріо (Канада) 29 травня 1989 р. Оксана Смеречук.

– Ви згадали, що Ви народилися на хуторі. Які це були хутори?

– На Лівобережжі, було, більше поля, і ними наділяли людей.

То у нас там хуторна система була, схожа на канадську.

[...] Були там багатші люди – Охтанашук, Гейко. Але їх з родинами вивезли, не знаю куди. В дійсності то не багаті, то жебраки, тяжко працюючі люди були. Я пам'ятаю, як моя мама прив'язувала моїх братів поясом до шовковиці, а сама бігла в'язати чи полоть просо чи щось, а їх, бідних, мухи обсїдали. Отак жили, зимою мерзли, бо добре топить не було чим.

– Скільки землі мала Ваша родина?

– Десять десятин, або одинадцять гектарів.

– Чи був у селі СОЗ – спільний обробіток землі?

– Ні, за моїх часів не було. Було десь даліше, а тут не було. Пізніше організувався колгосп – чи в 1931 чи в 1932 році, я не пам'ятаю.

– Скільки людей вимерло у Вашому селі?

– Я думаю, що половина. І вимерли, і вивезені.

– Хто з Вашої ближчої родини помер?

– У 1933 році померли моя мама, мій брат – один і другий, батьків брат Кузьма, його жінка Мокрина, його заміжня дочка – вона скінчила гімназію і була замужем, але, як її нове прізвище було, я не пам'ятаю. Я знаю, що вона вмерла і її дитина – з голоду. З моєї родини залиши-

лись я і моя сестра, яка була в дитячому будинку. Вона померла в 1988 році.

У 1933 році померли майже всі мої родичі. Нас було шестеро в родині – я, Михайло, Марія, Олексій... Всі померли в 33-му. Лишилися я і сестра. Один брат пізніше вмер. Знаєте, під час голоду люди різне їли, бо голодні були. Були такі, що їли зерно, – і те зерно розбухало в животі і вмирили. Я знаю Печенина Карпа, здоровий чоловік, він наївся зерна. Воно розбухло всередині, і він умер.

– Хто перший вмер?

– Мама. Як мама вона оддавала все, що тільки могла. А я ходив по полю, де були картоплі і вже висихала земля. І та картопля, яка залишилась, і то збирав. Воно вже було і біле, й зелене, і яке ви хочете. Їв і сире, і пік, і треба було дати тим, хто молодший. І ще вмер хлопчик Чміль Антоніни – це моя двоюрідна сестра. Хлопчик той, воно, бідне, простягало ручку і казало: «Дай, дай, дай...» А що дай? Так воно вмерло. А пізніше я чув, що дочка її Лариса дуже великий лікар був, її забрали і вона в Москві була лікарем. Здається, два роки тому її мати Антоніна вмерла. А її чоловік умер раніше. Я думаю, що він вмер з голоду. Він перебрався до міста і там жив. [...]

– Хто був у сільській управі у Вашому селі?

– Ага, це є важне. Якийсь чоловік на ім'я Середа Артем Антонович. Це було від голоду 21 року. Як був голод у 1921 році, він звідкільсь приїхав, говорив очевидно по-українськи. Жінка (його), як напівкитайка чи Бог її знає. І люди змилювались і дали при церкві в сторожці кімнату. І вони там жили. Пізніше він був дуже великий активіст і ту церкву, в якій йому дали працю, у 1933 році він зламав (на ній) хрест і все на світі і ходив, насилував брутально.

Одного разу, коли я перебрався з Азії, то він стрів мене на базарі і каже: «Бандит, бандит, бандит...» – «Та я ж нікого не вбив, – кажу. – Який я бандит?» – «Вип'єм?» – «Добре», – я бачу, що нема виходу. Дав я йому три карбованці і кажу: «Ти піди купи горілки, а я піду куплю щось закусити». І як пішов – і до сьогоднішнього дня ходжу. А він у 1938 році згорів від горілки. [...]

– В управі хто ще був?

– Були Куценко, Прокіп Охват, а більше я не пам'ятаю. Я думаю, що вони були старші – Середа і Охват, може, понад 40 років, Куценко – молодший. [...] Ті самі були цілий час.

– Чи був у селі комітет незаможних селян?

– Був. Оце ж ці люди там і були – Середа. Він же був і головою сільської ради, і все! Здається, перед ним був Гейко Трохим. Але його не стало. Прибрали. Сказали, що він зв'язаний з куркулями. На сьогодні я думаю, що це фактично не куркулі, а бідаки, що найчорніше працювали і нічого не мали.

– Чи Ви пам'ятаєте, що цей комітет робив?

– Його була робота... Вони мали таких молодих хлопців, і з піками такими залізними вони шукали, чи був хліб захований, чи щось такого.

Ламали печі, ламали все, забирали до останньої картоплини чи зернини – нічого не залишали.

– Це було під час голоду?

– Ще перед голодом. Але наша хата була вже зруйнована в 1930 році, з 1929-го на 1930-й нічого не було. І був такий указ, що ніхто не має права пускати на квартиру. Були такі санкції дерев'яні зроблені. Мама посадила цього хлопця Олексія – найменшого, і ми взяли з собою пса. Бо ж не можна його лишати, він у нас родився. То був і песик. І поїхали до маминого батька. Він мусив щось робити, пускати. І ми там жили. Пізніше і там розорили...

Скільки ми тих хат пройшли – то не можна перелічити.

– То Ваша мама забрала молодшого брата?

– Усіх. Крім батька. Батько був у Першу світову війну в полоні в Австро-Угорщині. І так, як мені казали, – я не знаю, чи то так було. У Відні організувалася якась українська дивізія. І він там був. Я думаю, у 1923 році перед Різдом він вернувся додому. А в кінці 28-го року він вже був заарештований. Він і з ним ще два брати – Дем'ян і Василь. Засуджені на три роки в Архангельськ. І відбували вони в Селомбалі (?). Коли одбули це заслання, батько був настільки наївний, що вернувся додому. Уже мами не було. І сестра Ганна, старша од батька, каже: «Грицько, чого ти ходиш? Он там є жінка Одарка. Іди женися на їй і будеш жити!»

Він це зробив. А через три місяці їх всіх трьох знов заарештували і вислали в Казахстан, Караганда, «19-е почтовое отделение НКВД». І там вони відбували п'ятирічний строк. [...]

– Чи були у Вашому селі 25-тисячники?

– Ні, все робили наші. Їм давали пайок хліба. І вони були переважно молоді хлопці.

– Коли постав колгосп у Вас?

– Може, у 1931 чи 1932 році.

– І хто були перші колгоспники? Чи Ви пригадуєте, хто були перші, що подалися до колгоспу?

– То була система така, що не всіх ще брали до колгоспу. Найбідніші, котрі були, їх брали до колгоспу. А решту, бо ж то було поділено на «бідняк», «середняк», «куркуль», – не брали.

– Що Ваша родина думала? Чи Ви пригадуєте, що мама, тато казали про колгоспи?

– Тато не міг нічого сказати. Його не було вже, він був заарештований. А мама – що вона могла? Зовсім не письменна. Нічого вона не думала. Вона забрала ті речі, які залишились, ще до вигнання з хати, і поїхала в Росію – станція Хомутов Орловської губернії [точніше області] щось виміняти на харчі.

– Вона сама поїхала?

– Сама поїхала. Усіх не можна було забрати. І вона проміняла там. Але її на станції зупинили, усе забрали, і нічого вона не при-

везла. Чи там серги були у вухах – перснів уже не було, чи хрест, чи щось такого...

– Що вона хотіла купити?

– Харчі. Щось їсти. Ну, які харчі? Хоч би висівки або щось такого. Але то все було одібрано і нічого не привезено.

– Якими методами пробували людей змусити вступити до колгоспу?

– Може, люди й не хотіли йти, але мусили йти. На полі працювали і на полі вмирили. Так само, як і решта. Бо то давали їсти, знаєте, як – дуже мало. Я навіть декілька днів ходив – то вони давали якусь юшку. В колгоспі. Там, де організувався той колгосп. У Симоненка, здається, – я докладно не знаю. Він багатий був, не багатий, а багатший. І там то відбувалося.

– У нього люди працювали?

– Не в нього. То колгосп був. Його вже не було і пам'яті. Я гадаю, що вам тяжко зрозуміти ту трагедію. То була трагедія. Люди лежали пухлі. Моя мама була пухла. Мої брати і я повисихали. Я сам не знаю, як я вижив. Сестру мою (я ніколи не забуду) спасла Коган, жидівка, яка прийшла і забрала її до дитячого будинку. А інакше їй був би кінець.

– Чи Ви пригадуєте, чи були якісь бунти?

– Ні, не було бунтів. Бо не було кому робити. Вони були дуже розумні. Вони арештували тих – одних на Урал вивезли, багатших, других поарештували. Батькові сказали, що він був за кордоном і займався пропагандою, що там гарно. Але з його пропаганди ніякої, бо він малописьменна людина. Яку він пропаганду міг робити? Хіба тільки те, що був українець? Тільки і всього. А більше нічого!

– Ви пригадуєте бригади хлібозаготовувачів?

– Так. То було так. Обкладали кожного хлібом. Значить, стіко він мусить видати. Люди оддавали все. І вони приходили і все вимітали, все до зернини забирали – і більш нічого. Не залишали нічого для людей. Це був просто систематичний геноцид, спеціально було зроблено.

– Ви пам'ятаєте, як забирали збіжжя від Вашої родини?

– У нас не забирали. Обкладено було, і ми вивозили останнє самі.

– Чи багато людей з Вашого села повивозили на Сибір?

– Це є питання. Вивезли. Ну, ж це моїх двох братів двоюрідних – Рудик Сергій, Охтанащук – цей був багатший, ну, а решти я не можу пам'ятати.

– Чи Ви пам'ятаєте, що з ними сталося? Чи вони вернулися?

– Ні, ніколи. [...]

– А була церква в селі і священник? Що з священником сталося?

– Був. Я не знаю, що з ним сталося. Я був [з ним?] до останнього дня.

– Він пережив голод?
– Так, він пережив. І якби не той священник, я не жив би на світі.
– А як-то так?
– Я не знаю, може, він мав щось. Такі були «торгсїни», закордонні такі склепи, де за золото, за срібло, за все давали щось. Він міняв висівку з муки, і пік такі коржі, і деколи давав мені, бо я йому помагав у церкві. Тоді я вижив через те.
– Пам'ятаєте, як він називався?
– Трифіній Щербинський.
– Коли Ви виїхали в 1934 році, тоді Ви його вже не бачили?
– Я не знаю, де він дівся.
– І що сталося з церквою?
– Церкву цей Середа поламав. І туди звозили збіжжя після голоду. А церква існувала ще навіть у 1933 році...
– Так що Ви пам'ятаєте, коли розпочався голод?
– Голод почався в 1932 році навесні. Як це завжди буває. Бо в людей хліба хватало до весни. Навесні починався, а дійшов найбільшою височини – це 1933 рік.
– Чи Ваша родина мала худобу якусь перед голодом?
– Мала корову, мала двоє коней. Їх забрали у радгосп у Перехрестівку. Там гуральня, де горілку гнали. Їх забрали. Мене навіть кобила пізнала одна. То я кажу «Сіра!», а вона так дивиться на мене...
– І що люди між собою говорили, як почався цей голод?
– Говорили різне. Я думаю, що більшість людей співчувала. Бо то було зроблено так. Сьогодні мене забрали, а завтра – вас. Сьогодні ви раді, що мене забрали. А завтра вас забрали, і хтось радий. І так до самого кінця. Це була така система. Я думаю, що це був спеціальний [зроблений] геноцид, нищення людей – і більш нічого!
– І як Ви вижили?
– Я вам сказав – священник помагав, а пізніше, як [мене як безпритульного] забрали та повезли, то давали хоч щось такого. Я страшно хворів, то давали такий хліб – він мерзлий. Я його кусав, кров текла, бо цинга, не хватало цибулі і того всього не було, як завжди так є.
– Ви трохи працювали там для колгоспу?
– Ні, ніколи. Я працював на «Балхашстрої» в Караганді. Там умерло арештованих якихось 25 тисяч людей з голоду. Директором цього концлагеру був Іванов. А перше ім'я я не знаю. [...] Я був у Свердловську. Із Свердловська втік і попав на цей Балхаш.
– Ви до 1934 року цілий час жили на селі?
– Майже. Не цілий час. Я перебрався до міста. І там же в місті забрали мою сестру. У 1934 році. Це було в місті Ромни. А тоді мене забрали і повезли на Урал у Свердловськ весною 1934 року. Тоді був такий закон: тих, котрі як безпризорні, забирали і вивозили на Урал, а звідтіля – хто куди. Я втік. Я був на озері Балхаш. Там мідні промисли. Але я там жити не зміг. Я прожив один рік і дуже захворів, бо

мідний купорос. Там багато міді – цілі промисли. Просто беруть згорі, не треба й копальні. [...]

Я був на Уралі і в Казахстані до кінця 1939 року. Я ще застав і бачив, як привезли польських полонених. Як забрали Польщу в 1939 році. В кінці 1939 року, як батько написав мені листа [з табору], я мусив тікати. Бо тоді вони б зразу знайшли, що я збрехав, що я безпритульний. І я приїхав до свого двоюрідного брата у Запоріжжя.

[Далі Василь Жураківський докладніше розповідає про те, як йому вдалося прописатися в Запоріжжі. Як там з початком війни 1941 р. організовано винищувальний батальйон для боротьби з німцями, які протягом місяця стояли на правому березі Дніпра. В Жураківський був покликаний до цього батальйону. На Донбасі він став солдатом, але уніформи так і не дістав. Не був він і стрижений, як радянські бійці, що згодом полегшило його долю. Потім їх «накрили танки». У вересні чи жовтні 1941 р. він опинився в німецькому полоні. Радянських офіцерів не бачив, крім одного.]

**Петро
КАРЧЕВСЬКИЙ**
(1918–1995)

Интерв'ю провела у Вінніпезі, Манітоба (Канада) 9 квітня 1990 р. Квітослава Кушнір.

– Народився я 20 червня 1918 року у селі Лозоватка Шполянського району Київської області. До школи ходив у своєму селі, скінчив сім класів якраз, як почалась голодовка, – відтак мусив кинути школу. Мій батько був заможний селянин, він помер, як я мав один рік, і я мав вітчима. Нас було п'ятеро дітей.

Село наше мало 800 дворів, отже, десь 1400 людей. Був ТСОЗ – Товариство спільного обробітку землі. То зачалось в 1926 році. Був радгосп, але він не належав до села, за царя там була економія – то з неї зробили радгосп. А в нашому селі в 1926–1928 роках були ТСОЗи, а потім заснували колгосп. Як зачалось, були великі протести проти того – люди не хотіли колгоспу. Бо в 1929 році, як його заснували, то чи хотів, чи не хотів – мусив вступати, бо забирали коні від господарів. І zostавили тільки корову й одне порося. Решту позабирали.

Тоді, як колгосп заснувався, то люди протестували, не хотіли йти до роботи. Великі протести були. Доходило до бійок, забивали людей, котрі були активісти.

Що люди найбільше не любили, так це те, що всі керівники того колгоспу були чужинці, ми не знали, звідки вони походили. Вони були українці з інших сіл, не з нашого села. Пізніше, у 1933–1934 роках, на цілу Україну приїхало, може, 60 тисяч і, думаю, 10 тисяч активістів тільки з Ленінграда, що не були селяни, не були фермери. А були робітники з фабрики, але активісти, організатори, і їх висилали туди тримати контроль.

У 1932 році збіжжя на полі зосталось не зібране і багацько коней подохло – не було чим їх годувати. Навесні того року майже всі коні подохли. Без коней zostались.

– Чому збіжжя було не зібране?

Збіжжя було не зібране, бо люди не хотіли робити, протестували. Не хотіли колгоспу й не йшли до роботи.

– Чи були вивози на Сибір, арешти?

у 1928 і 1929 роках ще великих арештів не було, зачалось все в 1930 році – як то звалось, «розпродували кулаків». Як він був трохи заможніший, то він більше протестував, бо не хотів оддати того, що мав. То їхнє господарство попродали, а їх повисилали. Де вони були? По Сибіру, по Півночі, аж до Мурманська – в ті краї їх висилали.

– Чи мали Ви в селі церкву?

Мали ми в селі гарну церкву – замкнули її ще в 1928 році. В 1934-му повернули її на магазин (склад, комору) – зсипали там збіжжя. А священник, ми навіть не знаємо, де він подівся, може, десь утік з села. Бо, як замикали церкву, то його вже не було. Тож я не знаю його подальшої долі.

– Чи були вчителі, школа?

Ми мали десь тринадцятеро вчителів. Сьома, моя кляса – одна, а менших – більше кляс. Найбільше в клясі було по сорок чоловік. Учителі – молоді українці. Один з нашого села. Решта – приїжджі, з других країв. Але всі українці.

– Скажіть, будь ласка, чи Ви були свідком спротивів, чи тільки чули про них?

– Про спротив. Я був свідком, маючи 14 років. То вже не такий малий, все розумів, що робиться. Я був на продажах (йдеться про випродаж майна «куркулів»). Я ходив там, дивився і все бачив.

У нас бунтів організованих не було. Все потихеньку робилось. То когось там забили. То коні забрали. Як до колгоспу коні забрали, то пішли вночі і їх повернули назад. Таких бунтів, щоб із зброєю ходили по селу, – таких не було. Бійки траплялися. Переважно на активістів нападали. Хто був активний, за колгосп виступав, то тим не дуже вільно було по селу ходити.

– Яку пропаганду вели активісти?

– Щоб всі йшли до колгоспу. Все, що Сталін казав, все було добре. То, що ми колись знали, – то недобре. Треба організованим бути, треба мати великий колгосп, робити в цім колгоспі. Така була агітація.

Спочатку плата в колгоспі була дуже, дуже мізерна. Грошей не платилося нічого, а платили зерном – і то називалося «на трудодень», рахувалося, скільки трудоднів ти заробив на рік. Потім розділялося. З того, що зібрали, частина йшла державі, частина – на трудодні. Дивилися, скільки хліба зоставалося після того, як всі заготовки були видані державі, а решту ділили на трудодні. То так платили. Часами було так, що і нічого не діставали...

– Скажіть, як голод почався?

– У 1932 році збіжжя трошки зібрали, трохи зосталось на полі – не все було зібране. Але і не всю землю засіяли, бо в 1932 році, як я сказав, коней не було чим годувати і вони померли. А тракторів у той час ще не було. Мали, правда, двоє німецьких тракторів «штоків».

Та вони були такі маленькі, що з них тільки сміялися, бо вони нічого не могли робити.

То голодовка зачалася в 1933 році, як вони позабирали все зерно, що належало до колгоспу... Але кожен колгоспник мав по півгектара свого городу. Садили городину й сіяли трошки якогось зерна. Як забрали все зерно, що було в колгоспних магазинах, воно все пішло до держави. І все одно не виконали того плану, що було наложено на село. То тоді зачали забирати в людей, що вони мали своє, з городів. І забирали не лише зерно, а й усе, що хто мав, – картоплю, квасолю, що мав. Що мав – все забирали. Спершу за зерном ходили. Як не стало зерна – давай картоплю! Нема картоплі – давай моркву! Все, що маєш, давай.

І потім робили такі комісії по три-чотири чоловіка. І то вони мусили ходити по хатах та перевіряти, чи ти все віддав, що мав. Забирали до останньої зернини, до останньої картоплини все, що мав.

У лютому 1933 року люди почали вже вмирати з голоду. У березні стало гірше. У квітні була вже біда. Люди і по дорогах лежали, і по хатах по два-три дні. Не встигали їх вивозити. На все село було призначено тільки три підводи і шість чоловік, щоб звозити мертвих. Звозили всіх померлих і клали у велику спільну яму.

– Ви це бачили?

– Я ще можу показати, де є всі ті ями.

У квітні, як вже почала трохи рости трава, то знаєте, як людина голодна, то наїсться якоїсь трави абощо і з того помирає. То більше від того помирили, що їли, як від того, що не їли...

Мертві, як я сказав, були і по дорогах, і по хатах, і по дворах. І ті три призначені підводи не встигали звозити людей. То так було: їде їде по вулиці підвода, кинули мертвого на віз, далі, другий двір... І то цілі сім'ї вмирили – по п'ять-шість осіб в одному дворі, в одній хаті.

– Хто у Вашій родині помер з голоду?

– У моїй родині ніхто не вмер з голоду. Бо мій старший брат був пекар. У селі зробили пекарню, для тих, хто ще міг робити, ще бодай трохи міг йти до роботи, то для них суп варили і хліб пекли. Трохи зерна привозили з міста, а решту мішали все, що могли, і робили з того хліб. То брат пік той хліб, а я покинув школу, пішов з ним робити. Так ми вдвох витримали, так що сім'ю утримували. То у нас ніхто з голоду не вмер.

А так хліб давали лише тим, що робили. Хто не міг вже йти до роботи – нічого. А пізніше, в травні, вже більше стало зелені, яку можна було їсти, деяка городина – цибуля, щавель, то таке, що можна було їсти. І тоді менше людей стало вмирати.

Я не знаю точно, скільки людей в нашому селі померло, але, думаю, дуже багато. Майже половина людей. Були сім'ї, де п'ять-шість осіб вимерло, а двоє-троє зосталось. Це так було в нашому селі, а в інших селах ще гірше.

– Чи Ви стрічалися з випадками людодства?

– Один випадок у нашому селі був, і то я не бачив того, але говорили, що батько і мати ще були живі і малу дитину з'їли. Але я не можу сказати, чи то правда, чи ні, бо я того не бачив на власні очі.

– Чи був спротив ще тоді?

– У 1932–1933 роках були ще спротиви великі. Бо в 1934–1935 роках ще тривали великі арешти. Тоді не тільки тих забирали з дому, а й тих, що йшли по дорозі, забирали.

Казали: «Ми тебе підвезем до міста». Як підвезли – так і до сьогодні немає...

– Як Ви тоді собі пояснювали, чому є такий страшний голод?

– Мені, підліткові, було дуже важко зрозуміти це все в той час. Може, старші люди й розуміли все, але не казали нічого. Бо дуже велика контроля прийшла. Шпіони, сексоти... Батько синові не вірив і навпаки – кожен боявся один одного.

Мені важко було зрозуміти, бо в газетах писалося, що то – вина нас самих, що не хотіли робити, збирати збіжжя. Але подумати, з другого боку: так, нехай так буде, але ж допустити до того, щоб люди так масово вмирили... Я хоч і малий, але собі думав: як то так, що стільки людей могло вмирати? Сьогодні я на це дивлюся так: то була політика Сталіна і його оточення. [...]

У 1935 році я став водоносом у місті. Працював у пекарні в місті Шполі – за п'ятнадцять кілометрів від мого села. Потім шість місяців учився в автошколі і виїхав до Узбекистану – в Сталінабад, Ленін-абад, де були нікельні промисли. Але я не зміг там довго витримати (загарячо) й, попри укладений зі мною контракт, через три місяці утік. Я тікав, змінював прізвища, переробляв документи, бо шукав роботи. Мав я там – не повірите – п'ять прізвищ, аж поки не був покликаний до армії.

1939 року, як тільки розпочалася війна з Польщею, мене забрали до армії. Якраз мій рік йшов служити. У складі Червоної армії я брав участь у «визволенні» Західної України. Через три місяці повернувся до Києва. Потім був направлений до Ленінграда. Брав участь у Фін-ській війні. Там був поранений, лікувався в шпиталі в місті Грозному на Кавказі. Після Другої світової війни опинився в Канаді...

**Павло
КОСТЕНКО**
(1916–2006)

Павло Костенко народився 20 лютого 1916 року в с. Батьки Опішнянського району на Полтавщині. Помер 14 листопада 2006 року у Вінніпезі (Канада).

Інтерв'ю записала у Вінніпезі, Манітоба (Канада) 8 квітня 1990 р. Квітослава Кушнір.

– Я народився 1916 року в селі Батьки Опішнянського району Полтавської області (нині Зіньківського району тієї самої області. – М. Ч.). Батьки мої мали чотирнадцятеро дітей, мали 15 десятин землі. Чотири брати на той час вже поженилися, відійшли вже й жили своїми сім'ями. А потім прийшов 1929–30 рік. У 1930-му батькові принесли повістку, щоб за 48 годин зібрався на висилку. Батько тоді дуже захворів. Від висилки врятувало нас те, що влада не мала достатньо транспорту. Тим часом активісти прийшли й забрали та тримали батька 28 днів у районі – в Опішні, в підвалі, в тюрмі.

Як вони висилали людей з України, то вони всіх господарів забирали, щоб вони не розбіглися. А мої брати, які не були жонаті, виїхали на Донбас і там у шахті робили. І нас зосталося тільки я, батько, мати і сестра, 1919 року народження.

А потім прийшов 1932 рік. Вони накладають податки. А як не було чим заплатити, то виганяли з хати. І батько тоді, і я перейшли у братову хату – того, що виїхав на Донбас.

І тоді розпочався голод у 1933 році. Я взяв там щось із одежі і поїхав на станцію Зимовники Ростовської області. Там на базарі виміняв, може, 25 кілограмів муки та якоесь привіз додому.

Тільки привіз – ну, та їсти далі нема чого, та поїхав вже на Кавказ, в Орджонікідзе, яке тоді ще мало назву Владикавказ.

– Як велике було Ваше село?

– У нашому селі Батьки жило біля 6000 чоловік населення, разом з хуторами – біля 800 дворів.

– Чи пригадуєте, хто був в управі села?

– Влада була місцева, але весь час приїздили уповноважені з району, які давали директиви, що і як робити.

– Чи був комнезам і хто до нього належав?

– До комнезаму [комітет незаможних селян] у селі належали такі, що не мали нічого. І влада, та, що приїжджала, вимагала створення комнезаму в селі. Вони ж перші йшли у колгоспи. Й він створювався для того, щоб за ними йшли інші люди.

– Скажіть щось про церкву в селі?

– У селі було дві церкви. Одна – Петра й Павла, друга – Покрови. Дві церкви, бо людей було багато. [...]

– Яка була доля священиків?

– Один з них, з церкви Покрови, дізнався раніш про закриття церкви. Тож він – за валізки і виїхав. І десь зостався живий. А священик моєї церкви Петра і Павла був отець Терентій (казали, що він напівнімець, напівукраїнець). То його забрали, і гнали до району активісти, і били, і потім він у тюрмі десь пропав. Він мав жінку і дочку, які десь виїхали, але де вони поділися – я не знаю нічого. Так що церкви ще до голоду розкидали...

– Коли у Вашому селі постав колгосп?

– Приблизно в 1930 році виник у селі колгосп. Люди не дуже хотіли в нього йти, а їх заганяли туди.

– Як провадили пропаганду за колгосп?

– Пропаганда була така – йдуть у колгосп, там вам так буде добре жити, що не знаю і як! Ще, пригадую, один сусід, який недалеко жив, прийшов до нас. Я був малий і чув, як він розказував: «Буде так добре, що під одним одіялом спатимуть і жінки, і чоловіки!»

– Що було з тими, що не пішли в колгосп?

– Були й одноосібники – це ті, що не пішли до колгоспу. Біля нас жили такі недалеко. Один з них шахтар був, мав сина, з яким я товаришував. А він приїхав з Донбасу й казав: «Я умру, пропаду, а в колгосп не піду!»

Він так і не пішов у колгосп. І він помер, і п'ятеро його дітей. А жінка і троє дітей лишилися.

Було й так, що когось не приймали до колгоспу – казали про таких «куркуль» чи «підкуркульник». [...]

– А коли почали розкуркулювати?

У 1930-му висилку зробили. І моєму батькові тоді повістку принесли – за 48 годин на висилку! П'ятдесятьом господарям принесли тоді ті повістки, але тільки вісім осіб вислали, бо транспорту (вагонів) не вистачило. А потім їх усіх голодом поморили. Хто не втік. А Донбас – то було спасеніє для людей. На Донбасі шахти й заводи робили, й, хто тільки силу мав туди добитися, роботу зараз дістав, тому давали 400 грамів хліба пайка і ще щось – і він вже з голоду не пропав.

Мій батько мав воли, і у 1931-му, здається, я з ним поїхав на ярмарок. Він продав ті воли і заплатив податок. Наклали план у 200 пудів хліба – він віддавав та ще й купував десь. Потім наклали ще 300. А потім ще 500 пудів. І вже не мав, що здавати. Отже, спершу план дали – як не виконав його господар, то тоді його виганяють з хати.

Тоді зробили таке, як тут аукціон роблять. А там ніхто не купував, а забрали і той двір, і хліб, і клуню, і хату, і борони, і все чисто! Не було сіялок чи машин – то все забрав колгосп.

– Чи були спротиви селян, бунти?

– Не було. Я читав багато разів про «бабські бунти», але у нас цього не було, такого я не знаю. З нашого села у Петлюри дуже мало служило, але і в червоних теж дуже мало...

– А чи були бригади хлібозаготівлі?

А вже в 1932 році, ото, як голод розпочався, тоді робили бригади – чотири-п'ять осіб – активістки, і то вони ходили з шпичками і приходили у хату, на город. І в долівку стукали – як яма десь викопана, то чути, що не так стука. Шукали й на дворі. І як щось у когось знайдуть, то в тюрму забирали. І на горищі шукали. Тож як люди там жили триста років, то там все було – і квасоля, і горох, і озвар сухий – все було. Вони ж, активісти, усе позабирали.

Як ми вже жили в братовій хаті, прийшли до нас чотири п'яні активісти й кажуть: «Давайте меду й горілки!»

А його нема. Мати мала півхлібини – вони ці півхлібини забрали.

– А хто були ці активісти?

– Ці активісти були українці, але їм, певне, давав директиви хтось другий, але вони були українці, «свої».

– Коли Ваша сім'я вступила до колгоспу?

– Наша сім'я так і не вступила до колгоспу – вона ж вимерла. Тож, як голод почався, я поїхав на Кавказ, привіз усе. Лишив те. А потім другий, третій раз поїхав. А потім не було вже, що брати. І тоді батько дав мені грошей і послав мене ще в один районний центр – у Зіньків – на базар. Це близько Гадяча. Я купив там два шматки полотна, сорочку і два вишиті рушники. Ще хотів поїхати на Кавказ. Бо там все було! А як тільки купив – обступила міліція й ГПУ і забрали все.

Я прийшов додому без нічого. На той час мати вже померла. І ми мали материн великий золотий хрест і серги. Батько дав їх мені, і я пішов в Охтирку Сумської області – там відчинився «торгсин». То магазин такий, де все було за золото. Я пішов туди за 45 кілометрів від села. Там черга була. Я увійшов усередину. Там було їсти все, що хочеш, – ковбаси і т. п. Я підійшов до віконця. Там визначили, скільки мій хрест і серги коштували. І я взяв за те золото кілограм грудкового цукру і, може, чотири чи кілька кілограмів крупів. Звідти я йшов додому.

Перше село Хухря (?) було. І нас троє там було. Ми зайшли у двір, щоб витягти води. Цукор мали. Коли везуть підводу з мертвими до клуні. І ми їх почали питати. Вони й кажуть: «Це вже одну яму закидали. Сорок п'ять осіб мертвих вкинули в одну яму, а другу кінчаємо! В Хухрі вимерло, кажуть, до 80 процентів людей».

Поїли ми і пішли далі. Прийшли ми в своє село. Дожили тим, що приніс, ще трохи. І більш нічого не було. Мати вмерла з голоду, ще як я їздив на Кавказ. А я опух настільки, що ноги стали тріскатися і вода

з них текла. Як в Ефіопії з голоду, де люди води не пили, то просто висохли з голоду, а у нас були брезглі [опухлі].

Тоді тітка моя з Хижняківки прийшла, дізналася про це і забрала мене. Її зять був учитель, і у них активісти не лазили по горищах, не позабирали все, і він мав пайок якийсь. Так я той голод пережив, а мій батько вмер.

У 1933 році за три місяці в мене вмерли з голоду мати Олександра, батько Андрій, брат Тимофій, його дружина Мотрона, діти Іван, Василь, Марійка і Тетяна. Це – восьмеро. Далі – двоюрідний брат Сергій. Він помер і п'ятеро дітей. А жінка лишилась. Трохи далі жив двоюрідний брат Трохим – помер він, дев'ятеро дітей і жінка. Одна дочка, найстарша, Ганна, дісталась на Донбас і лишилась у живих. Двоюрідна сестра Параска померла і її син Михайло помер. А троє дівчат залишилось.

У мене таким чином за три місяці померло рідних і двоюрідних родичів тридцять одна душа! (Плаче.)

А я в тітки пережив отой голод і зостався в живих.

– А де була тітка?

– Тітка жила за п'ять кілометрів від нас. Зять був учитель, вони мали корову, їм давали борошно щомісяця. І вони не мали голоду.

– Чи були Ви змушені жебрати?

– Там не було, де жебрати. На моїй вулиці була 31 хата, жила 151 людина. І з них 49 померло. Одна третина. А в селі, думаю, одна четверта частина вимерла. Статистик ніде не читав. Бо як поїхав, то більш не був у своєму селі.

– Чи стрічалися Ви з випадками людоїдства?

– У нашому селі не було людоїдства, а був такий випадок. Одна селянка мала хрест золотий, то один чоловік її задавив, а взяв хрест і хотів виміняти в «торгсині» хліба так само, як ото я ходив. Але він його і не виміняв, бо його скоро забрали і без суда розстріляли.

– Чи колгоспники і неколгоспники однаково вмирили з голоду?

– З тих, що ходили зі шпичками і шукали хліба, з них половина також вимерла з голоду. Те, що їм обіцяли і казали: «Ми вам дамо, ви шукайте». І не дали їм нічого! Спеціально було зроблено, щоб людей виморити – і все. Трупи тоді скрізь були. Як я повертався з «торгсину» додому, куди одніс хрест і серги, то йшов через ліс, там ялинки були, то там труп був на трупові! І скрізь так у моєму селі – там жива людина, там мертва.

Навесні 1933 року, при кінці голоду, як садки зазеленіли, то люди наїдяться чогось – і вмерли. То труп на трупові. З моїх 31 померлого родича я бачив, як ховали тільки мого батька. А то я більш нікого не бачив, щоб ховали – їх просто кидали в колодязі, в глинища. І то не тільки моїх родичів отак ховали. Поки здоровші люди були, то, може, й копали ями, а потім і копати не було сили, тож трупи так і скидали.

– Що люди думали в той час, чому був голод?

– Я чув од людей: «Комуна – то Божа напасть». Сам я тільки й думав тоді: «Чи я наїмся колись?» Більше нічого не думав. За померлими не

плакали. Як одне вже вмерло, друге, батько вмер і мати, брати і сестри, смерть ставала буденною – я не бачив, щоб люди плакали за рідними. За тих обставин людина тільки й думає, як вижити – і все...

– Чи мали Ви змогу десь їхати за харчами?

– Чотири поїздки робив я за харчами, а кожна поїздка забирала якихось десять-дванадцять днів. Тоді вже давали спеціальні поїзди і товарні вагони – і там клуношниками було повнісінько набито – тими, що їхали по харчі і назад. І вже наостанку, як я їхав, то не треба було і квитка брати. Я чув од людей, що так зробили Петровський і Чубар, які сказали, що тут страшний голод і люди мають рятуватися – то вже не брали і квитка на поїзди.

– Що Ви знали про інші села?

– Я знав, що в кожному селі голод був, але я не знав, хто його робив – тільки кляли ту комуну і все, що вона робить. Моє село Батьки, а сусідні Більськ, Заїченці, Глинськ, Лазьки, Будища – і в кожному селі таке було.

– Чи міське населення могло більше допомогти в тій скруті?

– Могло б трохи. Як один в книжці написав: «Люди як помирали, то вже лише вили, як собаки, чуть було лише виття людське». Їм ніхто нічого не допомагав, бо в міста їх і не пускали, а як він туди йшов, то дорогою десь помирав. А там їх забирали вже на машини і, як у Харкові, скидали в глибокий яр – і живих, і мертвих...

У 1932 році врожай був дуже великий. Його збирали і вивозили – підвода за підводою йшла – на Полтаву і в Опішню. А в Опішні зерно зсипали на землю. Потім брезентами накрили і воно там парувало – значить, воно пропало. Але я не чув, щоб в Опішні хтось скористався тим зерном. У других селах, як я чув, люди десь йшли і добивалися, набирали собі там пшениці десять чи двадцять кілограмів і то їм щось допомогло. А вони так поступово зробили, що, як ото вода тече, і все менше й менше – так вони зробили з силою людською, що люди ніякого протесту не робили і все. Це те, що я знаю.

Про долю в наступних роках по голоді:

О, я там прожив лише три роки, а потім поїхав до братів на Донбас. Там трохи побув, а потім поїхав на Донщину і там у колгоспі був. Там голоду ніякого не було. Там став робити у колгоспі. Звідти мене забрали до армії. Пробув два роки у війську.

А по армії пішов на курси на залізницю і потім працював помічником машиніста. Як війна почалася, то Молотов і Сталін просили: «Братья і сьостри! Ідїть помагайте нам, бо враг сїльон, хїтьор і коварен! Ідїть!» Ну й треба було йти, так і я пішов. Біля Сталінграда у 1942 році потрапив у полон, а з полону пригнали тоді у Харків. Це Холодна гора, там, де всі арештанти жили. І там знову страшний голод пережив. Німці нічого не дали їсти. Раз на день давали шелюхи – або просяної, або гречаної. То таке як полова, висівки. Там я висох і був, як соломінка, худий.

Але така моя доля, що я зостався живий і у 1948 році приїхав до Канади. Тут живу вже сорок один рік. І тут мені добре...

**Григорій
КУКСА**

(1920–1994)

Народився 20 березня 1920 р. у селі Арсенівці Світловодського району Кіровоградської області. Там підлітком пережив голодомор 1932–1933 років. Втратив під час голоду сестру. Після закінчення середньої школи в селі Глинському вступив до Миколаївського педагогічного інституту. Восени 1939 р. його як студента забрали до війська. Служив у зенітній артилерії. Дослужився до командира. Війна застала його у Новограді-Волинському. З Червоною армією відступав до Києва, а потім – до Сталінграда. Потрапив у полон. Опинився на Заході. Емігрував до Канади. Помер 22 січня 1994 р. у Вінніпезі.

Інтерв'ю провела у Вінніпезі, Манітоба (Канада) 7 квітня 1990 р. Квітослава Кушнір.

– Я народився 20 березня 1920 р. у селі Арсенівці Світловодського району Кіровоградської області. У своєму рідному селі ходив до школи до сьомого класу, а потім – до сусіднього села Глинське, де закінчив середню школу.

У нашій родині було тринадцятеро осіб, і коли роздавали землю після революції, то попало на кожного їдока по гектару землі – отже, ми обробляли 13 гектарів землі власними руками – батько і сім'я. Перед колективізацією мого батька зарахували до куркулів, усе забрали. Сім'я розбіглася, повтікали від переслідувань. І ми zostалися втрьох – мама, сестра і я.

Наше село Арсенівка мало 220 дворів. А за три кілометри – велике село Глинське, де я ходив до школи, нараховувало понад 1000 дворів. Від нас Кіровоград – за 60 кілометрів, Знам'янка – 30 кілометрів, Кременчук Полтавської області – 60 кілометрів.

Церква була в Глинському. У селі організувався СОЗ (спільна обробка землі), добровільна організація, яка підтримувала радянську владу, але члени СОЗу між собою не помирилися і за два сезони вони розбіглися. То їх багато не було – щось п'ятнадцять родин, а решта були одноосібники.

Був колгосп, перед тим звалась «артіль».

В моєму селі з 220 осіб загинула з голоду десь третина людей. Я пригадую родину Конграй – Антон мав шестеро дітей, і чоловік,

і жінка померли. Родина Цюрупи померли – цілі родини вимерли, а в кожній родині хтось та помер.

– Як Ви пережили голод?

– Як я пережив голод? Мама весною посилали в поле, і я ловив ховрахів – тварин, що їдять зерно. Ми їх дерли і їли. Можна зробити висновок, що голод був планований, ось із чого. Восени 1932 року всі коти і собаки в селі були знищені. Як здає кота чи собаку, то кооператива дає тобі чи рибу, чи щось таке. Бо, очевидно, передбачали, що люди будуть то їсти.

Коли нас почали переслідувати (брата – за «Спілку визволення України»), то вся родина з дому повтікали, розбіглися – один поїхав на Донбас, другий – на Кавказ, а один брат – аж у Середню Азію. То моя сестра Наталка – одна – померла з голоду. А ми з мамою і родина, яка порозбігалася, пережили голод. Бо мій брат по мамі на Далекому Сході служив, великий військовий чин мав, а тоді як розстріляли Блюхера й Тухачевського, то він був замішаний у тому і так само арештований, але не розстріляний і був випущений. Отже, вони всі повтікали з України і в той спосіб врятували життя – не вмерли з голоду. І в якійсь мірі нам допомагали.

– Хто був у сільській управі села?

– Все керівництво в моєму селі були місцеві, окрім приїжджих уповноважених, які приїздили з району чи МТС і перепроваджували мітинги і колективізацію. В нашому селі був комітет незаможних селян (КНС), і його очолював Карпенко Іван Гаврилович. То були селяни із біднішого населення, які допомагали розкуркулювати і виконувати хлібозаготівлю в селі.

Як кінчилась колективізація, комнезам було ліквідовано як непотрібну організацію. Комнезам більше належав до компетенції сільради, вона мала той комнезам, який допомагав виконувати інструкції, які приходили з району.

– Чи був у Вашому селі відділ МТС (машинно-тракторної станції)?

– У Глинському була МТС. І вона обслуговувала декілька сіл, кілька колгоспів. При кожній МТС існував політичний відділ, і до нього подавали відомості, хто скільки зерна посіяв. Навіть давали відомості, хто помер з голодної смерті. І прізвища давали до політвідділів при МТС. [...] Звідки я знаю про ці МТС? Я ходив до Глинського до школи. В нашій хаті жили тільки я і мама. І в нашій хаті також знаходився офіс (канцелярія) колгоспу, а в другій – сільрада, а ми з мамою жили в окремій кімнаті. Як я йшов до школи, то мені все давали конверт закритий, до якого була прибіта сургучева печатка, так що не відкриєш, щоб почитати, що там є. Давали, щоб я до МТС звітлення ніс. Бо МТС був через дорогу від школи. І давали мені конверт...

А один раз мама питає: «Що ти за листи носиш?»

«Я не знаю», – кажу.

Я ходив до школи з торбою з книжками через плече. То мама каже: «Як буде дощ, то хай торба буде зверху, щоб воно розмокло. А ти піди під міст, де нема дощу, і подивись, що там написано».

Ото мені такі інструкції мати дала. Я то зробив, і там було звітлення: ячменю посіяно стільки-то гектарів, ярої пшениці – стільки-то, померло з голоду – стільки-то. І списки померлих. Отже, відомості про померлих політичний відділ при МТС збирав. Вони тепер кажуть, що не мають відомостей, не знають. То ж, може, десь не мали, а тут мали.

І коли я прийшов до МТС, то вийшов той, кому я давав. А лист мокрий і розкритий. То він мені на ногу наступив: «Ти читав чи ні?»

«Ні! Не читав», – я не признався. А він мене – у морду! Але більше я не носив листи. І тоді призначили хлопця, який конем возив відомості про становище, яке було у селі, до політичного відділу при МТС.

– Чи Ви знаєте щось про 25-тисячників?

– Я знаю тільки те, що коли почали збирати врожай 33-го року, та не було сили збирати врожай (у колгоспів), бо прислали якісь свіжі, я не знаю, що то за люди були, і вони помагали збирати врожай 33-го року. Я думаю, що то були вони.

– А вони були якої національності?

– Різної. Мені виглядало, що то були студенти якогось університету. Так мені виглядало, а я не знаю. Але були прислані. Може, двадцять молодих людей.

– Коли постав у Вашому селі колгосп?

– Може, десь у 1930 році. І він кілька разів поставав і зникав. Бо прийде представник з району, загітує, люди позапписуються. А тоді – він поїхав і колгосп розпався! І, наприклад, звозили реманент, сівалки, коні. А тоді на другий день розібрали і все пішло назад. І розпадався кілька разів. Але з 1930 року розпочалося.

– А хто були перші колгоспники?

– Хто піддався скоро агітації, яку робили, ті й пішли. Так що добровільно ніхто не йшов. Коли розпадався колгосп і забрали реманент назад люди, то приїхав представник з району і каже: «Ви ж пішли добровільно до колгоспу!»

А я, як сьогодні пригадую, такий Гнененко Лавро каже: «Добровільно? Ви нас цуркою за серце тягли до колгоспу!» Так і казав: «Люди, розбирайте своє!» І так два роки тривала така тяганина – раз розпадеться колгосп, а раз знову виникне.

– Коли почалося розкуркулювання?

– Ще 1929–30 року. Нас, моєї родини, до колгоспу не прийняли. Тому що ми належали до розкуркулених, а куркулів не брали до колгоспу, а призначили на вивіз з села. Але наша сім'я розбіглася, я зостався з мамою. Мені було дванадцять років. То як я йшов до школи,

то мама все казала: «Як мене вивезуть, а ти лишишся, то я книжки отам покладу».

Але ми далеко жили від залізниці, від станцій Знам'янки чи Користівки, то не вистачало вагонів, щоб із далеких сіл повивозити куркулів і вивезти на Сибір, – і в той спосіб ми лишилися в селі.

– Як проводилася пропаганда за вступ до колгоспу?

– Приїжджав представник з району чи з МТСу, і скликали загальні збори. І агітував: «У колгоспі не буде експлуатації, а то куркулі вас наймають, бідних, і експлуатують, а в колгоспі всі будуть рівні і буде можливе життя».

Але добровільно ніхто не йшов. То почалися репресії. Тих, хто добровільно не йшов і чинив опір колективізації, тих репресували.

– Агітатори були українці?

– До нас приїздили українці. Серед них такий Кузьменко. І він не виконав плану, не зумів зробити так, щоб люди пішли в колгосп. То його судили, дали вісім років тюрми. Бо не зумів загітувати людей. І його судили в нашому селі. Як сьогодні пам'ятаю, хоч я був малий хлопець, як міліція його вела через усе село із зв'язаними руками. Бо «пляново зривав колективізацію».

І був член партії Кузьменко.

– Чи були спротиви?

– У моєму селі були «бабські бунти». Найбільше жінки то починали. А сусіднє село Семигір'я за вісім кілометрів від нас. То там повністю село бунт зробило, і ніяких представників з району люди не пускали до себе. І як республіка було село. То із Кременчука викликали полк солдатів. А село було в долині, то кругом по горах оточили війська і по всьому, що рухалося по селі, стріляли.

– Розкажіть про «бабський бунт» у вас.

– Ликеря Тригуб закликає: «Люди, усі разом ідім, і той реманент, ті сівалки, ті коні, що ми привезли, розберем, і нам нічого не буде!»

І всі жінки пішли, сівалки, плуги – той реманент, що обробляють землю, розібрали, і влада нічого не могла зробити. Влада агітувала: «Припиніть, припиніть», – але ніхто не слухав, кожен забрав своє і по-віз додому, коні повели додому. Отже, це один приклад того «бабського бунту». І це жінки. А чоловіки стояли, ніби крайні були, і я там був. І це пам'ятаю.

– Чи пригадуєте, як приходили бригади хлібозаготовувачів?

– Так. На кожного селянина накладали: ти маєш здати стільки хліба, зерна державі. Але в людей вже не було. То з того комітету незможних селян створили комісію, і вони ходили від хати до хати і шукали. Наприклад, у нашому подвір'ї з такими довгими залізними списками шукали, чи немає де закопаного хліба. То був КНС, який виконував хлібозаготівлю. До нас прийшли, але нічого не знайшли. То навіть те, що мама варила, то горшки з печі витягали і дивилися,

з чого зварений борщ, чи суп, чи що там було. То я пригадую, як сьогодні.

– З кого вони склалися?

– З КНС, але вони діставали вказівки від вищих органів. [...]

[Далі Г. Кукса розповідає про зірвану церкву на селі, про репресії щодо священників.]

– Отже, у Вас голод розпочався 1933 року?

– 1931 року вже було [тяжко], але з голоду ще не вмирили, як і в 1932 році. А 1933 рік – то найбільше вмирили від нового року. В основному, 1933 року.

– Як той голод почався?

– Дещо хтось міг заховати. Як поховати? Наприклад, на зиму восени закопували буряки, картоплю. Закопали десь на городі. Як сніг присипав, то там не знайдеш нічого. А як весна, то люди крадькома у себе крали. І так трималися.

А найтяжче було то березень, квітень і травень (1933 року) – до червня місяця. То було найгірше. По деревах листя не було – все поздирили і поїли. Я ловив і в ховрахів, тих, що по полю бігають. То мама мені кожен ранок каже йти. Як сонце сходить, то вони вибігають. А вона мала такі пастки. То в нору попадеш їхню.

– Як Ви їх їли?

– Здирили шкірку, за кожну шкірку давали 100 грам тюльки в кооперативі. А м'ясо варили і їли. То я знаю, ми з товаришем йдемо до школи і все те м'ясо їмо. І кажемо: «От воно смачне! Як голоду не буде – ми його далі будемо їсти». Так воно смакувало. Смішно, але воно так було.

– Отже, від 1931 року ставало дедалі менше їжі?

– Так, то було ще трохи на насінневий фонд, на посіви лишали. А восени 1932 року і те зерно забрали і сказали: «Як будете сіяти, тоді ми вам дамо». Бо 1931 року те, що вони на насіння лишили, те люди поїли. То тоді вони 1932 року все забрали!

– Чи люди сподівалися, що прийде в 1932–1933 роках чорна година?

– Та сподівалися! Бо кожен рік все гірше і гірше. Від 1928 і 1929 року ставало гірше з кожним роком.

– А як з худобою? Чи Ви різали худобу?

– У нас худоби не було. Ми ж були розкуркулені – то у нас не було нічого. А другі родини, хто міг... хто мав корову, наприклад, один казав: «Ще місяць, корова отелиться, і молоко матиму, і виживу!» І було таке, що і теляти не дочекався, і з голоду помирав. Я знаю і такі випадки. А хто міг, ті порізали худобу.

– Чи Ви були змушені жєбрати?

– Як нас розкуркулювали, то мама своє шмаття, яке мала дорожче, пороздавала людям, щоб вони переховали, щоб не забрали! А тоді, як прийшов 1933 рік, то брала мене і вимінювала по селі, хто

що дасть, дорогі речі – на щось їстивне. Але то було дуже тяжко. Часом два дні ходимо і ніхто нічого не дав, бо ніхто нічого не має. Отже, були жебри, але не було з кого жебрати.

– А чи Ви зустрічалися з випадками людодства?

– Зустрічався, але то вже було в стані божевілля. Та людина, яка рішилась на це, вона вже не була нормальна.

– У Вашому селі були такі випадки?

– У нашому селі не було. А в сусідньому були. Я знаю кілька випадків. Про це розповідала мама. Але свідком того я не був.

– Голодують тисячі людей – чому одна людина попадає в людодство, а друга – ні?

– Кожен по-своєму пристосовувався до умов. Одні є спритніші. Наприклад, як можна обвинувачувати? Був секретар комітету комсомолу Хома Сокурєнко – він був конюхом, годував коні колгоспні. Він був один з тих, хто ходив зі шпичками і виконував хлібозаготівлі. Це він був один з перших. Коням давали трохи зерна – кожному коневі round (фунт) зерна, щоб він трохи тримався. Він був довірений – то йому довіряли. І він від тих коней колгоспних трохи накладає, і принесе моїй мамі, і каже: «Зварить – і мені трошки буде, і вам трошки».

Вона те робила. І його піймали. Як він колись ніс, то його піймали, як він ніс ячмінь. То його вигнали з колгоспу, з комсомолу. І він один з перших помер з голоду. А був членом комітету неможливих селян.

Я пригадую, як сьогодні, – це сміх і горе. Бо то возили померлих (з голоду) і прямо закопували. А він ще один з перших помер, і йому ще труну робили. Але дощок було мало, то труну закоротку зробили – ноги небіжчика висіли. Почали кришкою накривати, а вона не заходить. Той, що робив труну, Воловик Фока Андрійович, і каже: «Він лазив по горищах скрізь своїми ногами. То треба поперебивати йому ноги, щоб він на тому світі до куркулів по горищах не лазив...»

Отож той Хома Сокурєнко один з перших помер. Він був бідний, йому давали інструкції, а один з перших став жертвою тієї системи. Тож кожен, як міг, пристосовувався.

А потім такі, як наша родина, розбіглися, по місті щось діставали і нам таємно приносили. Так, одного ранку мама пішла до комірчини, а там стоїть кілограмів десять муки. То брат таємно привіз з міста вночі. Навіть не показувався – ні до мами, ні до кого, а тільки поклав у нас під дверима муку і поїхав назад. А не всі ж такі були спритні, не всі могли дістати, то людодством займалися.

Я пригадую за людодство тільки одне. Ми пішли у Глинське на базар, і там продавали ковбасу. А мама подивилася і каже: «Я бачу в тій ковбасі ніготь».

І пішли відразу, втекли звідти, щоб там і не бути.

– Але в цім випадку це не є божевіллям. Як робили ковбасу. Це вже не є наглим божевіллям...

– Так, це канібальство. Але хто довів людей до цього канібалізму?

– Так що канібалізм існував? Це не був поодинокий випадок?

– Я кажу тільки те, що сам зустрів.

– Чи українці, які мешкали по містах, чи не могли більше допомогти голодним селянам?

– Селяни самі йшли до міста. То міліція не пускала нікого й насильно виганяла з міста. По самому Харкову трупи збирали і вивозили.

З нашої хати, де ми жили з мамою, пізніше колгосп вийшов разом з конторою і сільрадою. То згодом колгосп звозив до тієї хати дітей, яких збирали живих по полю чи деінде і звозили в нашу хату. І там було 32 дітей, батьки яких десь з голоду вмерли, а діти лишалися. Чи були такі випадки, що батьки лишать дітей, а самі десь втечуть. То влада звозила до нашої хати тих дітей.

З них четверо чи п'ятеро померло. То для тих дітей держава давала і варила суп. Для тих, що не померли з голоду. Якось приїхав представник МТС і привіз дівчину на візку. виявилось, що то дочка репресованого місцевого священика отця Якова, якого засудили, а дівчину, яка помирала з голоду, привезли в нашу хату. І вона померла у нас у хаті – чи так, чи так. Вона була вже виснажена, не мала сили.

– Так що Ви не звинувачуєте міського населення?

– Ні, бо вони й самі недоїдали, вони не були повністю ситі. Їм давали п'ятсот грамів хліба на день – тож чим він поділиться?

– Як Ви пережили голод? Кому Ви завдячуєте?

– Мамі. Вона була пухла, а я не був пухлий. Дуже худий, але не пухлий.

– Ця опухлість – по всьому тілі?

– Спершу пухнуть ноги. І то ледве ходиш. Моя друга сестра мала четверо дітей, і на їхній садибі була колгоспна конюшня, коні були. То вони вижили тільки тому, що коні сильно дохли, а вони брали дохлу конину, варили і їли, і то їх врятувало.

А бувало таке, що голодна людина до чогось доб'ється, наїсться і від того помре, що переїсть. Організм не приймав, шлунок не втримав.

І мама була пухла, але не померла.

– А вона де їжу роздобула?

– Окрім того брата з борошном, ми дістали дві посилки з Середньої Азії від ще одного брата. Він прислав родзинки.

Брат, який привозив муку з Николаївської області, був великий спеціаліст – бухгалтер у колгоспі – і міг щось дістати.

Сам голод був не стихійний, а спланований, щоб підірвати потенціальну силу українського народу, це була спланована акція Центрального Комітету з Москви.

– Кого Ви в першу чергу звинувачуєте?

– Центральний Комітет компартії в Москві.

– Я хочу поставити ще одне питання. І в пресі, і так ми чули від людей, які пережили голод, про спеціальну роль євреїв під час цього

голодомору. Чи Ви бачили якихось євреїв, чи, як говоримо в Галичині, жидів, які насильно збирали збіжжя чи робили репресії? Чи Ви зауважили спеціальну роль євреїв у цьому голодоморі українського народу?

— Вони не планували репресій, а виконували інструкції, які йшли по лінії партії. Бо, наприклад, начальник політвідділу МТС у Глинському, якому давали звіти про стан справ у колгоспах, то він був єврей. Я забув його прізвище. Але ж він не планував, а давав інструкції. Вони, очевидно, були найбільш довірені до влади. Ще один єврей Арон був, але він під час колективізації зник. То у нас на селі їх не було.

Вони були свого роду теж жертви. Але масово тоді не вмирили. Вони, може, були спритніші. І здебільшого жили по містах, на селі їх не було. А які були, то чесні євреї, старалися уникнути, не вмочати своїх рук у це. Наприклад, Войнович у Німеччині писав: «Я є щасливий тим, що мої руки не є в крові».

— З тих тисячі осіб у селі яких шістсот врятувалося. Яким чином вони вцілили?

— Вчителі, приміром, діставали 16 кілограмів борошна на місяць. Отже, це є велика допомога. А щодо репресій серед вчителів. У середній школі, де я вчився, історію викладав Троцький Василь Васильович. То тільки за те, що він мав прізвище Троцький, його забрали. Або була така вчителька Галайда – її прізвище пов'язане з Шевченковою поезією. Її так само забрали. Вчитель Гладкий викладав математику – так само був заарештований. Так що, хто з інтелігенції мав найменші підозри, що він міг бути потенційним ворогом комунізму, був прибораний. [...]

[Потім Григорій Кукса описує часи своєї військової служби, війни, як мав виконувати наказ палити врожай зерна перед відступом червоних, але українські селяни не давали палити пшеницю, то він наказу так і не виконав, спаливши лише солому.]

**Микола
ЛЕВИЦЬКИЙ**
(1914–2007)

Микола Левицький народився 25 грудня 1914 р. на Уманщині – між Уманню і Вінницею. До Канади переїхав у січні 1951 р. з Бельгії. Мав двох синів. Один народився в Бельгії, другий – в Канаді, в Торонто. Один займається комп'ютерами, другий – архітектор. Помер 12 лютого 2007 р. в Дундак, Онтаріо (Канада).

Інтерв'ю провів у Дундак, Онтаріо (Канада) у грудні 2006 р. Ігор Томків.

— Перед колективізацією більшовики зробили «землеустрій». Стали міряти землю. Сказали, що неправильні межі села з селом – то така політика була, щоб не збунтувати. Виміряли ту землю і всю землю, що люди мали, місцями поміняли! Люди звикли до своєї землі, а тут їм вже чужа, в зовсім другому місці подавали їм землю. То і відтак, знаєте, колотнеча стала. Люди були незадоволені цим.

Після землеустрою почалося розкуркулення. Більш-менш свідому верству багатих селян вони убрали.

Потім почалася колективізація. Збирали збори, зганяли всіх. І пропонували голосувати:

— Хто за те, щоб був колгосп?

Ну, комнезам – десять-двадцять чоловік – підняли руки за.

— Хто проти?

Ліс рук.

І так вони пару разів прогоріли, а тоді беруть директора школи, забирають в райком партії чи НКВД – хтозна-куди. Його приготували. Він приїхав назад. Знов зганяють збори. І його головою зборів ставлять. Він виступає і каже: «Товарищі! Колгосп – то є мероприятіє партії і уряду. А хто проти колгоспу, той проти советської влади. То підніміть руки – хто проти?..»

Ніхто! Бо зразу куля в лоб! Ось так «єдиногласно» (одногласно) проголосували за колгосп. Хитро зробили.

Беруть в колгосп – забирають все. Машини вивозять на поле. А люди збунтувалися, забили волинку (волинити – зволікати, уникати з рішенням). Давай розбирати то все. Прийшла армія, а люди між греблею поставили борони. Кавалерія перебиралася вплач через Ставок. Було це в 1930 році.

Калемети застрочили. Шаблями розігнали тих людей, гикали – наробили переполоху. І були в цій організації (спротиву) більше жінки, як чоловіки. Ну, і все – затихло. Розігнали. А потомечки в сільраді з'ясували, чії жінки верховодили, і взяли шість їхніх чоловіків розстріляли.

Але ще перед створенням колгоспів обіклали людей хлібоздачею – такою, що не можна було виконати. Й половини його не зібрав стільки. І тоді людей судили за те, що не виконали план. Терор зробили. І люди врешт-решт зробились такі... Більшість людей свідомих убрали, а zostались жінки з дітьми.

– Куди їх брали?

– Свідомих у тюрми брали, на висилку багато пішло. «Розкулачення» звалось.

Почався колгосп. У 1931 році зібрали мало зерна. Все, що не зібрали, йшло у «Заготзерно» – державі. А 1933-й рік – те саме. І от поголовний голод був. Забрали зерно, людей лишили без хліба, без нічого.

Що зробили, так це відкрили «торгсіни». Це така установа, де все є, але тільки за американські долляри або за золото. А більше нічого. Як ті «торгсіни» розшифрувати – я сам не знаю. Але хто мав американські долляри? Жиди мали. Й жиди присилали. З жидів ніхто не здох. [...]

У мене сестра вчителювала, і коли то все звозили, вони прийшли до нас до хати, де я жив у заміжньої сестри. Кажуть: «Ми з сільради. Вчителі є культурна сила на селі й пропаганду мають вести за колгосп».

Я скінчив семилітку тоді якраз. П'ятнадцять років мав. Сказали мені так: «Завтра збирають колгосп. Не виходь і нічого не говори. Поб'ють, підеш у тюрму, на «чорну дошку» повісять. (Кого на «чорну дошку» вшали – то, значить, вороги советської влади.) Приходь до школи, бери документи про закінчення семилітки. Й тікай!»

– Куди тікати?

– Втікай – і все. Не залишайся. Бо, знаєш, що таке колгосп, – це буде таке, як кріпосне право.

Я взяв документи і поїхав до Умані вчитися в технікумі. Восени 1930 року пішов учитися. Там три з половиною роки був студентом.

У 1933 році вже коні виздыхали. Хто мав корову, то на посівну кампанію забрали – борону тягати. Й жінки ледве ходять. А студенти молотили й копали. Оце така була ситуація.

1933 року було дуже гарне літо, погода була гарна. І як вже там не напартачили, як посіяли – вродило дуже. Тоді вже начебто голодовки вже не було й на трудовні дали щось трошки, по два кілограми, а то давали по 800 грам. Так було на Уманщині, й на Вінниччині – те ж саме. Різниці не було.

А для службовців видали карточки. Службовці мали ще карткову систему. Партійці мали їсти доволі. Вони служили. Все зерно було

зсіпане в «Заготзерно». То голова колгоспу відтіль на посівний матеріал привозив. І вже вони собі там їсти комбінували.

Усі ці члени партії, службовці мали карточки. А «двадцятка» в районі мала закритий розподільник.

– Хто?

– Це двадцять перших чоловік – секретар райпарткому, голова райвиконкому, оті великі вельможі, начальник НКВД, начальник міліції... Вони мали спеціальний магазин, який для них був. У тому магазині все було по державній ціні.

Я був тоді студентом і ходив з Умані в сусіднє село Дмитрушки копати лопатою – в колгосп гонили студентів.

[Далі Микола Левицький розповідає про те, що у 1936 р. пішов в армію, але в його документах про це не було зазначено, бо в повосенних таборах він був «перехрещений» у галичанина, щоб уникнути репатріації до СРСР. Служив в армії і два роки навчався у военній школі, звідки вийшов лейтенантом. Служив командиром взводу, роти, командиром батальйону. У Сталінградській битві у 1943 р. потрапив до німецького полону.]

Марта ЛЮБИНЬСКА

(уроджена МУСІЙЧУК,
1924)

Марта Любинська з дому Мусійчук народилася 11 липня 1924 р. в селі Павлівка Погребищенського району Вінницької області. У 1943 р. німці забрали її на роботу до Німеччини. До Канади приїхала 1952 р. через Францію.

Інтерв'ю записала в Торонто (Канада) в жовтні 2003 р. Іроїда Винницька.

– Моя мама Марія і батько Тилимон Мусійчук були звичайні робітники на селі, мали своє поле, усе своє. Мали п'ятеро дітей. Я була друга, і ще троє було по мені. [...]

Село було досить велике, і мали церкву, але її розібрали – казали, що вона дерев'яна, стара, завалиться і людей поб'є! Тож ходили в сусіднє село Круподаринці.

– Як почався голод у Вашому селі?

– Голод розпочався, бо все забирали. І від наших батьків усе забрали.

– Хто забирав?

– Забирали свої, сільські – вони діставали наказ з області чи звідки, що стільки чи стільки тих куркулів мають вивезти, і сільські тоді приходять і то забирають.

– Чи вивозили багато людей зі села?

– Вивозили багатьох з села. Навіть брата мого тата вивезли. Мої батьки вступили в колгосп аж тоді, як усе забрали, по голоді – тільки тоді вступили. Вони цілком того не хотіли.

Як брата мого тата вже не було – він помер, то братова лишилася з шістьма дітьми. І вони так само не хотіли до колгоспу писатися! Але прийшли і їх з хати вигнали. Активісти взяли їхню скриню, винесли за ворота, ворота зачинили, хату замкнули і їх не пустили вже до хати. На вулиці вигнані жінка, шестеро дітей і старенька бабця, ще й німа ж до того, – то їх повиганяли на дорогу й ворота зачинили, хату замкнули й роби собі, що хоч!

– І що з тою родиною сталося?

– Ми забрали їх до себе. Вони цілу зиму 1932 року пересиділи у нас. А активісти ходили й писали людей до колгоспу. Й чому вони

мусили писати, як вони все вже забрали? І поле, і коней, і худобу, і стайню, і клуню – то вони все порозбирали і позабирали. То чому люди мусили ще підписуватися – я то не розумію.

То все продали до Погребища. Там хотіли щось будувати. Може, до колгоспу було продано, але то опинилося не в нашому селі. Продали куркульську стодолу, хліви й худобу забрали. То всі свої.

– А чи були якісь чужі, що забирали?

– Тільки ті, що розбирали стодолу, чужі були. Але ті чужі виявилися дуже добрі люди. Бо вони все продали, але нам лишили хліви.

«Ми то купили, – кажуть, – але якось погано, як така велика хата без хлівів стоятиме».

То ті люди з Погребища нам хліви й лишили.

– А ті, що ходили, забирали, хто вони були перед тим?

– То були бідні люди, такі, що не мали нічого свого, і вони тішилися, вони казали: «Ми у куркульській сорочці будемо ходити теперки!»

Але то довго не потягнуло. Як голод прийшов, то ті бідні скорше померли. А в нас ніхто не помер. У нас забирали, але ми і ховали. Так ховали, що не знайшли! Ми занесли до сусіди трохи збіжжя, але назад його ми не дістали. Сусідка сказала: «Миші з'їли».

Занесли щось й до маминого брата. То й від нього ми збіжжя теж назад не дістали. «Сестро! – каже. – Ми з'їли. Най тобі Бог дасть!»

– А чому Ви до них несли?

– А несли ми до них збіжжя тому, що в них вже не брали, бо вони в колгоспі вже були пописані.

Занесли й до сестри маминої. То вона сказала: «Прийди, сестро, забери, а то ми вже кінчаємо...»

Ось так було зберігати у голодних родичів.

– А як Ви поховали, що Ви вижили?

– Ми й на дворі позакопували збіжжя. Так що могли трохи відкопати. Трохи мали ще якихсь лахів, хустки мали такі великі, то ми несли їх міняли. То найбільше тато з мамою на друге село йшли – там міняти було безпечніше. Люди там теж збіжжя не мали. Але не мали і в що вдягтися. То в обмін на відро бараболі хустку брали.

Вони, ті бідні, як трошки чогось мали, то вони виміняли на вбрання. І вони, сказати б, борше (скорше) повмирали, як ті багаті.

– Ваша родина вважалася багатою?

– Мої батьки були середняки.

– Скільки вмерло з голоду в Вашому селі?

– Не знаю. Але багато, багато.

– Чи Ви в той час ходили до школи?

– Не пригадую, чи я саме в той рік вже ходила до школи, але я пам'ятаю, що на другий рік – то я дуже боялася. Бо люди людей їли! У нас у селі, на щастя, такого не траплялося. Але чутки ходили.

Коло нас проходила головна дорога. Там везли тих людоїдів. То вони їх зв'язували. І вони навіть взимку були неодягнені – так, як вони

у хаті ходили, так їх зв'язали, на фіру вкинули і так везли. А де їх дівали – то я не знаю. Що везли їх по тій дорозі – то кожний бачив.

Але то страшно було! Пам'ятаю, на другий рік я йшла до школи, яка була недалеко – тільки через город. І, як на селі, – туалет надворі. Сніг дуже завів і прокидали доріжку вузьку, що тільки одне перейде. Я йду до школи тою доріжкою, а назустріч мені йде тато керівника тієї сільської школи. Був старший, уже з бородою. І він мене хотів підіймити і переставити на другий бік, бо нема вже де розминутися на тій стежці.

А як скричу! Як я у той сніг упала з переляку! А мене він питає: «Чого ти кричиш?»

То він мені потім поміг. Я встала й пішла. Так боялася...

У нас були сусіди – п'ятеро дітей і двоє батьків – то всі померли. Мати їхня остання померла. Навесні вже садили бараболю. То хтось посадив, а вона пішла, видовбала дві бараболі, принесла додому і тримає в руці. Так з ними в руках і померла...

– Хто виживав за тих умов?

– Ті, що не їли дуже такого, що шкодить на шлунок. Чорне вугілля, знаю, їли якесь дуже страшно. Ми половину їли – гречану, просяну, їли качани з кукурудзи. Вже не було кукурудзи на них, тільки самий качан. Завше те, що лишається, – чи полова, чи качани, чи щось інше, – то завше викидалося нагору, на горище, щоб тепліше на зиму було на хаті. Того вже у нас не забрали. Тож ми терли качани і, може, якусь бараболічку додавали.

Пам'ятаю, одного разу качани терли і пекли такі, як плячки. Коли якийсь чужий чоловік стукає до дверей. Ми одчинили. Він і каже: «Чи маєте щось їсти? Бо я такий голодний! І маю ще їхати до другого села».

А мама кажуть йому: «Ось маємо, натерли з качанів. Як любите їсти, то беріть їхте!»

Він сів і того наївся. А тоді каже: «Я ще хочу у вас й переночувати. Бо то далека дорога. А їхати кіними – то не так легко».

І ми прийняли його переночувати.

Як рано повставали, то він каже до мами: «Ви знаєте, я так боявся у вас бути!»

Мабуть, боявся, що ми його затовчем.

А мама тоді кажуть: «І ми вас боялися!»

Бо в голод страшно тяжко було.

– Чи ще щось можете собі пригадати?

– Тато, мама і вуйна ніколи вдома не були. Бо завше активісти придуть і щось знайдуть. То ми завше в хаті засувалися. А часами і батьки були вдома, але однаково двері були засунені. І як хтось до дверей приходив, ми кажемо: «Немає вдома! Ми не можемо відчинити».

Нас було п'ятеро дітей, а та вуйна з дітьми – то нас було п'ятнадцятеро! Всі вижили, тільки один, 18-річний, помер, але не з голоду, а перестудився й дістав запалення легенів. І ще та бабуся старша німа померла.

Отже, тітка, виселена зі своєї хати, жила у нас. А до їхньої хати ніхто не наважувався йти. І кому не давали її хату – ніхто не хотів у неї йти жити, бо ж тітка живе близько хати. Так що до весни ніхто не прийшов жити – порожня хата стоїть! Ми всі поговорили і сказали тітці: «Йди й розбий той замок. Й переходи жити з дітьми до своєї хати».

Так вона повернулася до власної хати. То приходять активісти: «Маєш вийти!»

«Я не мушу зі своєї хати вийти!»

(Плаче). Як згадаю – то страшно! Їй всі вікна повибивали. Вони взяли й заліпили глиною ті вікна, позалишали отакі маленькі віконечка, шкло повставляли. І так жили, аж старша дівчина виросла, віддавалася – аж тоді вони вікна переробили.

Всі вони в колгоспі працювали. І я працювала там по голоді. А голод там цілий час був! Воно ніби й не голод, а їсти цілий час хотілося. Часами ми втрюх йшли на роботу – мама, моя молодша сестра і я, то ми брали одне яйце на нас трюх! І не варили, а сире брали, бо вареним нема чим ділити. А як сире, то ми розбивали його, вмочали хліб і так їли його. То вже після голоду. І те саме!

Скільки я вдома була, я ніколи наїджена не була. Пам'ятаю, скільки б не зварили, ми все з'їдали нараз! Тут осьо трошки звариш і то лишається, а там... Й так було аж до 1941 року. А в 1943 році мене забрали до Німеччини.

Як прийшли німці, люди тішилися: може, щось зміниться. Але як вони зачали то робити, людей забирати, бити – то тоді побачили, що то саме стало...

[Далі Марта Любинська розповідає, як її забрали на роботу до Німеччини в червні 1943 р., про працю в «бавера» (нім. селянин-господар), що не носила «OST», бо бавер того не хотів. Вийшла заміж в 1945 р. за галичанина, який працював у сусіднього бавера. Потім – про перебування в таборі ДіПі (Displaced Persons – табір переміщених осіб) – переїзд до Франції 1948 р. – працю – переїзд до Канади 1952 р. – життя в Канаді. Відвідувала Україну 1974, 1977 і 1992 рр.]

Семен ЛЯШЕНКО

(1906)

Народився 2 лютого 1906 року в селі Новопавлівка Нікопольського району на Дніпропетровщині (нині Новопавлівка є частиною міста Нікополя). Під час війни, 30 грудня 1943 року, вивезений фашистами до Німеччини. У селі залишилися дружина і троє синів віком 7, 5 років і 1 рік. Семен Ляшенко жив у таборі у Бремені, працював шофером. Після війни, у жовтні 1947-го, він переїхав до Ноттінгама (Велика Британія), де займався громадською діяльністю. Зокрема, працював в Українському громадському комітеті, в 1954 р. збирав гроші для вдови Симона Петлюри Ольги, яка жила в нужді у Франції.

У збірнику «Найбільший злочин Кремля. Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років» (Лондон, 1952) під псевдонімом селянина Шинколи опубліковано скорочений варіант його спогадів «З одного села над Дніпром». Про свої поневіряння на скитальщині розповів у виданому власним коштом «Щоденнику. 1943–1958» (Ноттінгам, 1975), який присвятив пам'яті дружини Віри Денисівни, померлої в Україні з голоду 1947 року.

У червні 1986 року С. Ляшенко відгукнувся на звернення Комітету дослідження голоду в Україні, опубліковане в газеті «Новий шлях» (Торонто) 17 травня 1986 року, і переслав на ім'я Іроїди Винницької свої спогади про голодомор.

СПОГАДИ

Село Новопавлівка Нікопольського району Дніпропетровської області.

Наше село складалося з понад двох тисяч дворів, виключно з селян-хліборобів. Знаходиться якраз над Дніпром, поміж двома промислами. Віддаль до міста Нікополь – 5 кілометрів та до копальні марганцю – 12 кілометрів. (Нині Новопавлівка злилася з містом і є частиною м. Нікополя. – Ред.) До революції 1917 року село було заможне.

Наша сім'я була із десяти осіб. Всі займалися хліборобством та були у наймах. Після окупації України, в 1923 році, нашу сім'ю позбавлено права голосу.

Незабутня дата

1920 року, якраз на перший день зелених свят (Трійця), у водну пору, у Нікополі і селі Новопавлівці вибухло повстання проти Червоної армії, яка наступала в Україну. Добре пам'ятаю, як те повстання починалося.

Архип Дяченко, озброївшись револьвером і шаблею, сів на коня, їздив вулицями та гукав до селян, називаючи їхні імена (мужчин): «Беріть зброю, в кого яка є! Виходьте на повстання проти Червоної армії!»

На такий заклик населення радо відгукнулося. Це свідчило, що село було незадоволене грабунком Червоної армії. Чоловіки віком від 18 років і кінчаючи сивоголовими батьками, бігли з такою зброєю. Мисливські рушниці, револьвери, холодна зброя – шаблі, вила, коси, штилі, сокири, остроги, що ними рибу ловили, і подібне. Не бачив я, щоб у той час хтось плакав, – мати за сином, дружина за чоловіком, сестра за братом і т. п.

Нікопольські повстанці просувалися на схід, на чолі з Андрієм Калашником. Село Новопавлівку підняв на повстання Санько Бугаєць. Новопавлівські повстанці прилучилися до нікопольських і просувалися разом на схід, забравши під свою контролю такі села та залізницю – Червоно-Григорівку, копальні марганцю, Грушівку, Настасівку, в тім числі й станцію Мирову. Повстанці просунулися на схід приблизно на 40–45 кілометрів.

Коли Червона армія довідалася про таке повстання, то із Запоріжжя вислали назустріч повстанцям регулярну армію, з підкріпленням бронепотяга. Повстанців зупинили перед селом Гарбузівка, й вони почали відступати. Їм дуже надокучав бронепотяг. Вони випустили з Нікополя звичайного паротяга і завалили залізницю (колію).

Як там було в тих боях, мені не дуже відомо, я там не був, бо мав тоді всього 14 років. Повстання закінчилося трагічно й було придушене. Деякі повстанці не повернулися додому й були вбиті на полі бою з лютим ворогом. З нашого села теж деякі не повернулися. Пам'ятаю наших сусідів – Митрофан Дяченко, Гаврило Ткаченко (обоє сімейні), Ігор Ляшенко – парубок. Отамана Калашника вбито у вуличних боях посеред Нікополя. Смерть Санька Бугайця знаю докладно.

Як тільки було придушено повстання, всі, хто брав участь у ньому, передбачали небезпеку, повтікали у плавні, а деякі пішли через Дніпро, в ті села, де не було повстання. Санько Бугаєць зостався вдома. Населення радило йому, щоб він тікав (ховався). Всякі поради він приймав щиро, але переконував дорадників, що він «ховатися не буде, тому що від вас вимагатимуть, щоб ви видали мене. Мене не буде, вас почнуть стріляти». Це була війна з нашим ворогом.

На другий день після придушення повстання приїхали до двору С. Бугайця чотири військові особи. Не заходячи в хату, почали викликати його надвір. Опісля про це оповідала його дружина. Його слова були такі: «Налий мені чарку горілки, я вип'ю останній раз перед смертю». Дружина виконала його волю. Випивши чарку горілки, Санько поцілував дружину, сина Івана, доньку Софію і сказав: «Тепер прощайте назавжди!»

Тільки він вийшов надвір, як один із чотирьох військовиків запитав його: «Ти Санько Бугаєць? Ти був організатором банди цього села?!»

С. Бугаєць на те сказав: «Я був отаманом повстання, а не банди».

Тільки встиг він так сказати, як один з цих тиранів застрелив його на власному подвір'ї. Такі були патріоти на селах, що віддавали своє життя.

Отже, для села Новопавлівки день Зелених свят 1920 року зостався на довгі роки в пам'яті. Після того, як придушили повстання, багатьох чоловіків з Новопавлівки, а також і Нікополя забрали в заложники, в тому числі нашого батька і мого старшого рідного брата Фадея. Частина заложників розстріляли, приблизно 20–30 осіб, з яких пам'ятаю тільки двох – Павла Дороганя і Лаврентія Козачка, про останніх сказати не можу – забув їхні імена.

На якій категорії людей закріплювали владу?

На Нікополь був призначений Кисельов, а на село Новопавлівку призначений як голова сільради Волнянський. Обоє були військові, до того чужинці.

У 1920 році (також і пізніше) в нашому селі все були прислані чужинці як керівники села. Як особа Волнянський був типовий п'яниця. Завжди приходив у сільраду озброєний револьвером і шаблею. Хто міг із селян висловлювати своє незадоволення перед озброєною людиною? Вірніше, перед головою сільради? Для зручнішого грабування села Волнянський підібрав з місцевого активу подібних собі осіб – п'яниць, злодіїв та ледацюг. Типи місцевого активу. Ось, приміром, Серьога Ястреба. Подам про нього коротку інформацію.

У нашому селі жив Свиридон Вечеря. Він нібито займався злодійством. Сільська старшина вирішила скликати сходку та на сход покликати й С. Вечерю, щоб всією громадою обговорити питання в його присутності. Якщо він займається злодійством, попередити його, щоб він покинув таке «ремесло». Так і зробили. Скликали сходку, на якій був присутній Свиридон Вечеря. Коли Вечеря вислухав усе, він тільки й сказав: «Хіба ви думаєте, що я тільки один обкрадаю наше село?»

Тільки він так сказав, як Серьога Ястреба ухопив дошку, вдарив С. Вечерю по голові і вбив. Після такої несподіванки почали обго-

ворювати, за що він вбив людину? У С. Ястреби не було ніколи нічого. Він не мав волів, коней, корову чи комору, щоб у С. Ястреби можна було щось украсти.

Подам другий приклад. Левко Куташ жив через один двір від удови Палашки Якимець. Вона мала двох синів. Старшого я забув ім'я. Менший звався Павло. Під час повстання старший син брав участь у повстанні.

Однієї ночі Якимець вигнав із свого двору Левка Куташа. Через деякий час Якимець ішов удень вулицею. Левко Куташ стояв зі своїм сином у дворі. Син тримав у руках вкорочену гвинтівку (обріз). Батько сказав синові: «Ану, чи поцілиш у цього, що йде?»

Син першим пострілом не поціливі, а другим застрелив Якимця.

Отак Україна втрачала своїх синів-патріотів. Це тих патріотів, що на перший день Зелених свят підняли повстання проти чужого окупанта в Україні.

Коли придушили повстання, червоні можновладці призначили до нашого села як голову сільради свого агента Волнянського. Він підібрав собі з місцевого активу таких осіб, як Савка Малиновський – зовсім людина не письменна, Павло Ярка, Веримій Якимець, Прокіп Кудимка та інші. Вони всі були подібні до С. Ястреби.

У той час населення було безборонним. Населення обкладали великими податками. Називалось «продразверстка» – брали в селян в першу чергу збіжжя, скотину, а до того всього селяни годували своїми харчами всякі чужинецькі армії – білі, червоні та їм подібні.

Після такого грабунку в південній частині України 1921 року стався неврожай. Він розпочався наприкінці 1921 року і тривав до липня 1922-го. Багато українського населення помирало з голоду. То були непідраховані мільйони. Відомі навіть випадки людодства.

Наприкінці 1921 року (вересень–жовтень) селяни з нашого села організувалися й поїхали волами у північно-західну частину України, щоб в інших селах виміняти хліба (їжі якоїсь, картоплі). Їздили такі селяни: Федот Юхно, Оникій Пилипенко, Федір Пилипенко, Гордій Сорока, Василь Ляшенко, Андрій Прудкогляд, Василь Горох, Фадей Климов, Іван Малишка, Матвій Чорниш, Іван Гороб'їв, в тім числі й я з моєю рідною старшою сестрою Ганною. Коли ми приїхали до Крюкова на Полтавщині, нам треба було переїхати через міст у Кременчук. Нас затримали. Перевірили, що ми веземо. А везли ми сіль, за яку думали виміняти харчів (картоплі). Через міст нас пропустили, але червона охорона взяла з нас таку суму грошей, що тоді за них можна було купити корову або коня.

Місцеві селяни нас розпитували, яка біда пригнала нас так далеко? Ми пояснювали їм, що нас там дуже пограбовано з усім – збіжжям і скотиною, поводяться, як окупаційна влада.

Та час не стояв. У нашому селі сталися такі зміни. На місце Волнянського прислали Кисельова. Останнього замінив Моргунов. Того

замінив Молчанський. Усі згадані особи були прислані до нашого села як чужинці.

Після чужинців з Нікополя призначали на голову сільради осіб з того активу, які підтримували попередників, про яких згадано попереду, – С. Ястребу, Л. Куташа тощо.

Після такого грабунку села стався малий перепочинок. З 1922-го по 1927 рік дали нашим селянам волю. За згаданий час – 1922–27 роки – наше село стало заможним. Селяни мали по 8–10 і більше голів скотини. Навіть ті, що ніколи нічого не мали, придбали дехто корову, а дехто і пару волів.

З 1928 року знову почалася колективізація. Селяни не радо йшли в колгоспи. Тому застосували такий спосіб. З колгоспників брали малий податок, а одноосібників обкладали неймовірними податками, щоб примусити їх вступати в колгоспи. Подаю правдивий приклад.

Заможних і малозаможних селян обкладали таким податком. Прислали спершу на 100 карбованців. Господар заплатив. Через два-три місяці знову прислали на 200–250 карбованців. Господар продав коні чи воли й заплатив. Знову прислали на 300–400 карбованців. Платити вже не було чим – тоді таке господарство «розкуркулювали». Примусово забирали задарма усе, що було, а згодом їх виганяли з їхніх подвір'їв і вивозили на висилку до далекої Півночі.

Згадаю прізвища тих, кого було «розкуркулено» і вивезено на Північ. Подам прізвища та кількість осіб і їхні імена. Це все я пам'ятаю – мужчин, жінок і дітей. В кого були діти, дівчатка чи хлопчики – це я пам'ятаю, а скільки їм тоді було років – буде різниця на два-три роки. Також, може, ім'я було Марія, а я запишу Мелашка (бо забув). Імена дорослих будуть правдиві. Роки їхні запишу – старших у порівнянні до нашого батька і старших моїх сестер чи брата. Тут теж буде різниця на якихось три, а може, й більше років. Скажімо, якомусь Гороху було 60 років, а я запишу 65 чи навпаки. Число сім'ї не буду додавати чи зменшувати. Якщо мої спогади будуть оприлюднені й трапиться якась неточність, то хай хтось мене поправить, бо ж я пишу не з документів, а з пам'яті. Подаю першу групу «розкуркулених» селян нашого села.

Наприкінці 1928 року були «розкуркулені» такі селяни Новопавлівки. В цьому розділі згадуватиму лише голову сім'ї та з скількох осіб складалась сім'я, а в другому розділі все буде згадано повністю.

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Хома	Забуга	»	5	60
Гаврило	Горох	»	2	65
Яків	Яковенко	»	5	50
Гнат	Забуга	»	6	65

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Санько	Горох	»	4	40
Михайло	Горох	»	3	40
Іван	Яковенко	»	4	45
Петро	Говтва	»	4	55
Оникій	Кальмус	»	4	45
Микита	Ястреба	»	4	70
Тимош	Прозоров	»	4	45
Гаврило	Ястреба	»	4	40
Грицько	Дяченко	»	2	70

Таке лихо завітало в наше село 1928 року та впало на голови тим селянам, про яких я згадав.

Після того, коли розкуркулили частину селян, їм ще дали змогу пожити в нашому селі, але не довго. Селяни в колгоспи не пишуться. Значить, розкуркулення не дало належних наслідків. Після розкуркулення треба було застосовувати інший спосіб.

У січні 1929 року були вивезені на Далеку Північ такі родини:

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Гаврило	Горох	»	2	65
Марія	Горох	»		60
Яків	Яковенко	»		50
Харитина	Яковенко	»		45
Приська				10
Мотря				7
Мелашка				5
Санько	Горох	»	4	40
Олена				35
Олексій				15
Мелашка				8
Петро	Говтва	»	4	55
Оксана				50
Михайло				22
Віра				18
Оникій	Кальмус	»	4	45
Оришка				40
Володимир				18
Приська				15
Микита	Ястреба	»	4	70
Наталка				65
Сидор				26
Санька діти				20
Грицько	Дяченко	»	2	65
Марфа				60

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Тимош	Прозоров	»	5	45
Приська				40
Іван				22
Іван				20
Санька				18
Гаврило	Ястреба	»	4	40
Наталка				35
Христя				12
Петро				10

Щоб зоставити свідчення як документ для історії, хочу зупинитися на вищезгаданих двох сім'ях, а саме: родині Петра Говтви та Оникія Кальмуса. Обидва мешкали на вулиці, яка була межею двох сіл, а отже, вони належали вже до села Довгалівка. Я не вважаю це за гріх, бо від нас це було через дев'ять дворів.

Усі селяни, про яких я згадав, випили гірку чашу до дна. Але хоча приділити окрему увагу сім'ї Якова Яковенка. Пишу я ці слова з переказу тодішнього колгоспника Івтея Дяченка, який вивозив сім'ю Якова Яковенка на станцію Павлопілля для відправки на Північ.

У той час, коли приїхали забирати сім'ю Якова Яковенка, стояли люті морози. Як до його хати зайшли місцеві активісти з вимогою до Якова, щоб він збирався виходити надвір їхати на висилку, то виявилось: троє його дітей були так легко вдягнуті, що неможливо їх було виводити на такий лютий мороз. І вдягнути їх не було у що. Недарма є приказка: «Москва сльозам не вірить». Вирішили поїхати в сільраду взяти громадські кожухи. Поїхали, взяли, закутали тих дітей у ті кожухи. Її повезли на станцію Павлопілля. Всіх трьох дітей витрусили з кожухів на видиму смерть від замерзання. Ці слова хай запише історик, як кремлівські вожді тоді рахувалися з населенням України, працюючим її селянством: спочатку пограбували їх цілковито, а потім вивозили на видиму смерть. Сюди стосуються слова Сталіна, який казав так: «Совітська влада творить чудеса» або: «Нема на світі ціннішого капіталу, як людина»...

Хто лишився живим з тої висилки, то написав листа своїм знайомим в Новопавлівку, що всі троє дітей Яковенка позамерзли в неопалених товарних вагонах і їх повикидали з вагонів на сніг.

Після того, коли розкуркулили і відправили на висилку першу групу селян, то взяли за другу категорію селян Новопавлівки. В 1929 році були «розкуркулені» такі селяни:

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Микита	Прудкогляд	»	4	70
Тимош	Ступак	»	5	65
Іван	Дяченко	»	4	30

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Тимош	Прудкогляд	»		30
Грицько	Ляшенко	»	7	65
Грицько	Горох	»	3	50
Павло	Юхно	»	4	65
Іван	Храмов	»	6	55
Павло	Прозорів	»	2	75
Іван	Гуз	»	4	45
Яків	Борисох	»	3	45
Лементій	Прозоров	»	4	30
Пилип	Голубівський	»	4	65
Ласка	Грицуля	»	6	70
Михайло	Комлик	»	4	45
Яків	Помітій	»	6	65
Санько	Павлов	»	4	55
Федір	Зуй	»	5	65
Пилип	Перерва	»	4	30
Павло	Тарасенко	»	6	65
Лаврентій	Добrorодній	»	6	65
Макар	Добrorодній	»	4	65
Михайло	Ступак	»	5	65
Мартіян	Палаги	»	2	45
Харитон	Тиханів	»	6	55

Після третьої хвили частина селян пішли в колгоспи, але, спробувавши колгоспного «хліба», за короткий час частина покинули колгосп, повернулись до свого приватного життя. Хто покидав колгосп, їм не повертали їхнє власне, що вони привезли чи привели в колгосп. Воли, коні, корову, а також і мертвий інвентар. Селяни визнали колгоспну систему як панцину.

Після втечі з колгоспу застосували й до цих те саме, що зроблено було з першими. Хто мав передчуття, що цим не закінчиться їхня втеча з колгоспу, пішов на виробництво. Хто зостався в селі, був висланий на висилку.

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Іван	Дяченко	»	4	30
Марфа				25
Микола				8
Марія				4
Тимош	Прудкогляд	»	5	30
Настя				25
Варка	5-річну доньку покинули в селі			5
Макар	Рідний брат Тимоша			18
Igor	Рідний брат Тимоша			16
Марія	Сандул	»	2	55

Ім'я	Прізвище	Вся сім'я	Скільки	Вік
Андрій	Син			25
Пилип	Перерва	"	4	35
Палажка				30
Марко				10
Петро				8
Ласка	Грицуля	"	5	70
Одарка				65
Іван				25
Приська				20
Оришка				18
Тимош	Ступак	"	4	65
Ганна				60
Іван				18
Грицько				16
Семен	Ляшенко – автор цих рядків			24

Коли вислали оцих нещасних, про яких згадано, село було розбурхане. Сусід боявся сусіда, щоб і його не трапило таке лихо. В той час було велике гоніння на селян, вірніше, на батьків. Тож дітям доводилося охороняти батьків.

Одного дня моя молодша сестра Одарка гуляла на вулиці і побачила, що актив села йшов у напрямку нашого двору. Вона зразу повідомила батька, кого вона бачила на вулиці. Батько – за шапку і швиденько через город пішов до свого рідного старшого брата Івана. Серьога Ястреба побачив, що наш батько вже за двісті метрів і почав по йому стріляти з гвинтівки посеред білого дня.

Другий випадок був такий. Запріг я пару коней і поїхав бричкою чергувати до сільради. Вийшов згадуваний С. Ястреба, сів поряд зо мною та сказав, що поїдемо до Гордія Бугайця. Приїхавши до нього, Ястреба наказав, щоб на 12-ту годину була пара волів біля сільради. Гордій Бугаєць сказав, що він цього не може сьогодні зробити, бо воли є за 15 кілометрів на степу й прибудуть лише завтра. С. Ястреба вистрілив з гвинтівки Г. Бугайцю над самим вухом, назвав його контрреволюціонером та звелів йому сідати у бричку й їхати до сільради.

Отакі «ястреби» та «куташі» розбурхали українців у нашому селі, коли їх «розкуркулювали» (розграблювали) та відправляли на висилку.

Найзручніший був притулок для таких «розкуркулених» людей – промислові центри, і то такі, де була мізерна платня робітників. В той час особливо тяжко було для старших людей, які не мали ні фаху, ні яких паперів (документів). Такі селяни переховувалися по степах, плавнях і т. п. Наш батько ховався на степу три тижні, аж поки його не піймали. Вилунали й Микиту Прудкогляда. Піймали й побили.

Подам коротко, як мене піймали.

1930 року я надумав поїхати із Запоріжжя провідати моїх рідних. Я не знав, що в той час збирали людей на висилку. Добре знав, що моя присутність в селі є небезпечною. Все-таки вирішив поїхати. Тільки я зайшов у хату, побачив хвору матір. Привітався з мамою, вона почала плакати, сказала мені, що батька вже три тижні немає вдома і вона не знає, де він є. Та запитала, чого саме я приїхав у таку лиху пору? Порадила мені, щоб я зразу не барився та їхав у Запоріжжя.

Не роздумуючи, я зібрався та пішов на станцію. Там мене спійма-ло НКВД і відправило в міліцію. Після першої ночі, коли я переночу-вав у міліції, зрання нас випустили на прогулянку у двір. Там я побачив свого батька, а він – мене. Ми не підійшли один до одного обмі-нятися думками. Цього ж таки дня я одержав один пучок редиски та кусень хліба 100–150 грам. Я був дуже здивований. Хто міг знати, що я тут сиджу? Хто є такий сміливий у таку пору підійти до такої уста-нови і, головне, до «ворога» народу? Такої категорії людей всі цура-ються, а тут тобі ще хтось і передачу приніс. Передача була без вся-кої записки. Другого дня я довідався: передачу мені передала моя рідна мама.

Незважаючи на те, що мама були хворі, а все-таки рішили піти в мі-ліцію запитати, чи нема там батька, бо ж три тижні його вже немає вдома і вона не знає, де він є. Коли вона прийшла до міліції, там жін-ка відбувала кару й виносила вже порожні кошики тим, хто приносив передачу для рідних. Мати запитала ту жінку: «Чи нема тут часом та-кого чоловіка?»

Їй вказала їй прикмети. Жінка сказала, що такого чоловіка вона не бачила, але тут, мовляв, є ваш син. «А хіба ви знаєте мого сина?» – «Ні, я не знаю, але тут є молодий чоловік – точна копія вашого об-личчя».

Ідучи на розшуки батька, мама взяли з собою кусень хліба. Коли жінка сказала їй про молодого мужчину, вона пішла купила пучок редьки і разом з тим куснем хліба передала мені.

На другий день, коли нас випустили на прогулянку, то я вже бать-ка не бачив.

Червень. У п'ятницю увечері мене перевели в друге місце, де зби-рали людей на висилку. Вели мене два міліціонери, озброєні револь-верами. Вели серединою вулиці, ніби якогось бандита. Коли приве-ли мене до збірного пункту, то я побачив, що без всякої охорони си-дів на вулиці наш батько і молився вголос Богу. Ми один на одного поглянули, нічого не сказали.

Всередині, коли я туди вже зайшов, я побачив багато знайомих з нашого села та двох зятів, одружених з моїми рідними сестрами, – Дементія Прозорова та Тимоша Прудкогляда. Вони мені сказали, що батька звільнили, тому що він хворий на ноги. Всередині було при-близно 40–50 мужчин, з яких я більшу половину знав, як і вони ме-не знали.

У п'ятницю, увечері того ж дня виступив з промовою один енкаведист. Прізвища не було сказано. Пишу дослівно те, що він говорив. Говорив москальською [російською] мовою. Сказав так:

— Увага! Слухайте, розкуркулені! Завтра, в суботу, ми вас звідси вивеземо, відправимо на висилку, разом з вашими сім'ями. Не бійтеся, ми відправляємо вас не на розстріл, а на працю. Будете там працювати за фахом, хто який має. Причина висилки така. Комуністична партія і уряд вирішили організувати на селі суцільну колективізацію. Щоб ви не стояли на перешкоді наміченому плану, ми вас звідси висилаємо як ненадійний елемент, щоб виконати намічений план уряду.

Промовляв енкаведист з підвищеним тоном голосу.

Багато селян скаржилось. За що мене, мовляв, висилаєте, у мене не було найнятої чужої сили. А мене за що, а мене за що і т. п.

Як нам було сказано у п'ятницю увечері, так і збулося. Вночі під суботу, приблизно о 2–3-й годині ранку почувся гуркіт бричок. Приїхали гарбами колгоспники, енкаведисти посадовили нас у гарби і відправили на станцію Павлопілля. Супроводжували нас два міліціонери та комсомольці з Нікополя. Між комсомольцями було два жиди. Чому я їх знав, тому що часто бачив їх за прилавками крамниць. Всю подорож вони йшли мимо бричок, озброєні гвинтівками і револьверами. Везли нас глухими манівцями. Що нас усіх здивувало.

Показалось збоку село, приблизно за два-три кілометри. Хтось із сидячих сказав: «То, мабуть, село Новомиколаївка?»

Проїхали трохи далі, була невелика балка. Я замітив двох дівчаток. Одній приблизно десять, а другій сім років. Вискочили вони із пшениці і біжать до нас. Приблизно за сто метрів почали гукати. Я й сьогодні чую той дитячий голос. Але за гуркотом бричок годі було почути і розібрати слова. Ті слова були «тато» чи «дядько». Вони встигли гукнути декілька разів дитячим дзвінким голосом: «Прощайте–е, тату–у!! Дядьку–у!!»

Такими мені видавалися їхні слова, бо якраз була обідня пора гаряча, тому був глухий.

Міліціонер Петро Підрізь, якого я добре знав, був старшим конвою і їхав на вороному коні. Побачивши тих дівчаток, він витяг з пахви шаблю, підняв угору і кинувся стрімголов до тих дітей. Дівчатка побачили, що наближається неминуха смерть, з переляку попадали і почали плакати. Він дітей не бив, показав їм пальцем, щоб ішли в село.

Я й сьогодні ніяк не можу розгадати, хто тих дітей послав у степ? На бричці ніхто не признався, щоб знав тих дітей, також ніхто не признався й на станції Павлопілля.

Коли привезли нас на згадану станцію, через пару годин опісля привезли й жінок з дітьми. У мене була нагода бачити ту зустріч. Це була не зустріч, а трагедія. Людська мова така бідна, щоб про той жах можна було правдиво написати. За мого життя мені раз довелось

бачити, як жінки втрачали рівновагу. Виявилось, коли привезли жінок з дітьми, що деякі матері, здаючи собі справу, в яку дорогу вони їдуть, залишили своїх дітей у їхньому селі, напризволяще. Рідні матері пустили своїх дітей у світ, без усякого опікунства. Це були такі матері: Ганна Прозорова, Настя Прудкогляд та Палажка Перерва. Перші дві – то мої старші рідні сестри.

Я бачив, як вони підходили до своїх чоловіків, розривали на собі одяг до голих грудей. Кричали нелюдським голосом: «Я їхня мати, я їх залишила. Нас з тобою везуть на видиму смерть! Холодну і голодну. Може, наші діти зостануться живими?»

Що примусило згаданих матерів пустити рідних дітей у світ? Коротко згадаю. Коли вивезли першу групу селян з нашого села на далеку Північ в 1929 році, то деяким пощастило втекти, і розповідали, а інші написали листи, скільки померло дітей у дорозі, яких було викинуто з вагонів під час їзди потяга. Скільки дітей померли уже там, на місці, через холод і недоїдання.

От із таких передбачень рідні матері залишали своїх дітей. Таке робилося в селі Новопавлівці. А скільки таких матерів було тоді по всій Україні, про яких мало хто знає, і так вони підуть у забуття, і про них ніхто не знатиме. Скільки було в той час в Україні безпритульних дітей, яких влада підбирала і відправляла їх в дитячі притулки? Питання без відповіді. Звідкіля ті діти бралися? Були спеціальні будинки для їхнього виховання. Нищили українську націю двома способами. Батьків висилали з України, а дітей їхніх виховували в чужому дусі. Одні вмирили на заслання з холоду й голоду, а другі гинули тут, в Україні.

Перед тим, коли колгоспники збиралися їхати додому, до мене підійшов Івтей Дяченко й сказав: «Я в моєму житті не бачив людського пекла, а сьогодні я його тут побачив. Аж тепер я бачу, що роблять з нашими людьми».

Потиснув мені руку, сказав: «Надіюсь, що вони тебе далеко не завезуть. Прощай, Семене».

І пішов до брички.

Їсти на станції влада не давала. Їли люди те, що жінки з дітьми привезли з собою, взявши поспіхом, та головне, що ж тоді можна було взяти, як воно забрано все раніше владою? Не те, що їжу, навіть одяг тоді позабирали в таких селян.

Коротко про Івтея Дяченка. Хтось може подумати, як міг колгоспник відверто говорити до «ворога» народу. Івтей Дяченко був мій товариш з дитинства. Разом ми пасли скотину, разом купалися в Дніпрі.

Не знаю, як було з тими нещасними опісля, бо в тій «армії» я «служив» недовго. Після поїздки протягом трьох днів я попросився з моїми сестрами і – давай ногам знати назад! До речі, в нашій подорожі не було ніякої охорони, а, тим паче, у мене була вільна рука. Я був один з нашої сім'ї.

Після того, коли я вже відчув себе на волі, переді мною постало перше питання: де і як можна дістати папери? З часом папери я дістав і поїхав у Середню Азію, Самарканд. Ідучи потягом, познайомився з машиністом на ім'я Бернард, який жив в Гомелі (Білорусь), а був посланий в Азію як у відрядження. За вісім днів нашої подорожі ми добре заприятелювали. Зайшли один одному в довір'я.

Коли я прибув до Самарканду, то почувся в оточенні чужого народу, бо в дійсності азіяти так і дивилися на їхнього окупанта. А хіба вони знали, хто я є такий? Почуття підказувало: повернись в Україну, між своїх людей.

Другого дня я вийшов на станцію в Самарканді й знову випадково зустрів Бернарда. Сказав йому, що повертаюсь в Україну. Він мені зразу сказав так: «Я бачу, хто ти є. Ідь в Білорусію, у Гомель, на мою адресу. Моя дружина прийме тебе, як рідного брата, вона знає, що я не пришлю непорядну людину у наш дім».

Так я і зробив. Та не так сталось, як думалось. В Самарканді було таке тепло, що в сорочках люди ходили, а коли я приїхав до Гомеля, то тут лежав сніг, що в ньому людина грузла. Переночував у тієї доброзичливої жінки, яку рекомендував Бернард. Вона поставилася до мене дійсно як до «біженця». Я вирішив таки їхати в Україну, а де ж взяти грошей на подорож? Вона позичила мені належну суму. Повернувся в Запоріжжя. Заробив грошей і послав їй з подякою.

Працюючи шофером, я мав нагоду бачити, як забирали людей

У жовтні чи листопаді 1932 року з гаража нас як шоферів послали в розпорядження НКВД. Приїжджали ми туди вечорами (після праці). Кожен шофер зареєстрував своє авто. Приблизно о десятій годині вечора подали всім шоферам холодну вечерю – окіст, ковбасу, рибу і тому подібне. Не в кожного був апетит, бо кожен знав, де саме він перебуває. Багато було таких, що виправдовували себе тим, що повечеряли дома, а були й такі, що апетитно їли.

На далекі виїзди – 20–25 кілометрів – виїжджали раніше, місцевих же у Запоріжжі починали «обслуговувати» приблизно з 1-ї години ночі. Пора була така, що «опікун» певний був, що його жертва вже спить вдома. Людей, яких забирали, звозили в Запорізьку в'язницю. Енкаведист, сідаючи порядом з шофером, не розмовляв і не казав, де саме їдемо. Казав: їдемо просто управо чи вліво. І то все. Між іншим, для кожного шофера було краще, що цей сатрап не розмовляв до шофера, а особливо це було краще для мене. Але за увесь час, скільки разів я їздив, лише один заговорив до мене такими словами: «От, товариш шофер, за цими врагами народу нема покою ні нам, ні вам».

Коли забирали якогось колгоспника з села за якихсь 20 кілометрів від Запоріжжя, то думалось: нарешті, таки знайшли «ворога» народу.

Я згадав, що кожен шофер зареєстрував свою машину. Прізвища шофера, ані його адреси не питали, тому були такі випадки, що шофер привозив енкаведиста на власну адресу. Так було з Олександром Бондаренком та Францом Коробчинським.

О. Бондаренко привіз енкаведиста до блоку, в якому жило 10–15 родин. Енкаведист пішов на його адресу. Збудив жінку. Спитав: «Де є твій чоловік?» Жінка сказала, де саме він працює. Енкаведист повернувся до авта, запитав прізвище, Олександр Бондаренко сказав. Він тут же зразу його заарештував. Викликав друге авто, і на тому скінчилася воля О. Бондаренка. Подібно було й з Ф. Коробчинським.

Я бачив, як грабували колгоспи

Під кінець листопада чи на початку грудня 1932 року я возив в село Бабурка уповноваженого агента. Не знаю, до якої області воно належить, – Дніпропетровської чи Запорізької? (Село Бабурка належить нині до Долинської сільради Запорізького району Запорізької області. – Ред.) Цей агент був директором ремонтно-механічного заводу Запоріжжя. Називався Лев Абрамович Рабинович.

Перед тим, як їхати на село, Рабинович велів мені під'їхати до крамниці ІНСНАБ («іностранные снабженіе»). У таку крамницю пускали людей за спеціальними пропустками. Мене Рабинович провів усередину як свого шофера. Він купив у згаданій крамниці, що його очі бачили та душа бажала, – масло коров'яче, ковбаси, сир голландський, рибу і т. п. Потім сіли в авто й поїхали у згадане село.

Отже, я мав нагоду бачити, що робилось за тим муром, куди не пускали звичайних людей, це в той час, коли Кремль підготовляв в Україні мільйони українських селян на жорстокі муки голодної смерті.

У дорозі я довідався від Л. Рабиновича, у яких справах ми їдемо в село. Він сказав мені, що колгоспники не хочуть здавати державі збіжжя. Одночасно я тоді довідався, що таким цивільним людям дозволено носити вогняну зброю (револьвер).

Коли ми приїхали до села, Рабиновича примістили в одній сім'ї, яка складалася з двох людей, – діда і баби. Коли тимчасовий «квартирант» розкладав свої харчі, зайшли дід з бабою. Дід сказав:

– Шановний товариш поселився в нас. Хату не перележите, а гдувати у нас нема чим. Хіба колгосп буде давати, а баба готуватиме.

Рабинович відповів:

– Нічево, дед. У меня продукти есть, а если не фатит, то знаем, где взять.

Після ми поїхали до колгоспу, в якому колгоспники перемолочували соломі молотаркою. Я запитав деяких колгоспників:

– Для чого ви перемолочуєте соломі?

Молодий мужчина відповів:

– Ми не знаємо. Нас заставили.

Я, ніби не здаючи собі справи, сказав:
– Та вам же пишуть трудодні.
Він мені зразу відповів:
– А що з того, що запишуть день праці, як нема чим заплатить.
У нашу розмову втрутився один дід:
– Я бачу, що цей чоловік розбирається в соломі не менше, як і ми.
А кого то ви привезли нам?

– Діду, то не я привіз, а мене заставили привезти його сюди як уповноваженого на ваше село хліб заготовляти.

– Якого вони ще хочуть зерна? Зерно вони вже давно забрали від нас, а тепер перемолочуємо соломку. Що намолотимо за день 15–20 кілограмів, і те забирають. О, якщо висить зброя збоку, то цей заготовить. Помруть люди з голоду. Мабуть, не діждуться й тепла.

Так сказав дід.
Що робив той антихрист з цими працюючими селянами, – я не знаю. Того ж дня я повернувся в Запоріжжя, а він там зостався. Пробув він там більше місяця. Вірніше сказати, я його туди відвіз, а хто і коли звідти його забрав, – не знаю. Фактично його не було на заводі приблизно місяць часу. Можливо, він ще десь їздив «допомагати» колгоспникам перемолочувати соломку...

Страхіття голодомору

Усім, хто жив під советською владою в Україні, відомо, що в 1932–33 роках Кремлем був заподіяний в Україні великий голод.

Наприкінці 1932 і на початку 1933 років почали з'являтися в Запоріжжі обірвані, худі та пухлі люди – українські селяни різного віку. Це люди із села йшли до міста шукати порятунку від голодної смерті.

Працював я при гаражі ДніпроГЕСу шофером. У той час був такий порядок, що кожна автомашинка щодня працювала при одній і тій же установі при заводі. Я обслуговував ремонтно-механічний завод, який мав власну їдальню (кухню). Її мені часто доводилося обслуговувати автом.

Під кінець приблизно лютого 1933 року, приблизно о 10-й годині дня я зайшов до кухні й побачив у вікно на дворі двох кухарів. Федір Рожков і Іван Золотарьов душили жінку віком приблизно 40 років. Вони вимазали їй все обличчя рідиною з томатів з порожньої діжки, яку було викинуто з кухні на двір. Я втрутився у таку справу. Покликав близьких робітників на поміч собі та тій жінці. Коли підняли з землі ту жінку, то виявилось: вона була пухла від недоїдання. Почали її питати, за що тебе надушили? Вона показала на порожню діжку й сказала, що витирала пальцем діжку й облизувала палець, тому що вона вже три дні нічого не їла. Робітники запитали: «Хто ти є така та як сюди потрапила?»

Жінка сказала: «Я із села Жеребець, яке звідсіля за 30 кілометрів (село Жеребець від 1939 року перейменовано в село Кірове. Центр сільради, за 12 кілометрів від райцентру Оріхове Запорізької області. – Ред.). Мій чоловік і двоє дітей померли з голоду, а я покинула хату, в якій нічого не залишилося, прийшла сюди рятувати моє життя від голодної смерті».

Другий випадок я бачив біля тієї ж таки їдальні. Одного разу на початку березня 1933 року зрання я приїхав на працю. Зауважив, що біля їдальні стоять декілька робітників, в той час, коли їдальня зачинена. Виявилось, що там лежали мертвими двоє мужчин. Одному було приблизно 40 років, а хлопцеві – 12 років. Безумовно, що для всіх було зрозуміло, що вони померли з голоду. Такий випадок викликав у всіх смуток, хоч робітники теж жили в недоїданні.

Під кінець 1933 року мене послали тритонною машиною в розпорядження міліції 13-го виселка Запоріжжя. Як тільки я приїхав, то почали виводити і виносити безсилюх людей і садовити на машину. Вони вже не могли сидіти, а просто лежали. Разом було 16 осіб, майже всі були пухлі від недоїдання. Як свідчив їхній одяг, це були люди всі з села, які приходили в Запоріжжя рятувати життя від голодної смерті. Люди були різного віку і статі.

Я здавав собі справу, кого саме везу. Їхав не дуже швидко. Міліціонер, який їхав зі мною, сидів поряд у кабіні, та сказав, щоб я не дуже швидко їхав. Після такого звернення я запитав: «Що це за люди?»

Міліціонер відповів: «Цих людей ми назбирали на 13-му виселку. Хто їх допустив до такого стану, всім відомо. Ці люди прийшли з сіл рятувати життя, та знаходять тут закінчення його. Ми як міліція стараємося це завчасно прибирати, щоб не бачили робітники. Цих людей ми збираємо й ввозимо до Запорізької в'язниці. Але, товаришу шофер, наша розмова мусить бути між нами двома».

З його слів я зрозумів, що цей бідолага-міліціонер походив із села, бо так він співчував тим чесним трудівникам-селянам, що, не знаючи мене, так відверто говорив про цих нещасних, що лежали в кузові. Я навіть був обережним, думав, що він завзятий комуніст та прощупує мене, яких я є думок про режим комуністичної влади, як також і цих людей. Даремно я так думав. Це була співчутлива тому їхньому горю людина.

Другого разу мене послали автом до лікарні на 12-й виселок. Приїхавши туди, я чекав розпорядження, що мені доведеться тут робити. Ось привозить до цієї лікарні грабар. Це значить одним конем у малому возику чоловіка 40–45 років – такий він мав вигляд. Ще дихав, але був вже без пам'яті. Покликали лікаря. Той оглянув і сказав: «Ніякі ліки йому нічого не допоможуть. Він умирає з голоду».

Моя поїздка у моє рідне село Новопавлівку

Після таких жадливих явищ, які я бачив у Запоріжжі, біля їдальні, міліції, лікарні тощо, я подумав: а що ж діється по селах? Вирішив – поїду подивлюсь у своє село, що там робиться?

Одного дня, під кінець березня чи на початку квітня (скорше, це був квітень 1933 року), я поїхав провідати моїх рідних. Ідучи зі станції, я зайшов до моєї старшої рідної сестри Ганни. В той час її не було. Вдома знаходилися діти: Марії – 8, Ганні – 6, а Іванові – 4 роки. Я спитав їх:

- Де батько?
- На роботі.
- А де мама?
- Поїхала в Москву по хліб.
- У Москву по хліб?
- Так, дядьку. Мама вже раз привезла з Москви печеного хліба, пшона, гречаної крупи. Ми тільки тим і живемо.

Стоячи біля таких малих дітей, я подумав: хліб печений, пшоно, гречана крупа вродили в Москві...

Після того я зайшов до старшої за Ганну сестри Мотрі Вечері. Там була справа гірша. Чотирирічний її син Степан умирав з голоду перед очима рідної матері і дядька, тобто переді мною. Хоч мати й старалась привести до пам'яті Степана, даремні були її намагання. Називала вона його як рідна мати різними ласкавими словами, але Степан уже очима дивився вдалечінь. Сестра просила мене, щоб я залишився хоч на один день. Я її переконав, що моя присутність у цьому селі не гарантує мене, щоб я щось корисного дав для неї чи її дитині. Тільки можу пошкодити собі.

Коли я виходив з хати, сестра передчувала, що вона мене більше не побачить. Не плакала, а ридала, і то ридала безсилим голосом, сказала:

- Ми, мабуть, більше не побачимось.
- Вона просила мене, щоб я про неї не забув:
- Ти бачиш, що є з моєю рідною дитиною Степаном, така доля чекає й на нас всіх.

Перечислили доньок Марію і Ольгу, також і її чоловіка Петра.

- Петро як батько, а я як мати в цьому не винні. Хліба за літо придбали, але в нас його забрали. Забрали і те, що було в горшках та вузликах. Горох, квасолю, чечевичу і т. п. Не дивуйся, що мій рідний син умирає з голоду. Ти знаєш, скільки в нашому селі вже померло з голоду людей, а скільки їх ще помре, важко сказати. Я молилася Богу за себе і за всіх, щоб Бог урятував нас усіх від голодної смерті, але, як бачу, для Бога молитва моя не вгодна. Ти живеш поміж людьми, що їм і тобі разом дають щодня шматок хліба. Скажи їм не тільки про нашу сім'ю, а про все наше село, як люди попід тинами валяються

померлі з голоду, старі й малі діти. Як у нас не тільки в коморах, а і в хатах сковиряні долівки, де все шукали захованого хліба. Наша сім'я третій місяць живе корінням, тим, що накопаємо у плавні.

Сестра обняла мене висохлими руками. Поцілувала, і ми розійшлися. То була моя остання зустріч з нею, з моєю рідною старшою сестрою Мотрею. Я дав їй слово, що її слова передам нашому майбутньому поколінню, і тут же зразу їй сказав, що не можу бути довше тут, бо боюся мого арешту. Дальше сестра тримає мене за руку й продовжує:

– Ти ж пам'ятаєш такі надписи на білих стінах хат: «Я – КУРКУЛЬ, ВОРОГ НАРОДУ». Такі надписи були на стінах хат у Говтви, Дяченка і нашого батька.

На цьому закінчилась наша розмова, і я пішов, не чувши під собою землі, так боявся арешту.

Другого дня помер сестрин син Степан, а через пару тижнів померла і його мама, моя рідна сестра Мотря.

Коли я простився з сестрою, зайшов до батька і матері, які теж були напівпухлі від недоїдання. Мій несподіваний приїзд, особливо для мами, був надзвичайним. Коли мама побачила, то голосно сказала:

- Боже ти мій!! Сину мій!! Я думала, що більше тебе не побачу.
- Як мати плаче і готує обід. Я сказав, що зразу йтиму, бо боюся мого арешту. Але мати як мати сказала: «Може, це останній раз я тебе бачу, то пообідаємо разом».

Коли мама готувала обід, то батько оповідав мені, що саме сталося з селом Новопавлівкою. Скільки вже людей померло з голоду, та що решту чекає. Я запитав:

- Чим же ви харчуєтеся?
- Батько відповів:
- Тим, що Бог дає. Поки не було на плавні води, то копали коріння. Правду сказати, що я їм і назви не знаю, але вони були смачні. Тепер справа гірша. Копаю коріння на вищих місцях, коли мати зварить, то часом бувають такі гіркі, що не можна їсти.

Питаю:

- А де тепер Іван, мій молодший брат?
- За Івана нічого не знаємо. Ось уже шість місяців, відколи його забрали, і про нього ми нічого не знаємо.

Я їм оповів, що був у Ганни та Мотрі, та про їхній стан життя. Тепер хочу ще побачити Саньку і сьогодні виїду, бо боюся, щоб мене не арештували.

Мама подала обід і плаче. Що то значить – рідні. Яке лихо і в якій небезпеці, а все ж таки брат хоче побачити всіх.

Обід був такий. Зварена трава, а між травою було помітно розварене пшоно. Називався такий обід кулішем, нічим не засмажений. Мати як мати. Витягла із шафи кусник хліба й розподілила на трьох.

Я відмовився від хліба, виправдовуючись, що я свою пайку матиму в Запоріжжі. Батько обізвався: «Оце пшоно нам Бог послав. Санька принесла нам повний стакан. На минулому тижні вона зав'язала у вузлик пшоно і дала Ліді, щоб Ліда однесла нам. Ліді в той час було шість років. Ліда несла пшоно, а в той час ішли вулицею активісти на чолі з Настею Бурисок. Настя знала, чия дівчина, й запитала, де вона йде? Ліда сказала, що мама послали, щоб я дідові й бабі віднесла ось пшоно. Активісти забрали у Ліді пшоно, і вона з плачем прийшла додому, а це вже сама Санька нам принесла».

Чи це для історії, для майбутнього покоління буде правдива наука чужої окупації? Хтось може подумати, що це вигадка, фантазія. Ні, хто там не жив і не переживав ті жахливі роки, можуть не вірити, це їхня справа. Хто там жив у ті роки, той чи ті скажуть: та й скупо ж написав. Про таку трагедію народу України слід писати, писати, та й ще писати. Але я відійшов від теми.

Тільки батько устиг оповісти про село, як несподівано відчиняються двері, і в хату входить безсилий, біля двох метрів зросту чоловік, зарослий і пухлий, якого я не пізнав. Без всякого запрошення та дозволу сів за стіл. І зразу до батька охлялим голосом: «Дядьку Грицько! Я помираю з голоду! Дайте мені що-небудь попоісти».

Я запитав:

– Хто це є?

Батько відповів:

– Це є Онисько Ірхин. У нього діти вже померли з голоду, зостався він та його дружина.

Батько сказав матері, щоб вона подала і Ониськові кулішу. Мати так і зробила. Онисько тоді заговорив до мене:

– Семене! Ти мене не пізнав, я тобі вірю. Дуже шкода, що тобі не вільно ходити по селі. От щоб ти пішов селом, то ти не тільки не пізнав би старших людей, яких ти раніше добре знав. Ти не пізнав би й своїх товаришів, з якими ти разом ріс, ходив до школи і парубкував. Багато ти не дорахувався б людей, яких ти добре знаєш – вони помирали з голоду. Скільки їх ще помре, – не відомо. Ти знаєш, скільки щодня ранком людей померлих з голоду лежить на вулицях. Спеціальні робітники їх підбирають і звозять до спільної ями. Я звертався до міліції, до сільради, райкому партії, показував їм документи, що я воював в Червоній армії, але ніякої допомоги мені не дали. А чи знають робітники, що селяни вмирають з голоду? Ти їх бачитимеш, скажи їм, як масово на селах вмирають колгоспники з голоду. Тобі батько сказав, що мої діти померли з голоду. Скажи про це робітникам, про моїх дітей, про оті тисячі, що вже вмерли у нашому селі та які ще завтра загинуть з голоду.

Онисько говорив охлялим голосом. Я вислухав його й подумав: «Убили Санька Бугайця – всі мовчали. Розкуркулювали селян – всі мовчали. Викидали селян з їхніх хат – всі мовчали. Вивозили людей

на висилку – всі мовчали. Тепер прийшла черга на тих, котрі допомагали комунізму закріплюватися в Україні». Так я подумав без всякого зла. Ви потрібні були тоді закріплювати комуністичну владу. Знищили заможних селян, тепер добралися й до тих, котрі їм допомагали. Ви воювали за Червону армію, тепер ви мусите відійти безслідно.

За такий короткий час, та ще й небезпечний, я довідався від сестри, батька, матері й Ониська, що в Новопавлівці багато людей вимерли цілими сім'ями. На що я найбільше звернув увагу, коли вони оповідали, що вся сім'я вмерла, то обов'язково він був колгоспником, і то ще початковим. Фактично в той час вмирали на селі переважно колгоспники. Я не згадую персонально їхні прізвища. За неточними підрахунками в 1932–33 роках у селі Новопавлівці вмерло з голоду 20–25 % населення. Такий відсоток смертності був тому, що село розташувалося поміж двома промислами – Нікополем і копальнями марганцю. А до того ж багатьох людей врятували від голодної смерті плавня та Дніпро, які постачали потроху риби, а плавня – всякі коріння, якими живились голодні.

З обережністю ідучи на станцію, я почав пригадувати, яке було заможне село та який воно тепер має смертельний вигляд. Здумав про вбивство таких людей, як Санько Бугаєць, та йому подібних. Про печений хліб з Москви. Про тих присланих 25-тисячників, які ходили по дворах і розтравлювали селян, а опісля висилали їх на Далеку Північ, на видиму смерть.

Моя поїздка у село Водяна

Кам'янського району Запорізької області

Село Водяна мало понад дві тисячі дворів. Про це село пишу з переказів довірених мені знайомих людей. Водяну я добре знав. Воно від Новопавлівки якихось сім кілометрів по лівому боці Дніпра. (Нині село Водяне відноситься до Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. – Ред.)

Наприкінці квітня 1933 року мене послали автомашиною у Водяну забрати уповноваженого 25-тисячника Федора Федоровича Хадюшина. Його направила комуністична партія із Запоріжжя в село Водяну на посівну кампанію. Ідучи у Водяну, я проїжджав такі села: Григорівка, Балки, Благовіщенка, Іванівка і Дніпровка. Згадані села в той час мали вигляд мертвих, а саме: не бачив я на вулицях собак, як це прийнято їх бачити на селах. Не чув їхнього голосу-гавкання. Не бачив я курей, які завше ходять сільськими вулицями й гребуться собі.

Ідучи, я минав багатьох людей, котрі простували в протилежний бік, аж поки одна жінка, ідучи з дівчинкою, підняла руку, щоб я зупинив авто. Спинивши, я запитав, що вона хоче?

– Я хотіла у вас попросити хліба шматок для моєї дівчини, бо у неї нема сили далі йти.

Я сказав, що у мене хліба нема. Фактично у мене його й не було. Я запитав, де вона йде та чи ще далеко? Вона відповіла, що йде до Запоріжжя.

– О, так вам далеко йти, а в дівчини нема сили. Ви туди не дійдете. Чого ж ви туди йдете?

Жінка відповіла:

– Мій чоловік і син померли з голоду. Я зосталась оце з донькою, надумала піти у Запоріжжя шукати порятунку від голодної смерти.

– А з якого ви села?

– З Іванівки.

Я пояснив їй, де я їду. Якщо вона погодиться, я візьму її з собою, а їдучи в Запоріжжя, привезу й її туди.

– Якщо хочете проїхатись, то сідайте у машину, і таким способом ви будете сьогодні у Запоріжжі.

– Я дуже вам вдячна.

Сіли вона і донька до мене в кабінку. Я запитав, як її ім'я?

– Мене звуть Ольга, а доньку Катерина.

Сказав і я їй моє ім'я і прізвище. Сказав – як зручніше, так і називайте мене.

– Отже, Ольго, ви кажете, що я з почуттям поставився до вас? Може, воно так і є, не знаю. Думаю, це мій прямий обов'язок був зупинити машину. Людина потребує якоїсь допомоги. Були б ви на моєму місці, думаю, теж так вчинили б. Що я запропонував вам послугу, то слухайте, що я скажу.

Трагедію голодних українських селян я бачив на моїх рідних батьках і сестрах. У моєї рідної сестри я бачив, як вмирав її син з голоду в присутності матері і дядька, тобто мене. Помер її син, померла й його мати, а моя рідна сестра.

Отже, Ольго, скажіть мені, що саме діється у вашому селі Іванівці?

– Боже мій! Не питайте мене про це. Ви не можете уявити, скільки в нашому селі людей уже простилося з цим білим світом. І то люди різного віку і статі, а скільки ще помре – не можна сказати. Ви сказали, що померла з голоду ваша сестра і її син. У мене теж померли з голоду чоловік і син. У нашому селі цілими сім'ями вимерли колгоспники. Люди з голоду вмирають, а в колгосп примусово женуть на працю, – продовжувала свою розповідь Ольга. – Коли забрали зерно у нашому колгоспі, залишили тільки на посів, якого ні в якому разі не можна було брати для їжі. А потім пішли по дворах витрусювати та забирати, в кого що було. Це все робив присланий чужий чоловік разом з нашими партійними активістами. Ходив він озброєний револьвером та підсилений місцевим комуністичним активом. Розумні селяни, які передбачали явну загибель селян, завчасно покинули не лиш колгосп, а навіть свої хати, які вже були порожні, забрали своїх – хто на Донбас, а хто на Запоріжжя. Про це довідалася влада і тепер не відпускають з села не тільки чоловіків, але і жінок. Тільки тому віль-

но покинути село, кому влада видасть посвідку, що він звільняється з колгоспу.

Ольга оповіла, як саме ховають померлих з голоду. Без попа і без труни. Навіть ніхто не плаче за ними, бо кожен голодний і думає, як прожити ще один день довше за померлого. «Скільки я наслухалась у цьому селі безсилового стогону, прохань, молитов до Бога, щоб врятуватися від голоду, але все глухе, ніхто не чує».

Коли я в'їхав у село Іванівку, то сказав Ользі, щоб вона не трусилась у машині у Водяну, щоб зосталась у своєму селі, а коли я буду з поворотом їхати сьогодні у Запоріжжя, тоді я її заберу з собою. Замість подяки я почув вибух ридання:

– Скільки я пройшла, а ви тепер мене привезли на видиму голодну смерть!

Я побачив, що ця жінка надумала рішуче покинути це пекельне смертельне місце, яке перетворює живих людей у мертвих. Тоді я пояснив Ользі, що я їду за таким же самим чоловіком, який натворив горя в Іванівці.

– Я не знаю, чи він дасть мені дозвіл, щоб я забрав вас у Запоріжжя. Авто є в його розпорядженні, я лише є робітником на цьому авті. Отже, Ольго, їдьте зо мною. Коли приїдемо у Водяну, то я вас відрекомендую як мою двоюрідну сестру. Так що в присутності того чоловіка ні в якому разі не називайте мене на ви. Тільки на ім'я. Якщо він не дасть згоди, щоб я вас забрав, ви нічого не втрачаєте. Я дам вам грошей на залізничний потяг або пароплав. Ви з донькою підете у Нікополь, це вам буде всього сім кілометрів до Нікополя, а з Іванівки для вас йти в Запоріжжя – то був би ризик. Бо це якихось 80–85 кілометрів.

А ще я порадив, щоб Ольга не говорила з тим, кого я везиму, ні на яку тему.

Коли я приїхав у Водяну, то спідометр показав 120 кілометрів – така була віддаль від Запоріжжя до Водяної.

Скільки я бачив людей, які йшли у Запоріжжя шукати порятунку від голодної смерті! То йшли селяни, у яких була ще сила йти, а скільки їх сиділо та лежало і у яких уже не було сили далі йти. Людська мова така бідна, щоб про все, що відбувалося тоді в Україні, написати так, як тоді там було, щоб про те все передати майбутньому поколінню.

Коли я в'їхав у Водяну, вулицею ішов молодий чоловік, який допоміг мені потрапити до колгоспу, який мені був потрібний. Коли ми приїхали, то я його запитав:

– Чи ви тут у Водяній знаєте такого Дениса Мороза?

– Ви якраз питаєте про мого батька.

– Це добре, що ви його син. А ті два здорові білі діди ще живі?

– Ні, вже померли. Хто ви такий, що знаєте мого батька і тих двох дідів?

– Я є син діда Грицька із Новопавлівки. Ви його знаєте?

– Знаю. Це ж наші батьки – великі прятелі.

Коли я приїхав, то Федір Хадюшин сказав мені, що будемо їхати завтра у Запоріжжя, бо трапилось несподіване розпорядження, яке я мушу виконати. Заночував я у Водяній і мав нагоду поговорити з Василем Морозом. Перше питання – про їжу. Як справа стоїть з колгоспниками у Водяній? Василь мені сказав, що питання номер один на денному порядку: їсти, їсти і їсти.

– Кожен хоче їсти, а їсти нема чого. Урожай у 1932 році був добрий, і майже все зерно забрала держава. Через це тепер масово люди вмирають з голоду. У нашому селі померло дуже багато, втім числі мій батько і мати, а скільки ще людей помре, – не знаю.

Я ніби не здаю собі справи і питаю:

– Як пограбований колгосп? Як це так, що у вас забрали зерно? Ви ж мусили одержати на трудовні те, за що працювали.

Василь мені пояснив, що в минулому 1932 році прислали в їхнє село чужого уповноваженого, такого самого, як тепер у них є 25-тисячник. Отже, він та місцевий актив ходили по дворах та забирали, у кого що було. На те було розпорядження уряду. Воно було скрізь і всюди однакове. Василь мені оповідав те, про що я вже довідався від моїх рідних та з переказів інших довірочних селян. Але Василь мені сказав й таке, чого я не знав від інших. Він оповів мені про Прокопа Мостового. Він запитав мене, чи я знаю його? Я сказав, що не знаю.

– Про цей випадок вся Водяна знала. Ми думали, що увесь світ про це знав. Я оповім вам.

П. Мостовий хотів вступити до колгоспу, та його не прийняли. Пішли до нього й забрали не тільки зерно, а навіть все, що було в нього. Розвалили в хаті піч. Повиривали вікна і двері в хаті, а була якраз зимна пора. Що з Мостовим сталось, я не знаю, бо його більше вдома не було. Після прийшли знову до його дружини з дітьми, яка ще жила в хаті.

– Давай хліб (зерно) – у тебе є захований!

Ніякі докази, що зерна немає, не допомагали. Жінка не мала чим харчувати дітей. Актив з уповноваженим сказали їй:

– Не даєш добровільно, – зараз признаєшся, де він в тебе захований.

Взяли викопали яму – якраз їй по шию. Поставили її в яму і почали засипати її живу землею. Кінчилось тим, що дружина Мостового збожеволіла, а троє дітей померли з голоду.

Потім Василь мене запитав:

– Чи ви знаєте водянські Отруби?

Я сказав, що знаю з переказів батька, але я там ніколи не був.

– Отже, там у тих Отрубах тепер немає нікого. Всі вимерли з голоду. У нашій Водяній теж дуже багато вимерли з голоду, а скільки – не можу сказати.

Отак мій випадковий знайомий закінчив його оповідання.

На другий день зрання я обережно запитав Ф. Хадюшина, що з мною хоче поїхати моя двоюрідна сестра у Запоріжжя, яку я вчора підібрав по дорозі.

– Чи ви нічого не будете мати?

Відповідь була позитивна.

Ольгу я умисно не допускав до приятельського обміну думками з Хадюшиним, щоб вона не заплуталась, хто саме вона є.

Коротко про Ф. Хадюшина. В 1930 році я працював у Дніпропетровську, як в командировці від гаража «Дніпроенерго». Там будував високої напруги електростанцію. Як технічний робітник, Хадюшин працював там теж.

Вважаючи його моїм знайомим, в дорозі я запитав Ф. Хадюшина:

– Яке враження справило на вас село Водяна?

Той відповів:

– Ех, товаришу Ляшенко! Розказувати є про що. Не знаю, чим це все закінчиться. Я знаю вас як робітника більше трьох років. Це просто так складається, що нам доводиться разом працювати. Ви мене знаєте як комуніста. От я коротко оповім вам про цих нещасних людей. В кінці 1932 року мене послали в село, тільки не в це, але до таких же самих селян-колгоспників, як і в цьому селі, щоб забрати у них зерно, яке вони приготували для свого харчування до наступного року. Це значить 1933-го. А в цьому селі забрав у селян подібний до мене.

Колгоспники думають, що зерно у них забрав я. Помиляються. Зерно забрав уряд. Це значить – комуністична партія. Я виконував лише їхнє розпорядження так само, як виконують і ці колгоспники, що їм кажуть робити. Якщо я не виконаю розпорядження, в найліпшому разі – арешт, у гіршому – смерть. От, наприклад, мене послали в село Водяна, на посівну весняну кампанію, щоб колгоспи засіяли стільки-то гектарів весняних культур, про які я не маю ніякого досвіду, а мені доручили. Це не важливо. Важливо от що. Я прибув сюди з установленим пайком, який колгосп мусить мені видавати для щоденного прожитку, – 1 літр молока, 1 кілограм хліба, яйця, крупу тощо. Вірніше, для мене готують обід у той час, як у цьому селі люди умирають з голоду, як мухи в холодну пору. І от за пару днів мене повідомили, що в це село їде секретар комуністичної партії з Запоріжжя Лейбензон.

Так і було. Він приїхав. Його зустріли і пригостили, як у найкращі часи. Приготували столи зі смачними закусками, а він привіз з собою цілий ІНСНАБ (іностранное снабженіє) включно зі спиртними напоями, консервами і т. п.

Сіли за стіл, сів і я. Всі за чаркою вітали Сталіна та комуністичну партію і її уряд та разом і Лейбензона. За першою чаркою я подивився на Лейбензона і подумав. Ти комуніст і я комуніст. Ми обидва

не голодні і п'яні, а ти вийди подивися, скільки в цьому селі умирає людей з голоду. От, товаришу Ляшенко, я був у полі всього два-три рази, і коли я побачив, що колгоспники їдять, вірніше, їхній обід, то я подумав: як у них вистачає сили працювати? Звичайна ячмінна дерть (мука) – так він назвав – розколочена в гарячій воді, і так вони її їдять. Це тільки легко сказати, а як добре подумати, то сум бере. От вони ідуть. А де вони йдуть, вони не знають. А вони йдуть рятувати своє життя від голодної смерті.

У цей час якраз йшла жінка з хлопчиком. Я сказав Ф. Хадюшину:

– Давайте їх підвеземо.

Він чемно мені відповів:

– Якщо будуть і далі якісь люди іти, то не питайте мене. Беріть їх у машину, скільки можна умістить.

Дальше Хадюшін продовжив:

– От, товаришу Ляшенко, запам'ятайте мої слова. Пройдуть десятки чи сотні років, і цей народ колись буде мститися! За своїх батьків, матерів, братів і сестер та дітей. За те, що вони вмирали з голоду.

Тепер, як основне, не забувайте, про що я сказав вам. Це все мусить зостатись між нами двома як таємниця. Ми маємо і далі бути, як добрі приятелі.

Я вже попередю коротко згадав про нашу працю в Дніпропетровську. Тепер коротко згадаю про його дружину. Дружина Хадюшина після народження двох дітей була спаралізована на ногу. Можливо, через каліцтво дружини він мав співчуття до тих селян-мучеників, з якими мав справу. Коли він оповідав, безумовно москальською мовою, то я тільки думав: «Значить, ти передбачаєш, що цей народ колись пригадає трагедію своїх предків, яка їх доля зустріла». До його оповідання жодного слова я не додав від себе.

Їдучи в Запоріжжя, я підібрав слабких від голоду селян – понад 20 осіб. Ользі я допоміг знайти працю, а згодом вона таки одружилася з Іваном Ломійком.

На початку травня 1933 року, а може, це вже була половина травня, наша колона з десяти автомашин виїхала на працю возити землю туди, де прокладали колію. День був теплий. Там, де мали брати землю, бачимо – сидить дитина віком приблизно півтора року. Сидить, не плаче. Ми підійшли до дитини, а потім глянули навкруги. Бачимо – ходить жінка, ніби щось загубила чи шукає. Секретар партячейки гаража Пелін сказав мені:

– Піди й приведи оту жінку.

Я підійшов до жінки й запитав:

– То ваша дитина сидить там, де саме стоять наші авта?

– Моя.

– Якщо дитина ваша, то ходімте зо мною до дитини.

Тільки вона прийшла, Пелін запитав її:

– Це твоя дитина?

Жінка відповіла:

– Моя.

– А для чого ти її тут оставила?

– Я її оставила з такою думкою – може, її хтось підбере для себе. Мій чоловік і двоє дітей вмерли в селі з голоду. Я прийшла сюди шукати порятунку від голодної смерті. Бачу, що голодна смерть заглядає мені у вічі. Я почуваю, що скоро помру з голоду, тому й вирішила залишити дитину – може, хто з вас забере її собі. Я учора хотіла принести її сюди, та спізнилась. Коли я прийшла, то ви вже тут працювали.

Пелін поставився до неї як до негідної матері, велів відправити її в міліцію. Та знайшлися такі шофери, що спротивились Пеліну. Жінку з дитиною забрали, не допустили її до міліції. А що було опісля? Вона знайшла собі пару з самотнім робітником.

У той час нещасливого для народу України 1933 року, як тільки хто кого зустрів, то тільки й мови було, що про їжу. Завжди говорили таку приказку: «Голодній кумі хліб на умі».

Одного разу мене послали автом до комунального відділу. Приїхав я туди, де було мені вказано їхати. На мене вже чекали жінки-робітниці. Я поставив авто, де було мені сказано. Жінки накидають землю в авто, а їхній десятник сидить і вигрівається на сонці. Я почав з ним розмову:

– Тепер тяжко працювати, тому що нема чого їсти. Вам добре, що ви фізично не працюєте.

Він обізвався до мене:

– Кажете, що мені добре?

Підняв холоші на обох ногах по коліна і ткнув пальцем в одну ногу і другу. Там утворилися дві ямки, які поступово почали вирівнюватись. Я запитав його, що то значить? (умисно сказав так).

– То значить, ви кажете, що мені добре? Та й не тільки ви так думаєте, а й оті двоногі істоти, які навантажують авто, теж думають, що мені добре. А ви ж бачите, мої ноги свідчать вам, як мені добре. Ноги мої від недоїдання пухлі. Чому я назвав отих нещасних істотами? Чи можна признати їх, що то є жінки? Тільки їхній одяг каже, що то не мужчини, та волосся на голові довге. Вони мають вигляд хронічно хворих, а ви самі бачите, як їм сьогодні доводиться важко працювати. Вас здивували мої ноги. Я є пухлий від недоїдання. А ви знаєте, хто я є. Я – червоний партизан. Про це свідчить ось мій квиток.

Він показав мені квиток. Далі продовжив:

– Квиток – це ще не все.

Відкрив полу жакета, де було приколено орден Червоного прапора.

– Це я показав вам тому, що вас здивували мої ноги. Тепер ви знаєте, хто я є.

– А за що ж ви тоді воювали, що ви тепер пухлий?

– Ми воювали за волю народу і демократію, але нас обдурили. Чому я пухлий? Від недоїдання. Ви знаєте, що тепер багато дітей

через недоїдання не ходять до школи, а я своїм дітям відділяю частину моєї пайки хліба й даю, щоб вони не відставали від інших дітей. Отож я недоїдаю і через те у мене ноги пухлі.

Я запитав його:

– З якого ви є села?

Він відповів:

– Ви знаєте Малу Білозірку? Бо є й Велика Білозірка. То оце ми троє з Малої Білозірки, – показав на двох дівчат. – Те село було заможне, а щоб ви тепер туди заглянули, що з ним сталось. Приходять люди звідтіля і кажуть, що майже половина села вже вимерла з голоду.

Другий червоний партизан

У гаражі «Дніпроенерго» працював шофером Андріян. Спокійний до безкраю. Мав нагороду – орден Червоного прапора. Оповідав нам, за що йому дали нагороду. Коли їхня частина Червоної армії відступала, а він працював кухарем, то він не покинув свою кухню на колесах, та ще й з готовим обідом. Вояки були всі голодні, а тут кухня ціла і обід готовий. За це його і нагородили орденом. Оповідав, що з його сім'ї з чотирьох осіб дружина і двоє дітей померли з голоду. Я забув, з якого він села родом. Питали ми його – чому ти не женився? Він сказав нам:

– Я дав слово-клятву, що більше женитись не буду. Бачив, у яких жорстоких муках голодної смерті померли дружина і двоє дітей, й дав клятву, що їх не зраджу. Вирішив – женитися не буду.

Розставання і зустріч

з моїм молодшим братом Іваном

У Запоріжжі жило нас кілька з одної сім'ї – мій старший одружений брат Фадей, молодша рідна сестра Федора. Через такі жакливі умови нашого походження – «розкуркулені» – щоб випадково перед кимось не проговоритися, ми дуже рідко зустрічались. Особливо рідко я зустрічався з братом.

Під кінець 1932 року приїхала до мене сестра Федора. Вона сказала мені, що приїжджала до неї наша мама та сказала їй, що Івана забрали в трудову армію. На початку я згадав, що наша сім'я була позбавлена виборчих прав. З такої сім'ї синів до Червоної армії не брали. Таким молодим чоловікам видавали військові квитки без зірки.

Я сестрі сказав:

– Добре, що ти мене повідомила. Тепер я буду насторожі кожної хвилини на поклик в ту «армію», але надіюсь, що я туди не потраплю. Тільки повідомлять – я буду тікати.

Травень 1933 року. Сиділи ми всі троє в кімнаті, в якій жили. Михайло Назаренко, Костя Дударев і я. Відчинилися двері й зайшов мій

брат Іван. На обличчі худий до безкраю, а очі брюзгли, напівопухлі. На ногах ледве тримається. Така несподівана зустріч для мене – мов судовий вирок. Бачу – брат безпорадний. Щоб не вплютав він, бува, себе і тим самим не викрив мене перед моїми товаришами, з якими я працюю разом і живемо в одній кімнаті. Між іншим, він теж знав, хто він і до кого йде, тому був підготовлений на всяку мою «атаку» щодо нього. Щоб не дати йому й слова промовити, я підвищеним тоном голосу сказав:

– Оце ти так скоро відбув свою кару?

Іван відповів:

– Так.

Я продовжив:

– Оце тобі наука, щоб з проститутками не тягався!

Я говорив підвищеним тоном умисно. Мої товариші по мешканню зробили мені зауваження, чому я говорю підвищеним голосом до охлялого брата, і пригадали мені, щоб я краще віддавав йому оту пайку хліба або розділив навпіл з ним. Я був такої напруги, що бачу по брату – він ледве промовляє, і щоб не сказав бува чогось некорисного для нас обох. Це значить – незадоволення проти советської влади, та особливо, щоб він не проговорився, де він саме був. Щоб відокремити його від розмови при моїх згаданих товаришах, я зразу схопився за рушник і сказав:

– Ходім до лазні, спочатку обмиєшся, а потім уже будемо ділити мою пайку хліба.

Коли ми вийшли з кімнати і пішли-таки до лазні, то Іван мені сказав, що він утік з тієї трудовармії тільки тому, щоб побачити на волі людей і разом з ними померти.

Та хіба ж можна, щоб у той час влада рахувалася з дітьми розкуркулених батьків?.. Вони нищили всіх підряд голодом. Брат мені розповів про жакливі умови життя в трудовармії. Мене менше цікавило його оповідання, а більше думав, як його врятувати, щоб він знову не потрапив туди. Щоб він знайшов працю, заробив гроші, а особливо зміг одержати книжку на хліб.

Я дав йому певну суму грошей і одяг та послав його до рідної сестри Саньки, щоб вона роздобула йому якісь папери.

– Так і скажи їй, що не ти приїхав до неї, а я тебе прислав.

Через два тижні я одержав листа від Івана. Але прізвище й ім'я зовсім інакше – Йосип Храмов. Я зрозумів, що це Санька дала йому військовий квиток її чоловіка.

Через два-три тижні я знову бачу Івана в нашій кімнаті. Вже без мого костюма, якого я дав йому. Іван цим разом уже мені сказав думку розсудливої людини. Він казав мені так:

– Ти можеш мене ляяти, що я продав твій костюм і все те, що ти мені дав, а тільки не за те, що я приїхав сюди.

Іван оповів мені свою історію.

– Знайшов я собі працю у Феодосії вантажити зерно на чужоземні кораблі. Вантажили ми на англійського корабля пшеницю. Робітники, які там працювали раніш, знали про всякі несподіванки, а я не знав. Кухар з кораблевої обслуги виніс великий таз з недоїдками порізаного хліба і кинув у воду. Я, не довго думаючи, скинув одяг із себе і поплив хліб збирати. Та й інші робітники, які не знали, теж попливли і почали збирати на воді плаваючий хліб. У той час, коли ми збирали на воді хліб, з корабля нас фотографували. Коли я виплив на берег, то мені ніхто нічого не сказав. Після, ніби у справах вантажа, підійшла до мене жінка і сказала, щоб я тікав. Бо вночі мене заберуть за те, що я збирав хліб на воді.

– Буде з вами те, що з моїм чоловіком. Раніше він те саме зробив, що ви тепер. Хто збирав хліб на воді, завтра їх тут нікого не буде. Вночі їх забере НКВД.

– Я себе почував у небезпеці за той хліб, – продовжував брат Іван, – й також за не мої документи, тож за таких обставин я вирішив тікати. За моїм заробітком, що мені належав, я не відважився іти вимагати його. Тому я твій костюм продав, щоб були гроші, за що доїхати сюди.

– Як ти тепер надалі думаєш жити?

– Тепер думаю їхати в село Новопавлівку і там чекатиму голодної смерті. Я вже бачив таких людей, що йшли в чужі села чи міста і там помирили з голоду, а я хочу вмерти між своїми людьми.

Тоді, коли я перше заїхав до тебе, безумовно, для тебе була неприємною така зустріч. Я навіть не оповів тобі про моє перебування в трудовій армії. Тепер я тобі розповім усе, бо я ще нікому з нашої рідні не казав, бо боявся, і коли умру, то ніхто з вас не знатиме, де саме я був та з ким «воював».

Знаходився я за Хабаровськом приблизно за 150 кілометрів. Адреса була така: станція В'язовка, поштовий ящик (п/я) ч. 10, Ворошиловський леспромхоз. У нас був командир батальйону Климов. Комісаром – Горбунов. Одного дня нас поставили у ряди всіх. По списку викликали 16 чоловік, у тім числі й мене. Потім подалася команда. Усі люди, прізвища яких начитувались у списку з 16 чоловік, мусили вийти з рядів. Ми вийшли вперед. Усіх поставили по команді «струнко». Вийшов комісар Горбунов і звернувся до всіх, кого не згадували, з такими словами:

– Так вот что, тилоополченцы! Вот кто есть враги народа і т. д. і т. п.

Нікого з нас, викликаних по списку з 16 осіб, не розстріляли. Я побачив, що за основу взято лише цих 16 осіб. Й ці 16 осіб мусять згинути, і то обов'язково. Кожному зрозуміло, що тут всі тилоополченці є «враги» народу, а чому взято за основу цих 16 осіб??? Значить, вони приречені на смерть. Коли та як – то вже окреме питання.

Ось з такого мого передчуття я вирішив тікати. І втік. Коли ми працювали, я бачив не на одному примерзші лапті на ногах людини, потім бачу, що таке скоро буде і в мене.

Працювали ми необмежені години, і нам не давали ніяких днів відпочинку. Багато було випадків, коли під час праці на воді люди тонули. Були такі, що повтікали, а їх записали як потонулих. Ставлення командного складу до нас було жорстоке, за винятком лише деяких. Поміж тилоополченцями таємно передавали один одному, нібито дружина командира, помічника командира взводу Шкандила сказала своєму чоловікові так:

– Це люди такі самі, як і ми з тобою. Якщо ти їх ображатимеш, то я тебе покину.

Нам невідомо було, чи казала вона таке чоловіку, чи ні? Ми лише здогадувалися, що дружина Шкандила була з «розкуркулених». Але це був здогад. Шкандило відносився до нас по-людському.

Харчували нас так, аби людина могла існувати. Через недоїдання і холод була між нами велика смертність.

Я трохи відійду від теми. У 1932 році я був посланий у командировку в Нікополь. Там мене одного дня послали до військової частини. Я віз пісок, зо мною у кабіні сидів боєць. Я сказав йому:

– Вам добре, що нема раціону харчів. Ви їсте всього вдосталь.

Він оглянувся назад, бо в кузові сидів ще один його товариш, і сказав мені:

– Даремно ви так думаєте. Ми живемо напівголодні.

Так що нема дива, що тилоополченців годували, аби не вмер.

Іван мені тоді сказав:

– Тепер я з України ніде не поїду. Якщо надумують мене знову забрати, я живим у руки не дамся.

Так закінчив оповідання мій брат Іван. Він таки не поїхав у Новопавлівку. Влаштувався на працю в Запоріжжі.

Тепер про себе, як я «воював». 22 червня 1941 року почалася війна між Німеччиною і СССР. 23 червня покликали в армію мого брата Івана, а 25 червня покликали й мене. Кого саме кликали та хто мусив і кого боронити?

Через два місяці мого перебування в Червоній армії

Я познайомився з Федором Боженком. Я зайшов йому в довір'я через моїх двох дітей і дружину – їхню маму. Коли покликали нас на призовний пункт, то Ф. Боженко бачив мою сім'ю, яка проводжала мене. Боженко сказав мені так:

– Я бачив твою дружину і дітей на призовному пункті. Надіюсь, що ти мене не зрадиш.

Боженко признався, що в цій частині він є як потайний агент. Витяг із військового картуза маленьке паперове фото Марії, Матері Божої, як доказ того, щоб я йому повірив, що він є дійсно агент. Це фото йому подарувала його мати. І сказав мені, щоб я був обережний зі словами, тому що він не один тут є, а може, є тут такі, що й за мною слідкують.

Наша частина стояла у глибокому тилу. За кожним відступом багато вояків дезертирувало. Дійшло до того, що командир Білов вишикував вояків у ряди і сказав:

– Багато вояків дезертирують, а коли їх половлять, то їх постріляють. Другим зайшов мені в довір'я Василь Кривенко. Він сказав мені так:

– Слухай, Ляшенко! За що воювати? Кого боронити?! Хіба я забув про те, коли мій старший жонатий брат у 1933 році зоставив свою дружину і дітей дома в селі? Взяв соли в кишеню і пішов у степ. Що тільки потрапляло до його рук, він розривав, солив і їв. Тим тільки й врятував життя, а його сім'я померла з голоду. Я теж врятував своє життя таким же способом. Як же ж я тепер можу воювати та кого саме мушу боронити?! Хіба тих, що нас душили, та не задушили?!

Так закінчив свою думку В. Кривенко. Він згадував те село, але я забув його назву.

Взяти під увагу, в яких обставинах призналися ці два товариші по зброї такими думками проти влади, та ще й під час війни? Тож вистачило б тільки з моєї сторони було заявити, і їх обох постріляли б. Ні. То просто істинній людині дозволяв пізнати людські болі, і то відверті. Признався і я їм обом своєю думкою про владу деспотів. А хіба то нас в армії було тільки троє таких? У 1941 р. лише в Київській окрузі здалися в полон німецькій армії 800 тисяч вояків Червоної армії. Так Червона армія боронила своїх сатрапів. Що ж виявилось? Брунатний деспот виявився гіршим за червоного. Тоді вже полонені тікали до червоних та розповідали про долю їхніх товаришів за дротами. Вони казали: «Краще іти на міни, ніж потрапити в полон до німців».

ПІСЛЯМОВА

2 лютого (1986) мені сповнилось 80 років. З якого роду я походжу – згадав. Я не є з категорії самохвалів. Не люблю тих, котрі говорять неправду. Не люблю тих, котрі говорять так, як їм хочеться, а не так, як воно в дійсності є. Араби мають таку приказку: «Все говори правду, хоч ти й знаєш, що вона не мила». Так я й написав цей мій короткий спогад. Хоч я й не міг про все згадати, що саме бачив і пережив.

Цей спогад, що я написав, до чиїх рук він не потрапить, – не нищьте. Зберігайте, щоб наше майбутнє покоління бодай коротко довідалось про їхніх предків, яка доля їх у той час спіткала. Хай довідаються про голос тих дітей, що серед степу бігли й гукали: «ПРОЩАЙТЕ, ТАТУ, чи ДЯДЬКУ!!»

Хай довідаються про тих дітей, що деспотична влада їх осиротила. Про тих, які умирали в жорстоких муках голодної смерті на вулицях у селах, на шляхах і в містах важкої індустрії на хідниках, якими робітники ішли на працю. Про тих померлих з голоду непідрядованих мільйонів, що ніхто не знає, де вони померли, хто їх поховав, як та де саме?

Марфа МАКСИМЕНКО

– Шановна Управо Комітету!

Я прочитала в газеті «Український голос», що ви звертаєтеся до живих свідків пережитого в 1932–1933 роках голоду.

Я сама пережила жахіття страшного голоду 1932–1933 років. Це роки, після яких я залишилася без жодної опіки над собою і ніяких засобів до життя.

Я, Марфа Іванівна Максименко, народилася в селі Синиця Богуславського району Київської області. Ми жили близько лісу, якихось двісті метрів від нього. Люди, хто як зміг, йшли шукати якогось-небудь бур'яну, щоб з'їсти. Усякі дерева і так просто гризли і пооб'їдали. Скільки хто тільки зміг дістати. То просто усі дерева були не зелені, а білі, бо не було ані листя на гілках, ані кори.

Тож, хто міг повернутися додому, той вернувся, а хто там у кущах помер, того ніхто не ходив шукати. Щоб забрати і поховати. Були в селі такі спеціально призначені люди, що їхали кожного дня великим возом, який називався гарба, вздовж села по дворах і хатах. Кого знаходили вже не живого і кого, що ще був живий (ледве дух зводиться), то разом забирали у той віз – у чому та людина була – і вивозили на цвинтар.

Там вже була викопана спільна для всіх яма. І перевертали з того воза одних людей на інших, поки яма не була повна, а тоді присипали землею. Один молодий чоловік, що був акурат під верхом, то йому ще пощастило вилізти з тієї ями. Бо саме там йшов сторож від колгоспної свинарні і ніс збанок з молоком, що було свиням. А той, що був у ямі, каже: «Дядю Авраме, дайте хоч раз ковтнути...»

Той нахилився і дав йому сироватки. Бо то була сироватка. Він трошки підкріпився. І той чоловік іще йому якось допоміг, як мав сили. Хлопцеві було недалеко додому, і він якось дорачкував. А в нього ще була якась ялівка у дворі, ще не забрана. І він почав під неї якось підлазити і ссати. І так він зостався в живих.

У нашому селі після голоду залишилося в живих 25% людей, а 75 – вимерли. Це я можу свідчити від імені нечисленних живих свідків страшної трагедії в історії людства.

Феодосій МАЛИШ

(1917–2000)

Феодосій Малиш народився 9 лютого 1917 р. в селі Матвіївка Сосницького району Чернігівської області. По війні жив і помер 2000 р. в Монреалі.

Інтерв'ю провела в Монреалі, Квебек (Канада) 1 серпня 1986 року Віра Вусата.

Інтерв'ю було вміщене у третьому томі звітлення державної комісії США (Вашингтон, 1990) про голодомор України (т. 3, с. 1522).

– У нашій родині було дванадцять осіб. Сім братів, дві сестри, і одну дитину моєї тітки забрали для виховання.

Село Матвіївка нараховувало до 400 дворів. Близькі села біля нашого – Ольшани, Волинка, Чорнотичі, Хотіївка. Церкви в нашому селі не було. Належали ми до Волинської парафії, Миколаївської церкви. Це сім кілометрів від нашого села.

– Чи можете сказати, як у Вас відбувалася колективізація?

– Приїхали агітатори з району, партійні чи безпартійні, активні, агітацію робили. Розповсюджували цю агітацію по селянству. Мовляв, до колхозу йдїть, то спільна обробка землі, буде легше обробляти землю, скоріше прийдем до машинерії.

І що ж? Люди не хотїли йти. Вони передбачали невдачу цієї обробки. Але дїватися нікуди було. Накладали великі податки. Зерно здавать державі! І люди не витримували, і частина пішла в колгосп. Гоніння на трудящого хлібороба почалося одразу після революції. Коли большевики прийшли до влади, вони намагалися знищити популярне селянство, яке вмїло господарювати і замінити безгосподарями, які не вмїли господарювати й до роботи не дуже квалїлися. Заможне селянство вночі брали як заложників і розстрілювали. В моєму селі одинадцятьох розстріляли. І в те число попав і мій батько.

– А чи Ви знаєте якісь прїзвища селян, що їх розстріляли?

– Так. Щоб не помилитися, то я назву Пекулу і Козла, а за других – можу помилитися у прїзвищах.

Після того всього почався НЕП. Пізніше, при НЕПі, більше почали господарювати кожний собі. Життя більш-менш було можливе й люди старалися з ініціативою для свого господарства. Після того, в 1929 році, заснувалася «Спільна обробка землі», в яку заганяли людей, хоч говорили, що це не насильно, а добровільно. Але, коли обкладали людей до неможливості, що людина не може платити, тоді людина йшла в колхоз, а багато було таких, що ні! Своя ініціатива – господар знає, коли вийти в поле, коли що зробити для себе, для своєї родини. Цього позбавили в колхозі, який збор був хліба, першим обов'язком було: «Державі хліб потрібний! Державі здати!» А останнє – на трудовень, і в кого більшї були родини і багато непрацездатних, не могли втримати родини, і відтак колгоспники з голоду вмирали.

– А чи Ваша сім'я вступила до колгоспу?

– Ні! Не вступила. Батько великий трудяга був. Він покладав усі сили для землі, щоб дітям збагнути щастя. Де які були ліси, де був лїс порізаний, він усі пеньки покорчував і зробив на родючу землю. Але сказав: «Такої несправедливості я пережити не можу й у колгосп не піду, бо то несправедливо, коли людина трудяща пропадає, як якийсь злодій чи несправедливий чоловік».

Тому він казав: «Не піду я в колгосп!»

І так же й нам, дітям, казав: «Дїтки, трудїться чесною працею й колгосп обминайте!»

– Чи Ви знаєте щось про «Комїтет незаможних селян»?

– Комїтет незаможних селян – це були люди, які працювати не дуже хотїли. І там були навіть такі злодії, як Смаглюк і Мишка Козюра. Але радянська влада відразу вхопилася за тих людей, щоб вони допомогли цю владу підтримати. Вони й підтримували. Приїде до господаря, набере збіжжя, на полі – сіна, клеверу і все кидає своїй худобі, яка там у нього була. І безгосподарність та, що худоба топтала це сіно, снопи вївса і так далі. Але того він не знав, що це на завтра ще треба, а думав – а завтра піду знову, награбую і буду жити.

– Як поводитися з тими, що не хотїли вступати до колгоспу?

– Забирали, що знаходили. Бригади ходили – що знаходили, забирали. Перш говорили, що «на посїв зоставляєм», так, а потім і те, що на посїв, усе забирали. Але що вдалося посїяти на зиму, це вже у 1932-му році – у 33-му прийшло до збору. Із пухлими ногами люди збирали й звезли. І ще стояла в нас, і в других у декого клуня, в яку складали снопи, але бригада приїхала і забрали ці снопи, не дали й помолотити, і ми zostалися голодні. Стали пухнути. У нашій родині у всіх ноги попухли, обличчя було опухле, а три особи: брат Іван, невістка Варка та їхній син, а мій племінник – померли з голоду. А ми, кому вдалося виїхати на Донбас, робили, як кому вдалося – землекопом, на мартенівських печах, на колїях, щоб шматок хліба добути.

Я свідок такого ще: були такі люди із бідної кляси. Коли вони в колгосп пішли, їм дали розкуркулену хату. Але стіни годувать не будуть, а дітям треба їсти давати. А старша донька ходила по бригадах і грабувала. А мати не витримала, Сидоренчиха, чоловік Пантелій Сидоренко. І мати взяла дітей троє і повела до річки, до ставка. І двоє втопила, а старше почало тікати й втекло. Її заарештувала міліція і посадили чи де її діли – більше в селі її ніхто не бачив.

Я бачив у Харкові, коли їхав у місто Алчевськ на заробітки або хоча б у ФЗУ [фабрично-заводське училище] устроїтися, щоб картку получити на хліб. То люди вмирили на станції. Від недоїдання, так же, як і я, із опухлими ногами. Із носилками приходила «скора допомога» чи з госпиталю, і забирали, накривали білою простинню і виносили...

Ні, не була то біла простиня, а то була біла ряднина, якою накрито людину і винесено було накриту зі станції в Харкові.

Мій батько в 70 років задумав – нема виходу – поїхати на заробітки. Але з сільради не давали ніякого посвідчення. То він виїхав із папірцем, отриманим ще тоді, як в армії служив. І його запитали: «Хто ж ти такий? Хоч якийсь покажи...»

Він показав той папірець, що служив колись в армії іще при цареві Олександрі. Показав, а директор радгоспу сказав: «Вірні були царю, вірні будьте й нам».

Так мій батько як трудяга, господар у сімдесят років мусив залишати своє село, де він так багато труда положив, і їхати заробляти на кусок хліба. Поїхав він у Мелітопольський район, де устроївся в совхозі. Ну, який вже в 70 років робітник? Але батько за все брався: розумівся на садівництві, бджолярстві, тож як сторожа і бджоларя взяла його в радгосп. І він там був радий – хоч не голодний буде і кусень хліба здобуде. Але ж сама мати стара зосталася з такої великої родини. Й батько незабаром повернувся. Я тоді вже робив після ФЗУ. Закінчив школу ФЗУ на штукатуря-маляра – ми з братом вислали гроші невеликі, за які батько купив коня і вдома підробляв: того підвезе, тому щось привезе – одноосібним шляхом, і так заробляв собі кусень хліба.

Вернувся батько додому, але я не скоро побачився з ним. Аж у 1936 році. То він розповідав, коли приїхав туди, в те село й звичайні села в Мелітопольщині, то ті села вимерли з голоду – всі люди в селі. Нікому було й ховати. Отаке життя українського народу було під советською владою.

– З Вашого села вивозили на Сибір?

– Вивозили. Це так звані «експертники». То були найкращі господарі, які від ранньої зорі до пізньої ночі робили і поставили господарство показове. А тих людей... Не треба нам було і стахановців! Які стахановці? Такі люди були, але їх ліквідували. Вивезли на Сибір або в Архангельськ, і люди там гинули, й рідко кому пощастило повер-

нутися на свою батьківщину, на якій вони працювали і на якій хотіли свої кістки зложити.

– А може, подасте якісь прізвища, кого Ви знаєте з тих людей?

– Павло Матвієнко, один, без родини, Михайло Литвиненко з сином, Яків Пикун з цілою родиною не повернулися. Один Матвієнко й повернувся через довгі роки.

– Хто був головою сільради у Вашому селі, свій чи ні?

– Свій. Антон Матвієнко.

– Якого він був класу – багач, середняк?

– Середняк. Ну, і приїжджали представники. Багатенько їх було. Я їх не знав. І в тих літах трудно мені було й знати їх. Але одного замітив – Піжов якийсь був. Що вони там обговорювали?.. Але виступ його я чув, бо саме в клубі був, то виступ був приблизно такий: «Треба дати для держави хліба і треба всі сили потратити як комсомолу, так і активу! І дати для держави хліб!»

– А що сталося з церквою?

– Зняли дзвони й хрести, то вже не виглядало у стилі церкви, і запущена дуже була. Після того зерносховище чи щось таке вони зробили з церкви і вона була закрита. Я все сказав, що в моїм тяжкім житті пережито мною й що в моїй пам'яті залишилося.

**Григорій
МОРОЗ**
(1920–1991)

Григорій Мороз народився 18 лютого 1920 р. в селі Миколаївка Буринського району нині Сумської області. Від 1934 р. жив у Харкові, а від 1936 р. – у Краснодарі. У березні 1941 р. призваний до советського війська, служив у Старокостянтинові. На початку війни потрапив у німецький полон, через Дубно, Рівне його перевели до Луцька, де він перебував у тюрмі, звідки втік. Повернувся додому, восени 1942 р. одружився. 1943 р. вирушив на Захід, після війни перебував у таборі для переміщених осіб у Гайденау. Жив у Німеччині до 1971 р. Від 1972 р. жив у Торонто (Канада), де й помер 17 січня 1991 р.

Інтерв'ю провела у Торонто 28 березня 1989 р. Оксана Смеречук – Г. Мороз передав до УКДДЦ власноручні спогади. Подається на матеріалі з інтерв'ю і зі спогадів.

– Мої свідчення відносяться до села Миколаївки Буринського району колись Чернігівської області, а тепер Сумської області.

Наша родина складалася з шести осіб, а саме: двох старших, двох працездатних і двох дітей.

Наше господарство майже не відрізнялося від інших господарів, хіба лише тим, що ми мали вітряний млин і молотарку.

У 1929 році, після посіву озимих культур, одного дня у нас не стало нашого батька і його брата.

Приблизно у жовтні 1929 року до нашого двору завітала група людей, що складалася з одного уповноваженого з району, а решта були свої, односельці. З них двійко осіб зайшли до хати і оголосили нам, що все наше господарство конфіскується та що ми не маємо до нього жодного права. І тут же почали виносити все з нашої хати. Нам лишили тільки те, що було на нас.

Пізніше ми дізналися, що все наше майно залишилося за колгоспом, а будинок, оскільки він був критий залізом, то був закуплений для радгоспу. Але з огляду на те, що відразу в нашому дворі заснували колгосп ім. Сталіна, то нам наказали негайно залишити будинок. Перейти до когось на помешкання тимчасово було неможливо, бо увалюю управи села було заборонено будь-кому брати до себе куркулів. Тому вихід зоставався лише один: наш дід зробив із соломи будку під грушею, в ній ми й поселились. Але пару днів пізніше

нашого діда викликали до сільради і там його заарештували й відправили в Конопотський ДОПР (тюрма). Залишились ми втрьох: я, у віці неповних десяти років, мій 12-річний брат і наша люба та мила 70-річна бабуня. Поки було тепло, то жити нам було можливо. Але коли пішли дощі з приморозками, то в тій нашій будові не можна було витримати. Тож одна з дочок діда пішла до сільради і виплакала дозвіл на те, щоб ми повернулися до своєї хати.

У лютому 1930 року нас повідомили, щоб ми готувалися до виїзду до Архангельська. Але, дякувати Богові, ця гірка чаша нас минула. Транспорт, яким везли куркулів, нас минув. Так ми й залишились невивезеними.

Початок колективізації села

Незважаючи на широко закроену пропаганду про «щасливе» колективне господарювання, мало хто поспішав до колгоспу. Такий стан не задовольняв управу села, тому вони почали застосовувати не лише моральний тиск на селян, а й фізичний. Перше – це те, що давали плян праці для посіву тієї чи іншої культури зерна, а коли господар вертався з праці, то на нього вже чекав виконавець і кликав до сільради. Там їх тримали по цілій ночі, примушуючи підписати заяву про вступ до колгоспу. Хто підписав, того відпускали, а хто відмовився, тих тримали до ранку. Крім цього, застосовували й фізичну силу. Наприклад, нашого сусіда Федота Каблучку і його шваґра тяжко побили, а опісля вкинули до шкільного підвалу і так тримали цілу ніч, лише через кожних декілька хвилин підходили й через двері питали: «Ну що, надумали підписати заяву?» Таких випадків було далеко більше.

А ще було й таке. Одного пізнього вечора прийшла група активістів до Сергія Мороза. У той час він саме був біля худоби. Активісти, зайшовши до нього, нічого не сказали, і тут же Петро Дубовик вистрелив й тяжко поранив його. Пробувши три дні в постелі без жодної лікарської допомоги, він мусив закінчити своє земне життя, лишивши жінку і четверо дітей.

Таку брутальну тактику про «добровільне» заснування колгоспу перепроваджували увесь 1931 рік. Тому більшість господарів не витримали такого тиску і вписались до колгоспу. Інші залишили все своє майно і пішли світ заочі. Але невелика кількість селян витримала цей тиск терору й залишалася поза колгоспом.

Тому восени 1931 року можна було бачити блукаючих по полях коней, як безпритульних. Бувало й так, що на гриві чи то біля хвоста прив'язана досточка з написом: «Ходжу, блукаю, кормів шукаю, а до колгоспу не піду».

Восени 1931 року в нашому селі відкрито неповносередню школу, так звану семирічку, до якої приймалось дітей відповідного віку. Але навесні 1932 року, зайшовши до класи, учителька Т. П. Куштименко оголосила прізвища чотирьох осіб та наказала здати шкільні підручники

і залишити школу. В цій четвірці був один син священика і троє розкуркулених. У тій трійці опинився і я.

Ліквідація Української автокефальної православної церкви

Перше ніж закрити церкву, управа села задумала очистити церковну касу. Тому вони накладали так званий державний податок з визначеним реченцем. Якщо до тієї дати не вплатять податок, то церкву закриють. І так йшов «обмін». Церква виплачувала, а управа села присилала наново. Церковна каса стала порожня. Тому цю місію перебрали на себе жінки села і таємно перепроваджували збірку грошей на оплату податку. Але вони скоро переконались, що то є антирелігійний підступ, та й перестали збирати. Церкву закрили, а священика заарештували й десь відправили, а за якийсь час і всю його родину кудись вивезли.

Жіноча антиколгоспна акція

Жінки між собою змовилися, щоб одного ранку зійтись до колгоспу і забрати все, що їхні чоловіки віддали. Так і сталось. Одного ранку за півгодини часу колгосп ім. Будьонного майже весь був розібраний без найменшого спротиву управи села чи колгоспу. Але десь за дві години до села прибуло поважне число озброєної міліції. Чоловіки побачили, що то не жарти, та чимскоріш усе те, що їхні жінки привезли, відправили з поворотом до колгоспу. Але невсипуще око ГПУ мусило знайти головного винуватця і жорстоко покарати. Такий нещасний.

Першою стадією підготовки до голоду стало знищення свійських тварин, як також котів і собак. Тому восени 1931 року було призначено на села відповідну кількість смушків як податок для держави. А щоб заохотити бажаючих на таке ремесло, то призначили досить високу винагороду за кожну шкірку. Таким чином на весну 1932 року село залишилося майже без котів і собак.

Зловісна постанова Верховної Ради ССРСР

Влітку 1932 року з'явилася антилюдяна постанова про заборону після збору врожаю збирання колосків на колгоспному полі. За такий «злочин» визначили кару 10-річного ув'язнення. Це вже було свідоцтвом того, що так званий «робітничо-селянський уряд» пляново веде підготовку до знищення селян. Але цей факт показав себе ще й тим, що під час молотби все зерно відправлялось до елеваторів, а колгоспників залишали без нічого.

Не краща доля випала й одноосібникам. Селяни почали думати про «чорний» день. Але кремлівські верховоди в Москві це все пе-

редбачали, тому вишколили так званих «тисячників» і розіслали по українських селах з призначенням повновладдя на місцях. Ці «тисячники», прибувши на села, негайно творили бригади активу з українських яничар, що складались з учителів сільської школи та членів Комітету незаможних селян. Учителі сільської школи організовано водили своїх учнів по селу та примушували їх виписувати на стінах хат різні пропагандивні гасла та карикатури на підкуркульників села.

Активісти, на чолі з «тисячником», озброїлись залізними палицями та іншими знаряддями, від яких не можна врятуватися. Так пильно обдовбували своїми палицями всі городи, хліви і хати, а після почали довбати комини та печі та розкривати стріху в хатах.

І тут мушу підкреслити, що нещасний був той, у кого знаходили мішок чи два зерна. Наприклад, у Сергія Колота знайшли два мішки зерна. За таку провину, з наказу управи села, skonфісковано все його майно, включно з хатою. А самого господаря і його батька арештували і відправили в район, а там винесли їм вирок: по десять років далеких таборів. Так по них і слід пропав. Подібна доля припала й на тих господарів, що мали ще своє приватне землевласництво, бо на них наклали непосильний державний хлібоподаток. Над такими господарями відбувалися так звані виїзні суди. Наприклад, на призначений день приїздив якийсь уповноважений з району у ролі судді. До того приміщення силою зганялось всіх селян, з них вибиралось двох засідателів суду, які не лише не розумілись у юридичних справах, а навіть були зовсім малописьменні. На одному з таких судів був і я. Тоді судили трьох господарів за невиконання хлібопоставки для держави. Всіх трьох господарів покарано п'ятьма роками примусової праці у Сибіру. З цих господарів я знав лише одного, але з певних причин не можу подати прізвище.

Наступним «грішником», що заслуговував великого покарання, був Давид Гребіник. Його родина складалася з дев'яти осіб, а саме: батька і матері та сімох дітей. Не маючи належних запасів на прожиття, він як батько сімох дітей пішов назбирати, після збирання врожаю, колосків на колгоспному полі. Там його спіймала охорона, і, згідно з ухвалою Президії Верховного Совета ССРСР, покарали десятьма роками примусової праці.

Початок голоду

Початок 1933 року став притискати людей не лише своїм природнім холодом, а й недостатнім харчуванням. Перші місяці харчувались переважно городиною. Пізніше макухами, якщо вони в когось були. А ще пізніше увели у свій денний раціон гречану полову. Від такої калорійності люди почали пухнути, а з часом – і вмирати. Перші випадки голодної смерті якось привернули до себе співчутливу увагу села. Але то було лише тимчасово, бо мерців у селі з кожним днем збільшувалось. З початком весняних робіт було покликано

одноосібників на працю в радгосп, який був лише за два кілометри від нашого села. Тому голод у нас припав виключно на колгоспників. Скільки було померлих в нашому селі, я сказати не можу, бо мій тодішній вік знати на таке не дозволяв.

Та крім того, я кожного дня працював у радгоспі, дістаючи пайку кукурудзяного хліба і сяку-таку баланду. Однак я можу сказати про наших близьких сусідів, як-от Холод Лука. Їхня родина складалася з п'яти осіб, першим помер у них 18-літній син Павло. Його поховали на городі під вишнею, з тим, щоб провідувати його могилу. Але за короткий час померли батько, мати і другий син.

Таких сусідів було більше. Тому з десяти дворів, що я їх знав, вимерло щонайменше двадцять осіб. А оскільки наше село нараховувало 360 дворів, то цю цифру треба помножити на 2, тож загальна кількість дорівнює приблизно 720 осіб. Правда, з часом почали варити в колгоспі якусь баланду і тим стримали дальшу смертність від голоду.

Але оскільки наше село стояло на однаковій віддалі як від райцентру Буринь, так і від району Терни, то цим битим шляхом ішли, вірніше, не йшли, а повзли, людоподібні істоти. Одні з них тонкі та високі, а інші такі опухлі, що й очей не було видно. Шкіра на їхніх ногах тріскала, а з-під шкіри виступала якась рідина. Там, де їх заставала ніч, там вони й спочивали, прямо просто неба. А ранком одні вставали і йшли далі, а інші засинали вічним сном. Для цього було призначено управою села підборочну бригаду з призначеною ділянкою для вибирування мерців, яких звозили до загальної ями.

Скільки таких людей померло, – сказати не можу. Але можна сміливо твердити, що в одну тисячу не вбереш.

До цього загального голодомору українського села ще треба додати вбивства, виконані руками активістів. Наприклад, одного весняного дня йшла група активістів. Вони зустріли молодого парубка на прізвище Данило Мороз. Запитали його, чому він не працює, а він ледве на ногах стояв. Тоді Петро Дубовик вистрелив з дробовика і забив його.

Інший випадок ще трагічніший. Одного недільного ранку два молоді хлопці на прізвище Іван Заяць та Іван Колот шукали в ставку риби чи, може, й жаб. Їх забрали до сільради, там тяжко побили, а опісля вивели за яких двісті метрів на вигон, зав'язали їм руки назад, зав'язали рот і ніс, щоб вони не могли дихати. Так вони там і подушилися. Цих двох мерців також бачив і я.

З великою прикрістю згадую випадок з двома братами. Це були Петро і Семен Орел. Цим двом хлопцям судилось дожити майже до самих жнив. Але одного дня вони крадькома залізли в колгоспне жито, там натерли колосків і їли так довго, поки не відчули задоволення. Та з часом вони відчули болі в животі, а пізніше почали несамовито кричати, але жодної лікарської допомоги не було. Так вони там у полі й загинули, бо їхні кишки не витримали й полопалися.

Цю свою розповідь про наше село я присвячую пам'яті своєї любої бабусі, яка також упокоїлася в тому 33 рази проклятому році.

**Іван
МУХИН**
(1920)

Іван Сергій Мухин народився 26 листопада 1920 р. в селі Красне Слободзейського району Молдавії. Батько був фаховий садівник. Українець, православного віросповідання. Жив у Молдавії, згодом учився у Педагогічному інституті в Первомайську і Військовому артилерійському училищі в Москві. У 1941–1943 рр. служив у радянській армії, згодом опинився в таборах для переміщених осіб в Регенсбурзі (Німеччина). 1 липня 1949 р. переїхав до Вінніпега (Канада). Продовжив навчання в Оттавському університеті, де здобув ступінь бакалавра бібліотекарських студій (1962), та в Манітобському університеті, де здобув ступінь магістра славистики (1972). Працював бібліотекарем у Вінніпезі, зокрема у Манітобському університеті. Був членом Канадської та Манітобської асоціації бібліотекарів, головою бібліотечного комітету ОУКО, членом УВАН (членом Президії і генеральним секретарем), членом ветеранських організацій. Автор праці «За віру батьків» – уніяти в художніх творах Короленка» (1976). Перейшовши на пенсію, оселився у Брантфорді, Онтаріо (Канада).

Інтерв'ю провела у Вінніпезі, Манітоба (Канада) 10 квітня 1990 р. Квітослава Кушнір. Іван Мухин передав до архіву УКДЦ свою автобіографічну статтю з 1983 р.

Подається на матеріалі з інтерв'ю і автобіографічної статті.

– Я народився на лівому березі Дністра, містечко Красне, між Тирасполем і Одесою, в Молдавській АССР, у родині сільськогосподарського культурного робітника-садівника, 1920 року. Наша родина з десяти осіб належала до давньоосілих мешканців цієї місцевості. Наш маєток був середньозаможного стану. Батьки й члени родини працювали переважно в городництві та садівництві, мали пару коней, дві корови та домашню птицю. Батько як фаховий садівник мав ще обов'язок «культурного робітника» цього сільського містечка, населення якого в 1925–1930 роках досягало понад п'ять тисяч.

Після революції 1917–1920 рр. почався період НЕПу, активізація приватновласницького господарства, яку офіційно підтримував уряд. Батько, як і інші подібні робітники, допомагали відсталим селянам раціональніше вести своє господарство, тобто «обогачатися» (збагачуватися), чого вимагав тодішній уряд, щоб і самому на тому

багатіти. Так було приблизно до 1928–1929 років. У тому часі комуністичний лідер, Сталін, закріпив владу за собою, створивши величезну армію воєнної і цивільної ГПУ, пізніше – НКВД, тепер знана, як КГБ, як рівно ж і численну Червону армію примусового набору. Він вирішив знищити природній розвиток сільського господарства як «капіталістичного» елементу, як загрози комуністичному пануванню шляхом примусової колективізації, тобто обезвласнення всіх селян, зокрема від їхньої законної посілості, яку вони мали і набували своїм трудом від діда-прадіда. Щоб цього досягти, диктаторська компартія застосувала диявольську ідеологію і тактику «клясової боротьби» марксистської науки, тобто оголосила штучну ненависть між людьми методом натравлення одних проти других, штучною клясифікацією найбільш працюючого населення ярликом «куркуля-глитая-паразита-експлуататора», якого, мовляв, треба знищити, щоб ушасливити інших (переважно ледарів). Звичайно, ці ледарі-незможники легко піддалися агітації комуністичних демагогів, яких партія прислала з центру.

Компартія знала: якщо вона заведе рабську колективізацію, вона знищить не тільки куркулів, яких вивозила на тяжкі роботи-заслання на Далеку Північ, канали, сибірські тайги та підземні копальні-шахти, але і всю цю голоту «комнезамів-незможників», якщо вони не закріплять колгоспи та самі не стануть рабами, працюючи з рання до вечора на «дурнодні-трудодні, не маючи права висловити будь-яке незадоволення. Компартія, маючи військову силу, нахабно заявляла, що вона переведе в життя все, що запланував її вождь – Сталін, соратник Леніна.

На кордоні з Румунією, де ми жили, підготовка до колективізації була більш рафінованою, ніж далі від кордону. Як свідок, якому було повних дев'ять років, я бачив, як в кінці 1929 і на початку 1930 років на кордон прибуло багато війська «укріплять» його. А вже на початку березня, цілком по-бандитськи, без всякого повідомлення, без судової формальності, вночі тільки, військові оточували двори визначених «куркулів», яких ніхто не знав, тільки втаємничені «незможники», а насправді – агенти ГПУ та їхні сексоти. Вони заарештовували сонних селян і відправляли до прикордонної казарми, а через декілька днів відправляли невідомо куди. Арештованих було сотні... Перші заарештовані називалися «експортниками», вони належали до 30-вісім не багатих людей, але таких, яких влада боялася, що вони матимуть вплив на селян, щоб не йшли до колективів, – у гіршому випадку тікали б до Румунії, що пізніше ставалося під час голоду.

У нашій родині був заарештований батько і багато інших родичів, переважно моїх дядьків. Засилали в різні сторони: батька до Далекої Півночі – в Холмогори, дядька з сусіднього села – до Медвежої Гори (на канал). Знову ж іншого дядька – до Барнаулу в Сибір. Усіх на каторжні роботи. Всю власність було відібрано, лишались без

хати, без кусня хліба і одежі... Скоро було оголошено – всім готуватися вирушати за маршрутом своїх засланих чоловіків чи батьків. Селянам, що були перестрашені, наказувалося записуватись в колгоспи, а хто хитався, потрапляв на новий список «підкуркульників», «саботажників», і знову відправлялись свіжі колоні...

Влітку 1930 року увесь район був сколективізований. Замість готуватися до відправи на північ, ми всі порозбігалися, хто куди. Тимчасово жили при знайомих, вешталися від села до села під прибраними прізвищами, удавали сиріт, матері видавали себе за вдовиць. У тому хаосі спочатку це вдавалося. Пізніше прийшли гірші часи, коли влада завела паспортну систему, без паспорта не можна було ніде зупинитися на постійне життя. Влада, заганяючи людей до колгоспів, цілковито не враховувала наслідків колективного господарювання. Адже велике господарство потребувало великої підготовки, і не тільки психологічної, для кожного вчора ще одноосібника, а також і спільного реманенту, хлівів, конюшень, складів, ветеринарних обслуг, канцелярій, рахівництва, розподілу праці. А ще масу непередбачених проблем, включно з дитячими яслами (садками), санітарією. Зразу виникла колгоспна бюрократія: голови, заступники, секретарі, бухгалтери, рахівники, комірники, відсильні, зв'язкові, сторожі, бригадири, ланкові, об'їзники, коноводи, культпрацівники (агітатори-брехуни), ремонтні майстри, колгоспні теслярі, ковалі, шевці, кравці, водовози, торговці та інші. Це все був здебільшого елемент «фахово-адміністративний», що нічого продуктивного не давав. А гляни приходили з центру району, що сіяти, скільки та куди вивозити державні зобов'язання...

Через рік колгоспи почали розвалюватися, коні, худоба почали здихати, люди з колгоспів нічого не діставали, бо не було що ділити після держподатків. Незадоволення росло... І держава «дозволила» виходити з колгоспів. Більша половина вийшла, але без коней та реманенту, бо їх вже не було. Люди співали:

Ленін спить,
Сталін його буде,
розбігайся колектив –
нічого не буде.

Під кінець 1931 року стали додатково арештовувати тих, хто відколосся, та обкладати непомірними податками. Хто не виконав податку, забирали майно, а спеціальні бригади ходили з залізними списами, ключками, шукаючи «сховане», одночасно забираючи все, що потрапляло на очі з їстівного. Не маючи ради, люди знову вертались до колгоспів, та допомоги не було ніякої, бо колгосп нічого не мав – це було штучне твориво комунального рабства.

Початок 1932 року розпочався голодом, а в другій половині і на початку 1933 року продовжився страшним голодомором. Так почалася доба побудови соціалізму сталінської п'ятирічки за чотири роки!

Ми розбіглися в такий спосіб: двоє старших братів – до Одеси, старша 15-річна сестра втекла в Румунію, мати з меншою донькою і двома молодшими синами та бабою тинялася селами (1930 року молодший мій брат і баба вмерли від недоїдання і простуди). Я з тіткою, чоловік якої був на Сибірі, під іншими прізвищами втекли до передмістя Одеси, в совхоз Хаджибейський – Холодна Балка.

Голод лютував 1932 року скрізь на Одещині, в селах і містах, голодували селяни і робітники. Тітка (я її називав матір'ю) працювала в радгоспі по десять годин денно. Жили ми в бараках, де було більше сотні таких же бездомних, як і ми. Діставали тричі на день баланду і фунт глевкого хліба. На мене давали півфунта хліба, без баланди, тож тітка ділилася зі мною своєю. Робітники ходили півживі, кволі. Я сам бачив багатьох мужчин і жінок, які лежали на ліжках з опухлими ногами, як колоди, – не було що їсти! Всі майже плакали, стогнали, хотіли їсти-їсти.

Поруч був курорт імені 15-річчя Жовтня, де відпочивала комуністична еліта з дітьми по два-три місяці з різних сторін СРСР – лікувались від серцевих недуг – ожиріння! Я бачив їх через стіни високо огороженого курорту – це були ніби інші люди на цій землі: чисті, біленькі, веселі. В сусідньому селі Гниляково, куди я ходив до п'ятої класи у 1932–33 роках, трупи часто валялися на вулиці, ми їх зі страхом обходили. Були також грабунки з вбивствами – казали, що це робота одеських жуліків, які голодними вовками шукали поживи. Мене тітка посилала літом 1932 р. з Одеси поїздом до Тирасполя, до Слободзеї, Красного, може, дістати якоїсь крупи, кукурудзи, проса. В поїздах, на станціях я бачив багато людей хворих, голодних і навіть задубілих. Від Тирасполя на південь я проходив селами: Суклеї, Слободзея, Глине, Красне, Коротне, Незавертайлівка, на віддалі яких 40 кілометрів вздовж шосе і скрізь бачив людей з торбами, які просили милостині, з опухлими ногами, страшними обличчями, зарослими. Вертався я назад плачучи, «зайцем» (без квитка), без крупів, без сподіваного. Ми чули, що далі на північ від нас, на Уманщині, вмирали цілі села, що люди їли навіть померлих.

Відомо, що люди їли все, що можна було їсти, включно з опилками з дерева, лободу, щавель, квасок, молочай, «козлики» (стебла акації), давні макухи, варили решета! Всіх звірят, яких можна було вбити, птахів, ховрахів, не кажучи вже про собак, котів чи дохлу худобу. Рили землю, шукаючи коріння, мерзлу бараболю чи капустині качани, обтрушували старі бур'яни, шукаючи та збираючи зерна. За колоски, які гнили на полях, розстрілювали згідно застрашуючого закону, – як недоторканність соціалістичної власності. Значить, ти – колгоспник, земля твоя, але на землі твого нічого нема, отже, – вмири, бо такий закон советської влади. Це комуністична влада плянувала свідомо, свідомо-примусово заганяла людей в колгоспи, свідомо мордувала голодом, щоб зламати людську свободу, тримати всіх

у страху і підкоряти всім свавільним законам сталінської диктатури та інтернаціональної шайки звироднілого пролетаріату. Якби голод не був плянованим, то він не тягнувся б цілий рік і не вмерло б 7 мільйонів людей. Влада перешкоджала навіть допомозі, забраний хліб від селян викидала за безцінь на конкуренцію з капіталістичними державами, виконувала заповіт Леніна «180 мільйонів угробимо, а соціалізм построїмо, як понадобиться!» І влада свого добиляся і панує донині на базі комуністичної диктатури, брехні та страху.

1934 року дядько втік з Сибіру, забрав мене і тітку, втікали на підроблених документах, знову на інших прізвищах, на Кавказ, але випадково затрималися на Первомайщині. В селі, куди ми прибули на працю в каменеломні, було майже половина хат порожніх – там люди повимирали 1932–33 рр. Живі, що лишилися, розповідали страхіття. Багато з них чекало війни, сподіваючись, що настане зміна, згине комуна, повстане Україна, буде своя держава. Та все пішло намарно... Прийшли німці-фашисти, і біда змінилася бідом. Багато часу вже проминуло, як голодові 1932–33 роки нищили українську субстанцію (народ і націю), та пам'ять про них як найбільшої трагедії нашого народу взагалі і особистої зокрема залишиться до самої смерті.

Євдокія ОПАРИК

(уроджена МИРОНЕНКО,
1925)

Євдокія Опарик (уроджена Мироненко) народилася 3 березня 1925 р. в селі Котельва на Полтавщині (нині районний центр). Свідчення надіслала Євдокія Опарик до УКДДЦ з Монреалю (Канада) 1986 року.

Інтерв'ю було вміщене анонімно як Е. О. М. у третьому томі звітлення державної комісії США (Вашингтон, 1990) про голодомор України (т. 3, с. 1464).

– Кожна людина ревно закохана в те місто чи село, де вона народилася і виросла. І найбільше залишається в пам'яті людини її дитинство та юність на ціле життя. Моїм селом Котельва я справді можу гордитися – це велике стародавнє село, що прославилось в історії визвольної боротьби козацького часу – періоду Національно-визвольної війни українського народу проти панської Польщі (за часів Гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1654)), а потім – у боротьбі проти царської Росії, за часів Гетьмана Івана Мазепи (історичний бій під Полтавою, 1709). Таких селищ стояло ряд, у напрямі Полтави, які чинили героїчний опір наїзникам. Отож мої односельці походили від славних предків – козацького лицарства, яке чинило і сильний опір московсько-більшовицькій владі, яка підступно виморила голодом 10 мільйонів українського населення (в 1930 роках). Моє село з давніх-давен пишалось своєю красою та багатством (як писав Тарас Шевченко: «Село на нашій Україні, не наче писанка, село...»). На багато кілометрів простягнулися його вулиці, а з-поза мальовничих тинів виглядали чепурні біленькі хатки. Біля кожного була лавочка, на якій (по неділях і святах) сиділи селяни, гомоніли. А вечорами збиралися хлопці й голосисті дівчата, що своїми чудовими піснями не давали спати (як писав Шевченко: «Тільки дівчата та соловейко не заснув»). Колись у цьому селі відбувалися великі ярмарки та базари, на які з далеких хуторів і селищ з'їжджалися люди, щоб поторгувати.

У центрі села стояло п'ять великих церков, які ділили село на п'ять парафій. Чудові церкви красувалися високо своїми банями і хрестами, що здалека було їх видно в краєвиді цілого села.

На початку 1930-х років три більші церкви були розбиті й все церковне добро понищене більшовицькими бандами.

З тої цегли, яка вціліла, побудували два колбуди – колективні будинки, клуби, в яких щовечора збиралася більшовицька згряя безбожників і там під музику забавлялася. Старі побожні люди, йдучи попри це місце, з жахом та сльозами в очах хрестилися. Пізніше (вже в пізніших роках) оповідали: хтось бачив там Матір Божу, яка стояла з дитятком на руках і плакала (в куті на сцені) під час якоїсь там вистави.

Дві менші церкви лишилися цілими. Стояли з забитими дошками вікнами і великим замком на дверях. Там було сховище на збіжжя, яке забирали тоді від селян, а потім відправляли державі – до Москви. Тоді, ще в 1932 році, були одноосібники, цебто селяни, які мали шматок свого поля (осібно від колгоспного). Таким одноосібником був тоді й мій батько.

Наша родина складалася з п'ятьох осіб: батько, мати і троє дітей. Наймолодшому було два з половиною рочки, середній мав п'ять і я – вісім років. Я була найстарша з дітей, тож добре пам'ятаю, що діялося в нашій хаті.

Пригадую, як прибігали до батька сусіди (мужчини) з газетками в руках, з яких читали батькові советську пропаганду – яке-то буде щасливе життя їм у колгоспах. Коли той сусід пішов, то батько до мами казав: «Який він дурак!»

Мій батько не хотів і слухати про колгоспи. Адже він був радий з того, що вже трошки доробився. Побудував свою кузню, вже разом з мамою як одружилися (батько за фахом був коваль), тож у хаті все велася свіжа копійка, бо ж кожному селянинові треба було придбати якесь ремесло до праці, в полі чи в городі.

А мій батько все вмів зробити, казали люди, що в нього золоті руки. Отож було з чого жити: щаслива була наша родина. Батьки мали шматок свого поля, гарний город, коня, корову, свиню та кури. Було своє молоко, м'ясо, городина і хліб.

У серпні 1932-го року зібрали вони все збіжжя з поля, змолотили та позсипали зерно в засіки, до комори, яка стояла на подвір'ї, окремо від хати.

Тому що батько не піддавався умовлянням колгоспних керівників вступати до колгоспу, то вони накладали на нього дедалі більшу кількість здачі хліба державі. Батько по можливості здавав їм хліб, аж поки не залишилося тільки на зиму на прожиток родині, та ще на весну посіяти. Отже, тоді батько їм сказав: «Хліба я більше не маю».

Вони все одно приходили і вимагали записуватися до колгоспу або давати державі хліб. Коли ж бачили, що батько не дає більше хліба і не вступає до колгоспу, приїхала міліція, батька заарештували і посадили до в'язниці. Побув батько у в'язниці пару днів, і випустили, бо він пообіцяв їм записатися в колгосп. Прийшовши додому, батько

став вже від них ховатися. Коли вони приходили, то мама відповідала, що чоловіка немає вдома. Тоді приїхала бригада активістів, жінки і чоловіки. Приїхали возами (фірами) з мішками, лопатами та мітлами. Вони відбили в коморі замок і вичистили все: різне збіжжя, муку, крупи, горох, квасолю і все інше, жінки повимітали засіки мітлами все, до зернини. Зладували на вози і повезли. Мама плакала – ломилася собі руки, ридаючи, просила: «Людоньки добрі! Змилюйтеся хоч на тих дрібненьких діток. Вони ж помруть з голоду...»

Та це не були люди – це були потвори, на людську подобу. Вони ж не мали жалю ні до чого, вони продали б і рідну матір (були ж випадки, що й продавали).

Приїшла глибока осінь 1932-го року. У нас не було що їсти. Пересівали полову, щоб висіяти жменьку збіжжя. Батько ходив до лісу збирати жолуді, лущили їх, сушили, тоді мололи в жорнах (батько зробив свої жорна), мололи ті жолуді на борошно і пекли якісь плячки. Ходив батько до річки, витягав корінці з рогозу, варили та їли. Картопля й буряки, які батько мав закопані на весну, також кінчалися. Ходили бригади активістів з гострими піками і кололи ціле подвір'я, шукали, чи десь не закопано збіжжя, буряки чи картопля. Коли ж знаходили, то все забирали.

Забрали в нас коня і корову, коня віддали до колгоспу, а корову забрав собі один з активістів. Вони мали право забирати, що хотіли: одягу, начиння, меблі. Вони ж були влада.

Батькову кузню розібрали і перевезли до колгоспу. Одного разу (вислідити, коли батько був вдома) прийшли два активісти до батька і вимагали, щоб записувався в колгосп або давав державі хліба.

«Ви ж усе в мене забрали, паразіти ви!» – закричав вже батько.

Один з них вхопив батька за горло і давай його душити до столу.

«Ти десь поховав, сучий сину!» – кричав він до батька.

Батько мій був сильної будови (звичайно, коваль). Як увірвався та як дав п'ястком одному та другому в большевицьку пику, а сам утік. Від того часу батька вже ніколи не було вдома. Він десь виїхав і працював під іншим прізвиськом. Часом з'являвся вночі, приносив нам клуночок збіжжя, картоплі чи буряків і зникав непомітно. Нараз уночі почувся гуркіт кулаком у двері і скажений крик: «Отворяй! Міліція!»

Вбігало до хати два міліціонери, кругом нишпорили, шукали, чи нема батька або якоїсь ознаки, що він був.

Кричали до мами: «Де твій чоловік?!»

Мама злякано відповідала, що не знає, де він є.

Настала зима 1933 року, їсти не було вже нічого, але нас рятували жорна. Приходили до нас люди з торбинками збіжжя, щоб помолоти на муку, за те давали нам мірочку (горнятко) збіжжя. Це люди, які зуміли заховати десь трошки збіжжя і ділили потрошку щодня. Мама молола цю мірочку, варила нам якусь зупку або мішала з шелюхою і пекла якісь плячки.

Одного разу прийшли активісти і розбили наші жорна на шматочки. Почала мама продавати і міняти за їжу (за півдарма) все з хати: одягу, рушники, меблі, начиння, продала і комору.

Купували ті, що хотіли нажитися дурничкою. Які люди були хитріші, то наперед поховали десь збіжжя, а самі вступили в колгосп – прикинувшись бідними. Або чужі зайти (яким українська справа не боліла) були підлабузниками советській владі, вони не голодували.

Приїшла весна 1933-го року, батька не було, а сердешна мама на всі боки старалася, щоб порятувати дітей від голоду. Перекопувала город, шукала там торішню мерзлу картоплю, терла її, збирала зілля, варила і з того пекла нам якісь плячки. Батько приходив дуже рідко, коли приносив якогось збіжжя торбинку, то мама ділила те по жменці на щодня.

Брала два камені з розбитих жорен, терла те збіжжя каменем об камінь на крупі і з того варила нам зупку, щоб ми мали хоч раз у день щось теплого. Одного разу вночі приїхала міліція і забрала маму з собою. Їй сказали, що охоронятиме в'язницю (ходитиме навколо в'язниці, щоб хтось не втік, бо міліція спала). Там сиділи нещасні селяни, які не хотіли вступати до колгоспу або які зловилися, мали захованого десь трошки збіжжя (це ж були злодії, які обкрадали державу). Мама плакала, казала їм: «Як же я покину серед ночі самих дітей у хаті?»

«Нехай твій чоловік приходять!» – кричали. (Москаль сльозам не вірить.)

Забрали маму та й повели в темряву ночі, а ми, малі, наплакалися та й так поснули. Рано прокинулися, мами нема. Середній братик плакав, просив їсти, а менший вже не міг і плакаги – сидів худенький, схиливши голову собі на плече, і сумно дивився запаленими очима. Я, найстарша, мусила щось придумати, бо дуже хотілося їсти. Тож я полізла на горище (під дах) і насмикала соломи з нових снопків, якими батько латав солом'яну стріху. Там були де-не-де колосочки жита. Я це вже знала, бо не раз робила так і наша мама.

Принесла я до хати, кинула на підлогу ту солому, і ми почали шукати зернятка та їсти. Десь аж перед обідом прийшла наша мама додому. Принесла нам якогось зілля, кинула на стіл і каже: «Їжте, дітки, це добре».

А сама, плачучи, дістала заховану жменьку збіжжя і стала терти каменем об камінь на крупі, щоб зварити нам водичку, у якій де-не-де плавала крупинка, яку називали ми зимкою. Одного разу наказали мамі (це вже була така кара, за те, що не приходив чоловік), щоб вона їхала на поле збирати трупи. Дали воза й ще одного чоловіка, і поїхали вони в поле. Як я вже підросла, то мама оповідала мені: «Я як глянула, а то лежать по полі мертві люди, деякі голі. Люди ото ходили полем, шукали їжі та й там помирили. Ті, що ще були живі, здирали з мертвих одягу, щоб продати на їжу. Але були вже такі виснажені, що з тою одягою в руках і самі застигали».

Мама взагалі боялася мертвих, а тут лежить їх десятками!

Розплакалася мама і каже до того чоловіка: «Я не можу, я боюся».

«Та я вже якось і сам це зроблю», – каже той чоловік.

Поскидав він ті трупи на воза, накрив рядном, та й повезли вони їх на цвинтар. Там уже була викопана готова яма (це вже інші люди викопали, такі ж невеличкі, як і моя мама). Висипав той чоловік трупи, як дрова в яму, засипав землею, та й поїхали.

Одного разу прийшла до нас тітка Христя з другого села. Вже була вся опухла з голоду, ноги – як колоди – ледве що тягнула. Каже: «У мене вже всі померли з голоду, а я прийшла до вас. Думала, що, може, хоч у вас є що їсти».

Мама плакала від того, що не мала що дати їсти голодній сестрі. Пішла вона до садка збирати зілля та й там померла. Приїхала фіра, забрала тітку, кинули її на фіру, в чому була, і повезли.

Тоді ніхто нікому труну не робив, ніхто ні до кого на похорон не йшов, бо кожному заглядала смерть в очі. Люди тинялися пухлі, скрізь шукали їжі. Шукали різне їстівне зілля, шпориш (трава), листя з дерева, все, що можна було проковтнути. Були випадки, що отруювалися зіллям або наїдалися блекоти і з того дуріли – бігали та дралися на стіни.

Люди вмирили родинами. У наших сусідів вимерла ціла родина: батько і мати, дід і баба, батькова сестра та п'ятеро дітей, від сімнадцяти до трьох років.

І в других сусідів всі вимерли, лишилася тільки одна жінка; а чоловік, двоє дітей і бабуся померли. У цих сусідів померли всі діти, а чоловік і жінка лишилися. Далі, наступна вулиця від нашої – ціла та вулиця вимерла. В одній хаті мати поїла своїх двох дітей. Перший помер чоловік, а коли і вона померла, то ті люди, які забирали її з хати, то знайшли з дітей кісточки в запічку. Багато хат стояло порожні, всі жителі вимерли або їх розкуркулили (вигнали з хати) і вивезли на Сибір.

Прийшла глибока осінь 1933 року. Прийшов уночі додому батько і каже до мами: «Зачиняй хату та йди десь до праці, бо цієї зими ви вже не переживете».

Мама поділила нас, дітей: хлопчиків лишила в баби, батькової матері, а мене – в тітки Марії, маминої сестри. Тітка погодилася мене взяти через те, що мій батько мав приносити їжу, бо сама вона голодувала. Чоловік і двоє дітей померли з голоду, а вона з старшим сином лишилися. Записалася вона тоді до колгоспу, щоб урятувати хоч сина. Давали їй в колгоспі таку мізерну паечку, що ледве що вони вдвох животіли.

Отож моя мама мусила йти далеко на заробітки. Забила в хаті вікна дошками та й пішла в радгосп до роботи.

Батько прийшов відвідати мене два рази, та й більше не приходив. Взимку позамітало дороги, не міг дістатися в село. Нарікала тітка,

що нема що давати мені їсти. Якось сказала: «Ти йди просити милостини».

Мусила я йти, бо хотілося їсти. Я йшла до партійців чи колгоспного правління, то дехто змилювався, давав картоплину чи бурячок, а часом і скибочку хліба. Советські пани тоді не голодували.

Я пригадую, як одного разу я зайшла до тітчиних сусідів (хто вони були, я не знаю, говорили по-російському). Мені сказала тітка піти до них, вони, мовляв, мають що їсти. Як я ввійшла до них до хати, то якраз донька їхня (яка приїхала тоді з міста) вибрала з печі тістечка.

Ті тістечка пахнули на цілу хату, а вона їх складала, то перекладала, а мені аж слинка котилася. Нарешті вона змилювалася, відломилася маленький ріжечок і дала мені. Ось так було, що чужі зайти їли білий український хліб, тоді як українські хлібороби вмирили з голоду, а їхні діти ходили просити милостини.

Таких нещасних дітей ходило тоді багато. Порожні хати я обминала, бо були такі людодіди, що ловили дітей, різали і м'ясо продавали на базарі. Одного разу я так йшла вулицею, а якась дівчинка вибігла з хати і кричить, плаче, що всі померли, а тепер і її тато вмер.

Десь наприкінці січня 1934 року прийшла мама з радгоспу, щоб мене провідати. Як дізналася, що я ходжу просити милостини, розплакалася й вирішила взяти мене з собою до радгоспу. Працювала там мама на свинарні, годувала державних свиней.

Від свиней мама могла щось украсти та з'їсти. Цей радгосп був від нашого села на відстані якихось 80 кілометрів. Зібрала мене мама, та й пішли ми пішки. Мороз, заверюха мете, а ми йдемо полями, селами, збивалися з дороги, тоді верталися навпростець назад через ліс і цвинтар. І зимно, і страшно, мама моя молиться та плаче. Йшли ми так пару днів, ночували по селах, хоч люди не дуже хотіли впускати на ночівлю, бо багато було випадків, що обкрадали або, як я вже згадувала, було людодіство. Але тому, що жінка з дитиною, то впускали нас ночувати, давали нам навіть повечеряти, що Бог послав, а рано давали ще й поснідати: люди співчували біді. Коли ми прийшли на місце (з різними пригодами в дорозі), то я два тижні не могла на ноги стати. В хаті, де ми жили і з якої господарів виселили, нас було десь 10 душ. Це були все жінки – такі ж нещасні, як і моя мама, що прийшли туди до роботи. Спали ми всі покотом на підлозі, в соломі. Вночі вибігали миші, бігали по нас і не давали нам спати. Тоді страшно було скрізь – багато мишей. Казали люди, що йшли стадами, що навіть спинали потяги.

Коли я вже підвелася, стала ходити, мама брала мене з собою до їдальні. Це був довгий барак, в якому стояли довгі дерев'яні столи. Біля вікна юрмилися люди, стоячи в чергу. Через віконце подавали їжу. На кожний талон давали мисочку зупи (ріденький куліш) і 300 грамів хліба. Це – на цілий день, для кожного робітника – 300 грамів хліба. Обіду не було цілком, а на вечерю – знову тарілку зупи і чай.

Платні жодної не було, люди робили за їжу. Біля столів сиділи люди, жінки і чоловіки, одні доїдали зупи, а другі чекали на миску і ложку, бо не було досить мисок і ложок.

Мама моя також діставала одну тарілку зупи і 300 грамів хліба і цим ділилася зі мною. Мені їжі не було, за принципом життя в Союзі: «Кто не работает, тот не ест».

Одного разу стався такий випадок, який я запам'ятала на ціле життя. Молодий чоловік дістав у хлібі півмиші. Люди стали нарікати на лікарів та на кухарів й кажуть йому: «Занеси той хліб до кухні та заяви в правління».

А той чоловік мишу викинув, а хліб з'їв. Він боявся, що коли занесе той хліб до кухні, то другого не дадуть, а заявиш у правління, то посадять у в'язницю і скажуть: «Що ти, молодий чоловіче, не задоволений советською владою?!»

І так нам жилося.

Були ми з мамою там до весни. Мама працювала тоді на віялках (перечищали зерно в елеваторах), насипали в мішки і відправляли державі. Додому невілжно було взяти й зменшки зерна. Як ішли робітничі додому, то строго перевіряли. Але жінки взялися на спосіб: насипали собі по зменшці зерна в чоботи за халяви і так приносили додому. Увечері смажили на бляшці і так їли, як горішки. Інші жінки, які працювали в свинарнях, приносили картоплину чи бурячок, пекли в грубці – печі, якою опалювали соломою хати, і ділилися з нами. Посилали мене жінки, щоб ішла я до правління просити хліба та на кухню якоїсь їжі, і так я перебувала до весни.

Навесні 1934-го року мама до мене каже: «Треба нам йти вже додому».

Прийшли ми додому і застали порожню хату, в якій вікна вибиті й все з хати забрано. Пішли ми до баби, щоб побачитися з братами та поговорити з батьком, що далі діяти. А баба каже, що батько забрав дітей і виїхав десь до праці, вона не знає й де. Поплакала мама, та й пішли ми додому. На другий день мама записалася до колгоспу. Принесла миску капусти квашеної (це вже дали їй у колгоспі на прожиток). Поїли ми тієї капусти та й полягали спати. А наступного дня пішла мама до праці. Ранньої весни (за чим почалися праці на полі) працювала мама на колгоспному подвір'ї, це властиво було господарство працюючих людей, яких розкуркулили, вигнали з хати й вивезли на Сибір, а їхню землю й маєток забрали під колгосп. Отож мама щоранку йшла туди до роботи – чистила та білила вапном будинки й конюшні. За те давали мамі раз у день щось із їжі, яку вона приносила додому і якою ділилася зі мною. Оповідала, що жінки такі виснажені голодом, що часто було, що сяде жінка відпочити, та так з щіткою в руках і помирала. Люди сновигали, немов тіні, не мали сили працювати.

І так прийшла весна в повному розпалі, треба орати, сіяти, а город нема чим посадити. На городі росте бур'ян, лобода, полід плодами – кропива, мама збирає це, варить, та й їмо.

Настали великі роботи в полі, маму призначили їхати у поле; а тому що не було чим і як приїжджати додому на нічліг, то мама мусила там і ночувати. Завела мене мама до дитсадку, створеного в колгоспі, а сама, на ціле літо, пішла на поле до праці.

У дитсадку давали нам дуже погано їсти. Три рази на день – ріденької зупи і 100 грамів хліба. Той хліб був з бурякового насіння: чорний, як земля, і колючий, що не можна було його проковтнути. Діти насипали купу солі, вмочали по крихітці того хліба і так їли. Багато дітей помирало вже влітку 1934 року, збирали зелені яблучка чи інші недостигли овочі, наїдалися, бо були голодні, діставали кров'яне розвільнення (дизентерія) і вмирали. Тоді ж померло багато й дорослих людей, які наїлися недостиглих овочів чи збіжжя.

Мене моя мама врятувала від цього: вона раз у тиждень приходила з поля мене провідати і приносила мені сухариків. Це вона ділила свою пайку хліба, яку діставала за тяжку роботу на полі, й приносила мені. Я ховала ці сухарики під матрас і щодня по сухарикові їла. Оповідала мені мама (пізніше, як я вже підросла), що і там, на полі, люди вмирали. Ночували вони під скиртами соломи, то щоранку виносили когось мертвого.

Отак-то советська влада будувала на людських кістках свій рай.

У наступних роках ми з мамою дуже бідували. Родину нашу розбили: мій батько ніколи вже не повернувся. Я залишилася на ціле життя без батька, а брати мої – без матері. Ми більше, як родина, не побачилися.

Село наше стояло пустою – вулиці заросли бур'янами, плоти розібрані на паливо, бо не було чим палити в хаті. Дерев в людських садах советська влада повирізувала на будову та на паливо в колгоспі. Колишні чепурні біленькі хатки стояли похиліні – стріхи не було чим полатати, дощ протікав, дерево гнило... Довколишні хати були полупані, вікна позабивані дошками, шиби позатикані мішками.

Колгоспні двори колишніх заможних господарів стояли запушені. В цих колишніх гарних будинках створили колгоспні канцелярії, в коморах зсипали колгоспне збіжжя, яке пізніше перечищали і майже все відправляли державі – до Москви. Стайні запушені, коні худі, занедбані так само, як і люди, падали на полі мертвими. Вечорами зганяли виснажених колгоспників до колгоспних дворів, і там творили мітинги, на які приїхали советські посіпаки і кричали: «Наздогнати і перегнати капіталістів!»

Мався на увазі західній світ. А бідні колгоспники (від 1933 року і аж поки почалася Друга світова війна) не могли наїстися хліба вволю. Пригадую, як я з іншими дітьми ходила збирати колоски на вже зібраних колгоспних нивах. Збирати колоски було суворо заборонено владою (нехай ліпше згниє на місці, як дати бідним людям). Спеціально були наставлені об'їждчики, які об'їжджали поле верхи на коні, стежачи, щоб колосків ніхто не збирав. Ой, як же страшно було, коли

ми верталися додому з торбинками колосків і наскакував на нас об'їждчик. Він гнав за нами на коні, а ми втікали, кололи свої босі ноги і оббивали до крові. Коли ж наздогнав нас об'їждчик, відбирав у нас торбинки з колосками і грозив нам батогами, щоб більше не ходили збирати колосків! Ми плакали, просили: «Віддайте, дядечку, ми більше не будемо».

Та цей дядечко не мав милосердя до голодних дітей. Як же було нам жаль тих колосочків. Я приносила, було, їх додому, і поки мама прийде з праці, то я їх вже витерла і перевіряла на вітрі зерно. Мама прийшла увечері з праці, пішла до сусідів і змолала (в жорнах) на борошно. Тоді з того напекла коржів. Ой, які ж вони були тоді добрі!

Ходили збирати колоски і діти з патронатів, але їм не забороняли: ці діти були державні і колоски збирали в державі. Це були дітси-сироти, батьки яких померли з голоду. А їх, таких дітей, підбирали, творили патронати (дитячі будинки), там їм давали їсти, зодягали і виховували їх, вже на советський лад. Учили, що Бога немає, наставляли дітей проти свого народу – українського свідомого елемента, навіть проти їхніх батьків, які померли з голоду, казали, що ті люди були вороги народу!

На нашій вулиці був такий патронат – в одній великій хаті, з якої господарів вигнали – розкуркулили і вивезли на Сибір. То ці діти, як ішли на поле збирати колоски, то йшли колонами і співали більшовицькі пісні про Леніна та батька Сталіна, які дали їм (цим бідним сиротам) таке щасливе і радісне життя. А по радіо Москва прославляла свій рай співами: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек». Цебто – я ніде в світі не знаю такої другої країни, де б так вільно дихала людина.

За одним хлібом треба було стояти в черзі від другої години ночі до ранку. А ранком, як привезуть хліб і всім не стане, тоді йде бідний колгоспник до роботи без хліба. Колгоспникам давали на трудовень мізерну паечку, а останнє все йшло державі. Власне, перше йшло державі. А решту ділили між колгоспниками.

Прийшли страшні 1937–1938 роки – так звана жажлива «єжовщина», покотилися масові арешти, і знову вивезення на Сибір.

Люди боялися вже своєї тіні, не те, що говорити між собою. За одне слово невдоволення советською владою – арешт. По селах ганяли вночі «чорні ворони» (чорні закриті авта). Ото приїхало НКВД вночі, вкинули людину в авто, і вона зникла безвісти. Свідомі люди цього не могли вже витримати: директор нашої школи скочив у шкільну криницю й втопився. Люди шепталися, що його мали вже арештувати; так він покінчив з собою.

Я пригадую, як одного разу до мами рано прибігла сусідка і оповідала: «Загриміли в двері серед ночі, вскочили до хати два міліціонери з пістолями, готові стріляти. Забрали чоловіка в підштанцях, не дали навіть одягнутися».

Коли жінка спитала, куди і за віщо вони його забирають, вони відповіли: «Там розберуться, за що, і він повернеться».

Та він ніколи не повернувся. Він був за фахом кравець, свідомий український патріот. Вони хотіли винищити український дух, тому і забирали, хто тільки був підозрілий, чи навіть, як хтось набрехав на когось, і тих забирали. Куди їх дівали, ніхто не знав. Та пізніше виявилось в страшних розкопах у Вінниці (1943 року) під час окупації німцями.

За приблизним підрахунком у відкритих братських могилах, які відкрили в трьох місцях Вінниці, було поховано убитих 12 000 жінок і чоловіків. З нашого села люди їздили туди і оповідали, що Вінниця нагадувала тоді один величезний могильник. Але Вінниця не одиноким містом, такі самі місця, цвинтарі знаходили по всіх областях України.

У могилах лежали закатовані тисячі українських селян, робітників й інтелігенції. Влітку 1943 року місто Вінниця нагадувало немов одну родину в жалобі. Тисячі людей прибували до міста з далеких міст і сіл України, щоб побачити тіла нещасних, попрощатися з ними й, може, знайти своїх рідних.

І вони знаходили. Свята церква повним собором прийшла на похорон. Ще ніхто ніколи в світі не бачив такого похорону. Це було перше розміром, жажливе й підступно організоване вимордування людей. На всій земній кулі немає жодного уряду, який би посмів навіть подумати скоїти злочини, подібні до злочинів звироднілого, антинародного московсько-більшовицького уряду.

Ось чому. По війні советська влада зорганізувала людоловство в Німеччині, щоб не було за кордоном свідків їхнього злочину. Спеціальні советські агенти ловили тих людей, які не хотіли вертатися на батьківщину («на родину», як вони казали).

Так само, як було за часів «єжовщини», хапали людей, кидали до авта і вивозили їх «на родину», правдиво на Сибір. Це була та українська молодь, якої дітьми не добив Сталін голодом (в 1930 роках). А пізніше, в 1940 роках, Гітлер (який нічим не різнився від Сталіна) простягнув по них свою криваву руку і вивіз тисячами українську молодь до Німеччини на невільничі роботи. Молоді люди вже не хотіли з гітлерівської неволі вертатися знову до сталінської неволі. Ця українська молодь (а між ними і я) була змушена полишити свою рідну батьківщину та йти в світ шукати притулку, як бездомні, бездержавні люди.

Євгенія ПЕТРИНА

(1922)

Євгенія Петрина народилася 24 грудня 1922 року в селі Козелець на Київщині. Пережила голод у Києві. У 1970 роках жила на Флориді (США). «Спогад з часів голоду в Україні» видрукувано в «Бюлетені Українського Золотого Хреста» – об'єднання жінок (1979. – № 9 (лютий–березень)). Публікація була переслана до УКДДЦ.

– У 1933–1934 роках ми з татом і мамою (я одначка) жили в Києві на Деміївці. Тоді вона звалася Сталінка. Було мені років одинадцять. Тож спогади тих жахливих часів – то спогади мого дитинства.

Як і кожна людина, яка підсвідомо намагається забути лихе, так і я намагаюся зробити це. Тому, як щось буде зле, прошу ласкаво мені вибачити. Пишу так, як пригадую собі.

Одного дня я почула розмову моїх батьків. Мама говорила: «Знаєш, Петре, я мусила піти до зубного лікаря і постягати з зубів золоті містки з коронками. Наші шлюбні золоті обручки я вже давно віднесла до «торгсину». Я мусила це зробити, бо ми не маємо що їсти».

«Торгсин» означав «торговля с иностранцами», або «торгівля з чужинцями». Це був звичайний собі продуктовий магазин, в якому за золоту або іноземну валюту можна було купити оселедці, борошно, крупи, хліб та інші щоденні і невибагливі харчі. Про ікру, м'ясо або свіжі овочі не було й мови.

Торгівля з чужинцями! Ясна річ, що ніяких чужинців або туристів у 1933 році в Києві не було. Ті магазини були придумані з метою відібрати все золото у населення міста. То називалося «проект викачки золота у буржуев». Буржуїв чи то багачів я на Деміївці ніколи не бачила. І золота також.

Магазини були замкнені або просто стояли покинуті і порожні. Харчі можна було купити тільки в «торгсинах» або на чорному ринку. Хліб продавали в спеціальних хлібних лавках і то тільки на продуктові картки. Але, щоби дістати приділ хліба, треба було стояти в черзі від п'ятої години ранку – дарма, що хліб привозили біля дев'ятої чи десятої години і зразу продавали. Його завжди було замало і не вистачало для всіх.

Пригадую, як моя товаришка, плачучи, казала: «Ми загубили картки на хліб. Від учора я нічого не їла. Дай мені шматочок хліба».

Я побігла до матері попросити для Марусі шматочок хліба. А мама заплакала та й каже: «Донечко, та ми свій приділ, як тільки принесли додому, відразу з'їли...»

Приходжу одного дня до своєї тітки – сестри тата. Вони мали двох дітей – дочку Тіну, 12 років, і сина Юрка, 9 років. Вхожу до їдальні, а вони їдять обід – і то шніцелі. Я очам своїм не вірю. Де ж вони могли взяти м'ясо? Це мені тоді так гарно виглядало, а ще краще пахло. Почастували і мене тими шніцелями. Смакувало дуже, як ніколи досі.

За кілька днів бачу Юрка в страшній розпуці. Він ні з ким не хоче говорити, плаче, сидить в куточку і дивиться в одному напрямі. Питаю його: «Що сталося? Чому плачеш?»

А він зціпив зуби та й каже: «Пам'ятаєш шніцелі, які тобі смакували?» – «Так. Пам'ятаю». – «То вони були зроблені з Лордика».

Лордик був улюбленим песиком Юрка...

На Деміївці коло Лисої гори були поклади глини. Під горою стояла маленька хатина. Там мешкала вдова, баба Марина, з сином. Микола працював у цегельні, а його стара мати Марина мала город біля хати і завжди в ньому поралася. Вона походила з села, яке лежало на лівому боці Дніпра й називалося Носівка. У неї там були рідні. Коли розпочався голод, люди йшли пішки з сіл до міста і таким чином рятувалися від голодної смерті. Міліція перехоплювала тих подорожніх і повертала назад до сіл. Тож люди приходили здебільшого нелегально, по ночах.

І ось хата баби Марини на наших очах почала рости. Ночами люди приробляли до хати прибудови з глини, таким способом ховаючись від переслідувань та маючи дах над головою. А хата баби Марини з архітектурного боку поступово набувала досить дивного вигляду, але робилася набагато більшою.

Навесні, коли по селах вже дослівно не було чого їсти, на вулицях Києва почали з'являтися купки нещасних людей. Без сліз на них не можна було дивитися. Страшенно худі, з проваленими очима на запалих почорнілих обличчях. Одяг вони мали обдертий і брудний, він звисав з плечей безформним лахміттям. Стояла рання весна і надворі ранками і вночі було досить холодно. Ноги тих нещасних були переважно босі, синьо-червоного кольору від колін до стоп, непропорційно великі та грубі, коли порівнювати з цілим худючим тулубом.

Ці нещасні, невинні жертви виглядали опухлими з голоду. Вони втікали з вимерлих порожніх сіл. Наче примари, обдерті й голодні, вони робили нелюдські зусилля тільки для того, щоб голодною смертю згинуть на бруку міста.

Саме місто мало спустошений вигляд розпуки. Де-не-де стояли черги голодних перестрашених людей в даремній надії дістати харчовий пайок, а на хідниках та під брамами сиділи та лежали, умираючи з голоду, опухлі, обдерті, чорні тіні наших селян. По вулицях, відкритими тягаровими автами, їздила міліція і збирала до тих вантажівок свої жертви. Хапали живих, напівживих і мертвих, всіх на одну купу. Хто тільки міг рухатися, втік від того страхіття, бо втік від жахливої, нелюдської смерті.

Бачила і я таку відкриту вантажівку, а в ній людей. Вони, як тільки авто ставало, намагалися з нього втекти. А слабші благали, щоб їх відпустили.

І бачила я одну нещасну жінку, худу, обдерту і ще не стару. Коли вантажівка наблизилася, вона замість втікати сама підійшла до них, перехрестилася і простягла худі, мов патики, руки. Міліціонери вхопили її на авто смерті й зникли за рогом. Ім'я тієї доведеної до розпуки жінки мені не відоме. Але пам'яті її я присвячую оці рядки.

Людмила ПИЛІПЧУК

(уроджена ЛИТВЯК,
1924)

Людмила Пилипчук (уроджена Литвяк) народилася 1924 р. на Чернігівщині. У їхній родині було четверо дітей – два хлопці і дві дівчини. Батько, коли Людмилі було півтора року, виїхав на Донбас, до Краматорська, де закінчив навчання. Там дівчина й жила з родиною до 1942 р., коли її вивезли до Німеччини. Нині живе в Едмонтоні (Канада).

Інтерв'ю провела в Едмонтоні, Альберта (Канада) 22 червня 1990 р. Квітослава Кушнір.

– Про 1932–1933 рік я пам'ятаю не дуже багато, бо мала лише вісім-дев'ять років. Але пригадую пухлих людей, які приходили на нашу садибу і просили хоч крихотку хліба. Мій дід Петро – один зі свого села на Чернігівщині, який не пішов до колгоспу, – помер 1933 року з голоду в своєму селі.

Отже, у Краматорську ми мали хату і малий город. Батько працював техніком. Нас четверо дітей було, мама не працювала. Город, як і тут, в Едмонтоні, був дуже малий. Сьогодні ви маєте щось купити – ви купите, а як немає в крамницях нічого – не купите. Пам'ятаю, що весь час свого життя в Україні була голодна. Батько діставав триста грамів хліба на день. А на одну дитину видавали 150 грамів хліба денно. А ще давали юшку або суп. Там були такі їдальні для тих дітей, хто не мав що їсти, а їхні батьки (чи батько) працювали. Отже, я найбільше ходила за цим супом. Там давали великий черпак гарячої води і одну-дві голівки з солоної тюльки. Тільки голівки – і більше нічого в тій воді не було.

Нас врятувала кукурудза. Ми мали, як сьогодні кажуть, присадибні ділянки. А тоді робітникам і «трудої інтелігенції» давали маленькі наділи землі за містом. Оскільки батько працював, він теж отримав такий наділ. Але були у нього такі приятелі-інженери, які дітей не мали, а жінки в них працювали, то вони не цікавилися тими городами і віддали свої наділи користуватися нам. Ми садили там переважно кукурудзу і соняшники. Бо на Донбасі було обмаль опадів. І ця кукурудза фактично врятувала нас від голодної смерті.

Пам'ятаю, як ми працювали на цих городах. Сестра старша, а потім і я зранку вчилися, батько працював, тож після навчання і праці

ми йшли полоти ту кукурудзу. А восени ми мали такого воза на двох колесах. Ми зривали ту кукурудзу, складали на віз, двоє тягло той віз, а двоє підпирало його. Потім везли додому ту кукурудзу і вішали її сушити на піддашші своєї хати. А взимку ми її чистили – відокремлювали насіння від качана.

Так як ми мали дві кімнати, а нас було шестеро, ми тримали цю кукурудзу на піддашші. І ось, здається, влітку 1933 року хтось постукав до наших дверей.

«Грицю, хтось стукає, – каже мати. – Йди подивися».

Батько встав, відчинив. На порозі стояли енкаведисти у своїй формі і почали робити у нас трус. Вони кожну книжку перевірили – одну в один бік відклали, другу – в другий. Мій молодший брат мав два-три роки, то вони не полінувалися і в його ліжечко заглянути, наказавши матері потримати дитину. За чим вони шукали – я їй досі не знаю.

Потім вони ще полізли у погріб подивитися там, де ми тримали овочі. Нарешті полізли на те піддашшя, знесли звідти три мішечки кукурудзи на долину і поставили посередині великої кімнати, де завжди спали ми, троє дітей (батьки з найменшою дитиною спали в іншій кімнаті).

Знесли енкаведисти з піддашшя ту кукурудзу й заплombували її, що то, мовляв, є державна власність. І сказали так: «Старий! Якщо хоч одна зернина з цих мішків пропаде, ти знаєш, де опинишся...»

Ми добре знали, що то означало – Сибір і смерть. Енкаведисти залишили в хаті ті мішки і пішли геть, забравши з собою батькові книжки.

Батько продовжував ходити на працю. Мої старші брат і сестра ходили до школи. Я ще до школи не ходила, а нянчила молодшого свого брата. Мама щодня плакала: «Діточки, що я з вами зроблю, як нашого тата візьмуть? Ми повмираємо з голоду!»

І ми, звичайно, як діти плакали. Проходить деякий час. Ми – голодні. Мати, бувало, піде ранком за хлібом і потім розділить порівну кожній дитині по 150 грам хліба. Звичайно, я, як з'їм свій хліб і побачу, де сестра поклала свій хліб (і під подушками клали), візьму і з'їм той хліб – то, звісно, зчиниться буча! А тоді мати, котра мала свій шматок хліба, віддає нам його. Тож моя мама трічі в житті була пухля – з голоду 1921, 1933 і 1947 років.

Тоді батько забрав усіх нас, дітей, до хати і каже: «Діти, чи ми будемо вмирати і дивитимемося на ту кукурудзу? Чи ми з'їмо ту кукурудзу, а тоді будемо вмирати?»

Ми кажемо в один голос: «Тату, тату, ми будемо кукурудзу їсти!»

Так ми з'їли ту заборонену кукурудзу.

Через якийсь час ранком прийшов до нас якийсь чоловік і постукав у двері. Мама вийшла, і я, звісно, – за нею, тримаюся за спідницю.

І він каже: «Я приніс папери, щоб ваш чоловік прийшов тоді-то на суд. Прошу розписатися».

Мама почитала й каже йому: «Ім'я – мого чоловіка. Але прізвище не наше».

І мама не розписалася. Так той чоловік пішов – і по сьогоднішній день. Там хтось помилково написав батькове прізвище на «-ов», й воно відтак було написано як російське, а не українське. Й оце порятувало шестеро осіб від голодної смерті.

Мені здається, я знаю, чому НКВД було у нас. Якось я дитиною повісила над своїм ліжком фото мого молодого ще батька у формі чи то сірожупанника, чи то синьожупанника, який стояв, за словами мами, «біля попівської хати». Коли до нас прийшов електрик лагодити світло, він побачив це фото, став розпитувати мене і, певне, доніс про це в НКВД. Батько мій був патріот український. Часом я бачила його за читанням «Известий». Він, бувало, ставав чорний як хмара, кидав газету об землю і вигукував: «Ракли!» [Злодії.]

Повертаюся до голоду. Я пригадую, як до нас під двері у Краматорську приходили пухлі, особливо діти. Рани на їхньому тілі вже розкривалися, і з них вже текло. Вони просили будь-що їсти.

То ми з сестрою, бувало, біжимо в город, щоб мама не бачила, та рвемо те, що мали, – цибулю, часник, і давали цим голодним людям, кому тільки могли.

Коли мама те побачила, вона сказала до нас: «Діти, ви цього не робіть. Бо вони сьогодні просять. А ви – завтра. І вам уже ніхто не даватиме».

І ми, звичайно, перестали тоді красти від мами ту цибулю чи часник і давати тим нещасним.

Увечері мою сестру, яка приходила зі школи, і мене мама нікуди не пускала. Бо вже з'явилось людоїдство. І ми чули, що там і там дитина зникла. Чули, що в котлетах, які продавали, знаходили людські нігті. То мама нас з сестрою завше тримала в хаті.

Потім мені мама розповіла випадок про свою приятельку. Та працювала в крамниці й родом була з села неподалік від Краматорська. Якось вона назбирала трошки продуктів і понесла своїм батькові й матері на село. Як вона йшла до села, то нікого не стрічала – тільки росли лобода та великі трави. Вона нікого не бачила – ні людей, ні собаки ніде. Коли вона прийшла в своє село, то побачила в хаті свого рідного брата і сусіда. Й вона мала враження, що у них були дикі вирази обличчя. Крім того, коли вона зайшла, то почула, як один другому сказав: «Свіжий шматок м'яса прийшов до хати...»

Вона й питає: «Де батьки?» «Маму з'їли, а батька доїдаємо», – сказав їй брат.

Батька вони тримали в погребі, де перед тим тримають городину. Вона здогадалася, що і їй буде кінець. Тож жінка сказала їм: «Хлопці, принесіть мені води, палива – я вам доброго супу зварю».

Коли хлопці вийшли з хати, вона вибігла, упала на купу гною, заховалася. А коли вони пішли до хати, стала тікати в напрямі міста. Вона бігла, скільки в неї сили було. Коли нарешті опинилася в місті, жінка захворіла – вона стала чорна на шкірі й хворіла цілими місяцями. Усе це мені моя мама розповіла про свою приятельку.

Батько наш ненавидів російську окупацію в Україні і вважав, що то велике зло. І коли все в місті говорило по-російськи, він учив нас по-українськи. Тож у нас у хаті панувала українська мова. Моє враження щодо голоду – це навмисне штучно створений Москвою голод, щоб винищити українців.

До самої війни моя мама мусила звечора, від восьмої години, стояти в черзі цілу ніч, щоб дістати хлібин для своїх дітей. Ми жили дуже й дуже скромно – їли отой хліб і те, що вирощували на городі. І я 23 роки в своєму житті була завше голодна. Я і мамі про це говорила: «Мамо! Я голодна».

Мама терпіла, терпіла, а потім казала: «То починай їсти мене!»

І коли вона мені це скаже, то мені дуже страшно було, що вона мені так говорила. Отже, до самої війни ми мали проблеми з харчуванням в Україні.

Остап і Оксана ПІВНІ (псевдонім)

*Остап (1906–1988),
Оксана (1907–2006)*

Остап Півень народився 2 листопада 1906 року в селі Шляхове Кегичівського району Харківської області, а помер 1988 р. в Монреалі (Канада).

Оксана Півень народилася 1907 р. – померла 2006 р. в Монреалі (Канада).

Інтерв'ю провела в Монреалі, Квебек (Канада) в серпні 1986 р. Віра Вусата.

Інтерв'ю було вміщене у третьому томі звідомлення державної комісії США (Вашингтон, 1990) про голодомор України (т. 3, с. 1518).

– Наше село Шляхова найбільше село було, і біля нього були Кардашівка, Антонівка, Козачий Майдан – це все фабрика Дзиглівська була. Велика фабрика в нас була. Економія велика була, також все називалося Дзиглівська. Колись ми були полтавці, а тоді нас прилучили до Харкова, бо Сумську область зробили і врізали Полтавську область.

У нашому селі були школа і церква, але й ті всі приходи: Кардашівка і Антонівка, Пирківка – всі ходили до нашої парафії. Церкву, на жаль, розвалили.

Заможних людей було багатенько в нас – Кириченки, Пушиленки, Цихмістри, Яременки – то всі вони були зажитішні. Вони знали, ще перед 1924 роком вже знали, що колгоспи будуть, і казали: люди, це все лишайте й втікайте, бо заберуть у вас. Землю пропаганда та дасть, але потім позабирають у вас. Так вони і зробили. Всі повтікали, хто на Донбас – на Донбас тоді всі тікали. А той, хто лишивсь, то позабирали до в'язниці, там поморили голодом.

Були ж такі люди, що примушували вступати до колгоспу, то такі як Волошин, Бурлака, Тищенко. Такі там КНСи були, тоді називали їх КНС (комітет незаможних селян). Ото вони і тиснули на людей, й мучили по клунях або у в'язницю замикали й мучили, день і ніч тримають: впишись, а в газеті пишуть, що добровільно мусять уступать. Такі люди ходили з газетою і вербували, казали, що то неправда, нібито примусово, але то добровільно. А воно не добровільно, а примусово втягли в колгосп.

– А Ви знаєте когось із людей, які хотіли роз'яснити селянам, що треба триматися?

– О, такі були. Прокіп Закіпний, Білень, Цихмистро казали: «Не пишійся до колгоспу, бо це все є пропаганда, ми будемо свого триматися». Говорили за церкву, що буде церква українська, православна і на українській мові. Ще говорили, що такий навал, що не міг витримати наш уряд.

– Ті, які примушували вступати до колгоспу, хто вони були – середняки, багачі, бідняки?

– Ні, то були бідняки, але вони неграмотні люди були, то дідовина була. То вони й все вгонили, щоб як у них нема нічого, то щоб й у тих позабирали всіх – хліб забрали, дітей, жінок вивозили. Викидали зимою на дорогу, на сніг, вивозили на чисте поле і там пускали – хоч куди йди. Не маєш права до села свого йти, а в чуже село де хоч йди.

Тих хліборобів усіх знищили: того на Сибір забрали, а тих вдома тут познищували, зі села повигонили. Вони з дітьми порозбігалися, дітей позабирали в патронажі, вишколювали – як вони там хотіли, так і вишколювали, а є померлі діти, кучі померлих.

– Чи Ви чули про таке, як Спілка визволення України?

– Я ще молодим був, але люди старші знали... Священик один приїхав до нас, то він казав, що буде Автокефальна православна українська церква, до російської не належимо ми. То люди старші знали, а я як молодший був, то що я так чув, але я туди не втручався, бо я ще молодий був. А ті старші люди знали, бо це воно пов'язано – Спілка визволення України – з Петлюрою. Разом вони працювали, тільки той вийшов на еміграцію, а той лишивсь там. Священника забрали, десь забрали на Сибір його. Знищили. Бо всіх священиків нищили.

– А що сталося з церквою в селі?

– Ось що сталося: канеснеки (члени КНС – комітету незаможних селян) розібрали. Усе порозбирали – золото, хрести золоті позабирали, а там і хліб звалювали, а потім зовсім розібрали. Ті канеснеки повалили. Люди ж нічого не зроблять, бо вони ж усіх людей арештовували і садили. Що хотіли, те й робили.

– А ті люди чинили опір, коли розбирали церкву?

– О, чинили, але тільки нічого не допомогло, забрали тих людей сразу, поарештовували. До колгоспу позгонили, а 1933-й – то голод, бо хліба не було. Хліб уродив добрий, а забрали все на світі, в кожного, і то півсела вимерло. То не тільки в нашій півселі, а в другім, у третім, у кожному селі по півсела вимерло в 1933 році. І нікого не судили, хоч ти вбив би кого, то ніхто не судив, бо то голод був.

– А чи Ви знаєте прізвища людей, що померли з голоду?

– Чого ж не знаю? Знаю: Бурлаки, Тищенки, Яременки, Сениці, то все ж підряд вимерло, то і Закіпні, і Матущенки, Цихмистро, Коврига. То всі повимирали з голоду.

– Може, пані Півень, Ви скажете нам про своє тяжке пережиття 33-го року? Прошу.

Дружина Оксана Півень:

– Дуже тяжке було моє пережиття. (Плач.) Тяжке було моє пережиття, померла півторарічна дитина у мене на очах. Ні хліба, ні картоплі в хаті, ні молока – не мала що йому дати. По-друге, що зимно – мала їх ховати. (Плач.) Так. Я їх ховала, так, як та квочка прикриває під крилом. Так я їх ховала. Бо зима, в хаті зимно, їсти нема чого. З роботи, голодна, можна сказати, прийду – зима, а не було взуття і так, як треба, взутися, не було так, як треба. На весну ноги попухли, водою збігали, пухирі мала з того голоду, а до роботи мене гонять. Іди! Дванадцята година ночі – приходять, лишай діток у хаті голодних, холодних і йди до роботи. За що? За що! За то, що лишили голодом! Що лишили босих, і голих, і холодних! За що? Терпіла! За що мучилась? (Плаче.) За яку кару? Боже мій! Все молилася: зглянься на нарід свій. Боже, дай їм силу, але що? Ідеш вулицею, переступаєш, як через снопи, так і через тих людей переступаєш. Так, так умирали, так лежали вулицями, так валялись дорогами – де йде до роботи чи де йде кусочок хліба дістати, то вже не дійшов, там і помер. І це є дійсна правда, що я пережила. Мій рідний брат був в економії. Я там робила, тільки з'їла сніданок, а той кусочок в обід, у вечір, збирала той суп, води, щось там укинули ріденьке, а я його зливала і несла, бо двоє діточок мала, і я їм несла. Вони чекали, у вікно заглядали – мама несе хліба! (Плач.)

І пізніше прийшла з управи, і сказали, що тут така й така працює? Як вона прийде, щоб ви її не прийняли, бо вона має в колгоспі працювати, не в економії – а в колгоспі. І я прийшла додому, а моя дитина вже лежить. На підлозі. І вже мама свічку засвітила. Я коло неї, воно не говорило вже, з голоду того, перед смертю. Воно взяло мене за руку і сказало: «Мамо!»

Більше вже нічого не чула.

Як то тяжко, як перед очима, перед материними очима дитина вмирає! І вона нічого мене не просила, тільки їсти: «Мамо, їсти!»

А як пізніше зацікавила, не говорило до мене, як я присіла до його, і воно мені обізвався-таки: «Мамо!» – і померло, то я не знаю, чи я жива була, чи ні. (Плаче.) Помер з голоду. Також хотів їсти, також просив їсти. Звідкіля я візьму, як я сама ходила пухла? Він лежав уже, не міг устати, і бачиш, і так моє життя було тяжке, що мені та рана залишилася, що я пережила, на все моє життя. (Плаче.)

Мого чоловіка два брати повмирали, під собою цеглу повибивали, так тяжко було вмирати з голоду людям. І таке сумне село наше стало, що не побачите ніде навіть ні kota чи пса. Поїли люди. І коти, і пси.

– А чи Ви чули, може, коли, щоб ходили чутки, що було людоїдство? Що людей їли?

– Так, так. У нашій селі жінка з'їла свою дитину. Три рочки дівчинка мала, а другу украла. Пішла в економію й там вкрала дитину, від садочку. А люди тільки одну дитину мали. Вона вкрала, принесла додому, порізала на кусочки, повішала – то є правда – повішала. Пізніше дозналися, де вона ділася, доказано, де, й прийшли до неї до хати, а та дитинка вже на куски була порізана, п'ять рочків дитинці, й на куски порізана, повішена вже – готове варити тільки. Ну й вони її потім, ту дитинку, склали. Батьки прийшли тієї дитинки, хотіли її вбити у хаті, але міліція не дала. Забрали її, несла вона ту дитинку до управи, і в управі там був суд, і як послали її на Сибір, і по сьогодні нема.

– Може, Ви знаєте, як вона називалася?

– Бринь? Горпина. Вона жила на Новоселівці.

– А як ховали тих, хто вмирали?

– Ну то як ховали? Діти – як помер тато, діти забрали на тачку, завезли на цвинтар, пригорнули землею, аби хоч трошки не чути смороду було. Пізніше мама померла – так само – поклали на тачку, тільки що поклали, голова та плечі, а ноги тяглись по дорозі. Так везли її на цвинтар. І так само й маму поховали. Пригорнули землею, й то все. Це Ілько й Галька, тих, кого я бачила, як їх діти ховали.

Ті люди, що почали церкви руйнувати, хотіли Бога витягнути з людської душі. То я була молода, але я була свідкою (плаче), що то робилося. Як знімали хрести з церков, як скидали дзвони з церкви, то земля тільки тряслася. Як виносили, палили образи, то душа не могла витримати того (плаче). Тепер буду доказувати за церкву. Була дуже гарна у Шляховій церква, в нашій селі. Зруйнували – як знімали хрести. І кацапи, ті москалі, хто руйнували села, все здівалися з народу ті кацапи, і церкву знесли зі землі. Нема церкви, тільки одна земля залишилася. Все розламали, все спалили, все розтягли.

У селі Федорівка ще був священик, привезли священика, вже люди зібралися, що могли, що мали, хто що, якось зготувалися, обід, і привезли його, і він посвятив це місце, знов поставив хрест.

Урожай був незберимий! Пшеницю, жито, ячмінь не можна було просто... а не було так дуже ким збирати. Але вбрали – молотарки молотили, й з-під молотарок забирали і на вантажівках везли. Де вони його дівали, куди вони вивозили, – ми не знаємо. І по сьогодні.

– Ви були в колгоспі?

Остап Півень:

– Ні, не був, бо я був робітником на фабриці, робив, в давніший час, до того ще. То я так і залишився, а мій батько не схотів іти в колгосп, то голодом замордували. Вмер.

– А на Сибір багато вивозили?

– О так, багато вивозили. Яких позасуджували ні за що, за те, що не хотіли до колгоспу, то їм пришивали, що «советська власть вам не

подобается?» Забрали, ніяких судів не було, нічого. Позабирали, і таки не повертались вже.

– А яке село було 1933 року?

– А яке? Пустиня – бур'яном заросло, не було ні стежечки, нічого, всі хати пусті, бо людей нема, повмирали. Деякі були не робили, бо не годилися люди ні до чого, тож село пусте було. Потім насилали росіян, поприсилали там якихось сорок родин до нас по хатах. Ті хати пусті були, то вони населили москалів тих, яких понавозили.

А то привезли з Харкова 700 напівмертвих людей. Вони їздили в Харків дістати де кусочок хліба чи за якусь там річ що-небудь помінати. То їх привезли – зачинили там, де воли, і вони понаїдалися макухи такої паскудної і всі померли. Їхні трупи возами возили тижнів два. Возили один за одним возом, яму копали, возили, так, як снопи, возили.

Українському народові тяжка доля дісталась, ніякі держави не допомагають і не вірять оцьому. А ми голодуємо, а нас голодом Москва гнітить, щоб знищити українську націю.

**Валеріян
РЕВУЦЬКИЙ**
(1911)

Валеріян Ревуцький народився 14 червня 1911 року в селі Іржавець на Чернігівщині. Нині живе у Ванкувері.

Український театральний діяч, театрознавець, історик театру, професор. Син відомого мистецтвознавця Дмитра Ревуцького і племінник композитора Левка Ревуцького. 1925 р. закінчив Київську трудову школу імені Т. Шевченка, керовану Володимиром Дурдуківським, у 1929 – Другу будівельну профшколу в Києві. Того самого року вступив до Київського політехнічного інституту, де спочатку вчився на відділі шляхів, а потім у Київському будівельному інституті, який закінчив у 1934 році. Покликаний до армії, служив на Далекому Сході. У 1938 р. остаточно кинув будівельну техніку і став студентом Київського театального інституту. Згодом перевівся до Державного інституту театального мистецтва в Москві. Театрознавчий факультет цього інституту закінчив у 1941 році. Під час німецької окупації викладав історію українського театру, був одним з організаторів молодого театру «Гроно». У Львові викладав історію світового театру. Далі жив в Австрії та Італії. В Італії прилучився до Першої дивізії УНА в Риміні. З нею переїхав до Англії, а після, з допомогою друзів – до Канади (1950). Там став аспірантом слов'янського відділу Торонтського університету, де 1956 р. захистив кандидатську дисертацію «П'єси Миколи Куліша». Від 1960 – професор славістичного відділу в університеті Британської Колумбії. З виходом на пенсію у 1976–1979 рр. працював професором славістичного відділу Університету у Вікторії. Автор кількох книжок з історії театру, дійсний член Академії мистецтв України, дійсний член НТШ та УВАН (у США та Канаді). Лауреат премії імені І. Котляревського, заслужений діяч мистецтв України. Автор численних англійських статей.

Інтерв'ю проведено у Ванкувері (Британська Колумбія, Канада) 8 серпня 1986 р. Софією Скрипник і відредаговано В. Ревуцьким у березні 2007 р.

Первісну редакцію вміщено у третьому томі звітлення державної комісії США (Вашингтон, 1990) про голодомор України (т. 3, с. 1525).

– У 1933 році я мав двадцять два роки й був тоді студентом Київського будівельного інституту. Нас, студентів, змобілізували на збиральну кампанію, керівник нашої групи був Осип Гімelfарб.

Ми попали в село Руда на Сквирщині (Київська область), де три чверті села вимерло від голоду. Бачили пусті хати. Навколо буяли вишневі садки, на них було повно вишень, але нікому було їх збирати.

Ставало дуже сумно. Не почути ані собаки, ані звуку якихось тварин, рогатої худоби. Абсолютно все мертво. Що ми, студенти, могли робити? Нас приділили, головний чином, такими частково розпорядчиками, щоб висилати людей на роботу. Пам'ятаю одну таку жадливу подію, яка коштувала мені дуже багато. В одній хаті я побачив дівчину. Їй було років шістнадцять-сімнадцять. Чудові такі очі. Я зайшов – вона лежить спухла, каже: «Ви ж бачите, що робиться».

І подивилася на мене. У мене заболіло серце з того, і я ввечері взяв пайку глизявого хліба, що нам давали, і відніс їй. Робив так двічі. Якась бестія просліддила це. Наступного дня викликав мене парторг і сказав: «Що ти робиш? Ти годуєш ворогів народу? Я тебе покараю за це».

І як покарання мене поставили на тяжку роботу – відгортати солому від молотарки. Два дні я якось витримав, а на третій день знепритомнів.

Непривичайний був. І мене тоді парторг перевів на іншу працю. Я мав допомагати студентові Клименкові будувати агітаційний віз. Щось підтримував, коли він випилював деталі. Але довели агітаційний віз до призначеного місця, і він розсипався.

Поза тим бачив зовсім жадливі картини. До колгоспу треба було переходити повз цвинтар. Ми майже перебігали, бо стояв страшний сморід. Поховання були неправильні.

Помирали переважно чоловіки, витриваліші були жінки. Як приклад того, як ховали, я бачив таке. Іде дівчинка років дванадцяти, зморена, така худесенька, плаче страшенно і везе сама на візку загорнуте в брудну ряднину тіло своєї мами.

У той час, коли ми були там, приїхала партійна «чистка». Вона складалася з трьох осіб. На чолі був росіянин Золотухін – робітник київського «Арсеналу». Два інші – один жидівського, а другий українського походження. Вони «чистили» всіх, було п'ять членів партії в цьому колгоспі. Ми попали саме в той момент, коли «чистили» голову сільради на прізвище Мельник. Голова «чистки» звернувся до присутніх: «Кажіть щось про Мельника».

Повна мовчанка.

І чути ззаду один голос: «Щось скажеш, а вночі тобі пустять червоного півня».

«Та ж ви собі живете в Радянському Союзі», – каже Золотухін.

Ну, їх «вичистили», звичайно. Самого голову колгоспу Калиниченка забрали. Ми були саме свідками. Приїхав начальник політвідділу машинно-тракторної станції Чорний з двома пістолями з обох сторін. У супроводі якихось осіб його забрали, просто забрали.

Ми пробули там шість тижнів, і, звичайно, з праці нашої великої користі жодної не було.

Це, так би мовити, сільські враження. В Києві ж щось трагічне робилося. Я бачив таку подію, ідучи ранком до крамниці, щоб узяти свою пайку глизявого хліба (студентам давали лише 200 грам за третьою категорією), і то ця пайка була наполовину з кукурудзяної муки.

Отож іду і раптом дивлюсь – їде навантажений віз, накритий брезентом. І раптом з-під накриття вивалюється людська рука. Хтось крикнув. Віз зупинився й розкрився брезент. І я побачив купу мертвих людей. Тих нещасних підбирали на вулицях мертвими. Вони приходили з сіл до міста, щоб дістати хліб, і помирали, не діставши його. І досі, як згадую, дуже хвилююся.

На щастя, з моєї родини якимось втримались, ніхто тоді не помер. А ось у родині моєї дружини з голоду померли дідусь, дядько і брат. Дідусь страждав на виразку шлунку і все просив дістати курочку. Він думав, що від бульйону поправиться. Мама не могла цього зробити. У неї було п'ятеро напівслухлих дітей, а чоловік репресований. Вона тільки ридала з немочі.

Ми втрималися, бо батько одержував скромний «академічний пайок» для науковців. І це, до певної міри, сяко-тако рятувало. Робітники в той час діставали щось, за першої категорії, здається, 500 чи 600 грамів хліба.

Як рятувалися? Ще тримали городи, невеликі. Кожний рятувався, як міг. Тільки щось зав'язувалось на городі, відразу з'їдали. Ще зеленою картоплю варили і так їли. Все з'їдали. Кору з дерев здирали і їли. Суп варили з кропиви та лободи. Було, звичайно, всяко. Жиру ніякого не було, не було борошна. Якщо щось готували на сковороді, то свічкою її натирали. Щоб не прилипало.

Я думаю, що вершиною голоду була весна 1933 року. Найбільші жертви сталися, коли на городах ще не зав'язалась зеленина.

З селян вже всі були в колгоспі. Населення було приборкано. Але, між іншим, пригадую отакі події. Згаданого Чорного, голову політвідділу машинно-тракторної станції хтось із-під куща застрелив. Наші, звичайно, наші. Застрелили. І то, розумієте, був опір. Підпалювали. У кого був хліб, щоб не здати.

Ще про опір. У нашій студентській групі був один активний комсомолец на прізвище Волкенстейн. Його запросили і щось йому підсипали, бо він ледве не помер. Був хворий декілька днів, але якось вижив. Це був своєрідний опір!

А тих, хто не хотів їхати на село, таких студентів проробляли верховоди. А зазвичай хто був верховодами? В кожному курсі відповідальним був партієць. А в допомогу йому хтось із активних комсомольців. Проробляли студентів, що не брали участі у громадському житті. Їх називали різними епітетами, включно до «ворогів народу». Була у нас на курсі Ніна Кобзар, її довели до того, що під час про-

роблення знепритомніла. Мене особисто м'яко назвали «аполітичною поstattю».

Звичайно, це, так би мовити, з моїх переживань. Але хочу щось додати про подію, свідком якої була моя дружина і яку згадуємо з великим хвилюванням. Це було напровесні. Падав легкий сніг. Ідучи до школи, біля паркану при вході до школи вона побачила двоє малих сільських дітей – старший хлопчик і менша дівчинка. Вони сиділи, міцно притулившись одне до одного. Дівчинка мала протягнену ручку, на якій, як і на обох дітях, лежав сніг. Вони не рухалися. Школярі проходили, оглядаючись з острахом. Повертаючись із школи, вона вже їх не бачила. Мертвих підбирали.

Школярі були напівголодні і часом, ледве рухаючись, йшли до школи, бо в школах міста Проскурова (нині Хмельницький) давали гарячі сніданки – ложку вареної катоплі, часом кусничок м'яса завбільшки з сірникову коробку, скибочку хліба, іноді яблучко і склянку гарячого чаю. Виносити частину сніданку не дозволялося. Маючи вдома напівслухлих двох менших сестричок, а також двох менших братів, моя дружина хотіла з ними поділитися. Але їй було сказано не виносити зі школи цього, і те, що їм давали на сніданок, мусила з'їдати десь там. Коли Валентина поверталася додому, то її молодша сестра і брат запитували: «А що ж ти їла там? А що ж ти їла?»

А мама дружини в той час плакала, коли діти запитували про це...

Евдокія САВАСКУЛ

(уроджена СІДІЧЕНКО,
1923)

Евдокія Саваскул (уроджена Сідіченко) народилася 14 березня 1923 р. в селі Чечеркозівка Звенигородського району Київської області. Вчилася у медичній школі. Як медсестра брала участь у Другій світовій війні. Кінець війни застав її в Польщі. Після війни працювала на Західній Україні, жила в Києві. 2001 року з донькою переїхала з Києва до Канади до Торонто.

Інтерв'ю провела в Торонто у листопаді 2005 р. Іроїда Винницька. В інтерв'ю, щоб уникнути великих змін у тексті, збережено особливості мови респондентки.

– Вам під час голоду було десять років. Що Ви пам'ятаєте про голод у Вашому селі?

– Це трудно розказати. Це страшенно було. Я запам'ятала – під заборами лежали люди пухлі, просили хлеба. Последнє слово: «Дай кусочок хлеба». А наш батько устроївся на шахті работать, тогда його прийняли. І нам давали пайок по 130 грам хлеба на чела века і 20 грам сахару. Даже он, умірає, просить хлеба, я ему не магу атдать етіх 130 грам, потому шо ета для меня не знаю шо... І одна жєнщина (жила) на протів нас, баба Хівря, прийшла і говорить мамі: «Я, каже, закрою двєрь свою, щоб води не пить. Бо, – каже, – я вже не магу. І умру – так у мене там є яма, щоб мене туди одволокли, щоб я не розложилася».

Так мама посилає Серьожку, старшого за мене брата: «Біжи, Серьожа, посмотри, чи не умерла баба Хівря? А то вона умирає од голоду, ну, щоб води не пить. Потому шо довше так живе».

Він піде: «Бабушка!»

Вона рукою помаше: «Нет, бабушка ще не вмерла».

Потом завтра приходе: «Уже бабушка померла. Бо вже не машет рукою».

Ну, пашли ж, затыгнули ж її – там рівчак такий. Засипали. А це ж тільки один случай.

А так рядом з нами весь куток вимер. Осталось два-три чело века. А ми оце вижили, бо брали оці по 130 грам і копали землю. А в землє там в колхозі була гнилая картошка. І мій брат старший Серьоженька туда йшов. І розкапували, доставали вот ету гнилу картошку і жарили,

пекли – оце ми їли такую картошку гнилу і вот еті 130 грам хлеба і 20 грам сахару.

– То Ваш батько працював на шахті? А де на шахті?

– Там сєм кілометрів бил новий розрез, шахта. Найшли новую шахту – уголь.

– І вони тоді всім членам родини давали хлеб?

– На всіх дітей давали по 130 грам хлеба.

– Так що з Вашої близької родини ніхто не помер з голоду?

– Одна сестра умерла з голоду.

(Голос сусідки: «А що то, посуха була?»)

– Это спеціальний голод був – это батько Сталін зробив нам такой спеціальний голод. Потому шо урожай бил колосальнейший! А всьо забрали! І перед етім ішли і трусили, щоб у домі ні в кого нічого не було. Даже еслі жєнщина свьорток сховала для ребьонка, доставали і висипали, потому што ета нада для гасударства.

– І Ви то бачили?

– Аякже! Як же не бачила? Мені було десять лєт. Я все це бачила. Це страшне. Рядом підійшла – он сидить отакой опухлий. А в нас ішо была коза. Й поетому мама пайдьот, надоїт і несколько капель даст нам етава малака.

– І кози не забрали у Вас?

– Кози не забрали. Спасибо, яось – я не знаю.

А все село вимерло. Возле нас рядом кладбіще. І вот едет через село гарбарка – такой воз – і вибрасивает туда етіх, хто вже умер. А хто ще й не умер – тоже його вибрасивають, бо там уже дойде.

– А скільки було в селі людей?

– У нас було, може, тисяча.

– А скільки лишилося по голоді?

– Мало.

– Ну, приблизно.

– Може, третя часть, а може, й менше. Хтось дєсь ходив, шукав. Дєсь просили. Я не магу і сказать. Не, третьої часті не осталось – потому шо у нас на кутку, на прімер, я начинаю щитать – там троє дітей, там двое, там четверо дітей. Всьо умерлі.

– А Ви ходили тоді до школи? Під час голоду була школа?

– Була школа. Но почти не ходіл ніхто. Не було вже кому ходить туди. Тоді вже так начали подроствать.

– Так що тоді не було? А скажіть – потім, як вже все то скінчилось, вже за Сталіна – чи Ви говорили комусь, що був такий голод? Чи то не можна було говорити?

– Попробуйте сказать, що був голод – то вас тут же унічтожать, ще й у тюрму посадять. У меня соседка Шура через один дом. Так где-то там була і сказала, шо в Сталіна узький лоб. І її посадили на десять лєт. У неї було двоє дітей. І меншій Танечці було восем місяцев, а старша була Галя.

– А як було з церквою в той час? Чи була у Вас церква?
– Та што ви гаваріте? Там зробили клуб. Какой там! Поліз один знять хреста, щоб там клуб, щоб там танці були после етого. Так он полетел оттуда з тим хрестом і дуба дал! Так що розкидали ету церкву до предела. Єслі хто знаєт, шо ти вериш у Бога, – то о чом ви гаваріте – то враг народа!

– Якою мовою Ви говорили в родині вдома?

– По-українськи. Ну, це вже начиная во время войны я служила в Росії.

– Як Ви в родині навіть вже за Сталіна святкували Великдень, Різдво?

– Потіхоньку. Ну, шо там – не було з чого. Но знали, що це. Празднували.

(Потім про себе розповідає: «У Києві медсестрою работала. После войны одружилася. Дочка в мене врач, кандидат наук. А сюди прієхала, а устроїться на роботу не очень легко. А син окончил техникум і работает в Києве водітелем».)

Емілія СВІТАЛЬСЬКА

(уроджена ПОЛКОВНИК, 1924)

Емілія Світальська (в Україні – Маланія, уроджена Полковник) народилася 30 грудня 1924 р. під Харковом. Батько – Григорій Полковник, мати – Анастасія Кучма. Під час Другої світової війни Емілія вивезена на роботи до Німеччини. Одружилася з Григорієм Світальським. 1946 р. в ГанOVERі у них народився син Володимир. У вересні 1948 р. родина переїхала до Канади. Протягом 25 років Е. Світальська працювала в суспільній службі міста Торонто.

Інтерв'ю провела в Міссісага, Онтаріо (Канада) 29 листопада 2001 р. Тетяна Колтун-Лапан.

– Народилася я під Харковом. Але дуже малою опинилася з батьками в Харкові, точніше в харківській околиці. Мій дід мав на селі багато землі, яку дав своєму синові. І ми там жили деякий час. А потім нас розкуркулили. То батько мусив переховуватися. Брат мій був дуже маленький, а я мала п'ять-шість років, то нас якось у соломі перевезли у Харків. Ще треба було, щоб нас прописали у місті. Але якось батько то зробив, і нас приписали. І ми так жили в Харкові цілий час.

Батько мій був з заможного роду. Мама, навпаки, з дуже бідної родини – дев'ятеро дітей було. А батькова родина добре була влаштована, і батько дістав роботу. Хоч він нібито і був розкуркулений, але папери підробили. Він навіть дістав роботу – у клубі міліції господарем був. Так що ми не мали зле.

А мамина родина... Один її брат (забула, як він називався) мав шестеро дітей. То він і п'ятеро дітей померли з голоду. Один мамин брат Кузьма прийшов до міста пішки, бо вони на селі жили. Прийшов якось до нас під Харків і вже слухший був. Мама теж працювала в тому ж клубі, вони з батьком доглядали то все. Її брат прийшов саме тоді, як був якийсь фільм, а мама там когось заступала і на дверях забирала квитки. Коли дивиться – якийсь чоловік, й вона пізнала брата. То вона його, бідного, мерщій на задні двері.

Там недалеко була столова, де мама мала знайомство, бо вона пускала дівчат з їдальні на кінофільм. То, як кажуть, рука руку мие. Вони й дали їсти йому. А він такий був голодний. То мама просила

брата, щоб не їв багато, бо скручення кишків дістане. Вона не могла роботи лишити, але пізніше забрала його до хати. Я не пам'ятаю, але він був у нас якийсь час, віджив трохи, а потім пішов додому. А як його родина – я не знаю.

А нам не було голодно у місті, поки батько був живий. А помер він у 1934 році.

– Чому ж Ваш батько помер?

– Бо він переховувався у лісах, як його хотіли заарештувати. Нас викинули вночі із хати тоді. Як вони, комуністи, то все робили. Не знаю, чи то був 1930, чи 1931 рік. То вони викинули маму, мене і маленького брата. П'ять кілометрів десь треба було йти – мама сестру там мала. А сестрин чоловік, бо вони бідні були, вважався як пролетаріат. Тоді було заказано [заборонено] приймати тих людей розкуркулених. А мама не мала де йти. Зима. І прийшла до них і стукає. Він відкрив двері і каже: «Що буде – то буде. Ходи, Насте!»

Бо ми добре до них ставилися. Мама сестрі допомагала. І ми там переховувалися у нього. Не виходили ніде з хати, сиділи на печі, щоб з сусідів ніхто нічого не сказав.

Потім якось уночі приїхав чоловік сестри мого батька.

Приїхав на фірі сина. І нас повпихали у сіно, поки з села вивезли. А батько вже мав на той час помешкання у Харкові.

– То Ви голодних років не пам'ятаєте?

– Тільки те, що родич до нас прийшов. Але черги за хлібом стояли (в Харкові) по два дні. Бачила людей, що приходили, а їм хліба не давали. По півхлібини лише давали. То все було. Але люди зі села приходили, бо були голодні. І ми чули про це. Мамин брат помер. І ми знали. Мама шкодувала, що він не прийшов до нас, то мама допомогла б, скільки могла. Так я знала про той голод.

Що поради ще зробили в Харкові в той час. Не знаю, чому про це мало пишуть. Вони позабирали зі склепів усе. Ви не могли нічого купити. Але повідкривали магазини такі, що там було все, що ваша душа бажала. Та ви могли купити там тільки за золото, за діаманти, за дорогоцінне каміння. Вони хотіли з публіки витягнути все багатство голодом. То я знаю, моя тьотя мала годинник, маятник у якого був золотий. І гирьки. І перстені. Дітей тітка не мала. То вони все те забирали, що люди мали, і йшли міняти до того магазину. Бо хотіли зробити з народу правдивий бідний пролетаріат – увесь. А я не чую, щоб хтось десь про це писав.

Вони називали ті склепи «торг'сини». То я то знаю. І ви могли, що ваша душа бажала, купити там. І мука біла, і така, і така... Але ви мушили мати, за що купити. То люди стягали з себе все, що могли.

Я пам'ятаю, мама мала ікони. Вони були в кутку. При них лампадку світили. Тут моя кузинка приїжджала. Як я до неї писала, я питала, чи є ті ікони, привези мені їх, рамку зніми і привези. Вона казала, що вони є, але вона боялася їх взяти. А ті ікони – чи Матір Божа, чи Ісус –

були вбрані золотими листочками з лілій чи з ландишів. То і їх забирали і також міняли в «торг'синах». Я пам'ятаю це. [...]

Моя тітка жила недалеко – друга хата від нас. До них приїхали уночі, забрали мого вуйка, і не знали, де він є, «чорний ворон» його забрав. А він працював ще при цареві і до Індії їздив, то з торгівлею був пов'язаний. То було, мабуть, в 1936 році. Я читала про те, як Сталін зробив, що батько – на сина, а син – на батька, і арештовували людей. То було в 1935–36 році. Але його дружина була з польської родини, і вона не боялася, знайшла, в якій тюрмі він сидів. І добилася якось, що вони його випустили.

Про маминого брата. Він називався Трохим чи Юхим. Здається, таки Трохим. Він жив на селі з сім'єю і там працював. Мали хатинку. У них було щось троє дітей. А тоді саме совіти почали наступ на села, щоб люди йшли до колгоспів. І вишукували. А він мав хатинку таку ліпшу. Вони прислали партійних до хати, щоб він і домівку відкрив. Хотіли переробити людей.

То в один вечір цей брат мамин сидить, починає собі чоботи чи щось дитяче робив. А той партійний повечеряв і сидить, читає газету. Мамин брат був звичайний сільський чоловік, довірливий, він навіть того не подумав, я думаю, що сказав. Партійний прочитав газету та каже: «Я не думаю, що то правда».

А мамин брат щось своє робить і каже: «Та брешуть, як собаки!»

Партійний зарепортував про це, і дядька забрали і вислали на Сибір. Присудили одинадцять років йому.

[Далі Емілія Світальська розповідає про те, як її забрали на роботу до Німеччини.]

**Петро
СИДОРЕНКО**
(1926–2007)

Петро Сидоренко народився 16 травня 1926 року в козацькій родині Семена і Варвари (уроджена Ткаченко) Сидоренків на Криворіжжі. Пережив розкуркулення 1929 р. і голод 1932–1933 рр. У 1942 р. забраний до німецьких копалень як робітник «ост». По закінченні війни у 1945 р. пройшов через репатріацію і втечу від неї і тоді опинився у таборі для переселенців у Корнберзі. Хист і бажання мистецької освіти спричинили виїзд його у 1949 р. до копальні у Франції з надією на можливість вчитися. Працював у копальні і вчився в Школі красних мистецтв, а в 1951 р. виїхав до Канади. Вступив до Онтарійського коледжу мистецтв (Торонто), на відділ красного мистецтва. Працюючи для прожиття вечорами і влітку, закінчив коледж у 1955 р. Закінчив також трирічний заочний курс у Famous Artists School в Америці. Як учасник конкурсу на проект різдвяної картки, оголошений компанією «Галмарк», був єдиним із Канади серед 58 нагороджених із понад 1300 учасників. У 1956 р. виступив одним із засновників Української спілки образотворчих митців Канади (УСОМ).

Митець мав низку виставок у містах Вінніпег, Гамільтон, Грэфтон, Кобург, Оттава, Ошава, Садбурі, Ст. Катеринс, Торонто, Детройт, «Експо-1967» у Монреалі. У 1960 р. заснував Образотворчу студію для дітей і дорослих і протягом двадцяти років учив вечорами і по суботах, влаштовуючи річні виставки учнів. Як митець Петро Сидоренко у своїй творчості звернувся до теми голоду в Україні. Картину «Вулиця Карла Маркса, Кривий Ріг: Голодомор в Україні 1932/33 рр.» митець виконав ще 1963 р. на основі власного спогаду, семилітньої дитини. У 2003 р. картину було виставлено на виставці УСОМ, присвяченій 70-літтю Голодомору в Україні, у Галереї Канадсько-української мистецької фундації (Торонто).

Інтерв'ю провела 2 квітня 1997 р. Іроїда Винницька в Торонто, Онтаріо (Канада). Це інтерв'ю подається доповнене спогадами Петра Сидоренка, написаними у 2002–2003 рр.

– Я народився 16 травня 1926 року у селі Тернуватка біля міста Кривого Рогу Дніпропетровської області. Те село було не велике і не мале. Мені було три роки, як я з батьками з того села виїхав, бо батька розкуркулили. Так що я села і не знаю. І ми переїхали тоді до Кривого Рогу.

Я сам з великої родини. Нас було десятеро дітей, я наймолодший. Батько був сиротою, але як найстарший у родині був відповідальний за матір Степаниду, за братів і за сестру. Батько дав якось раду собі в тому всьому. Всі були доглянуті. Батько став дуже зразковим господарем у селі, на нього все село орієнтувалося. Мали ми багато землі і єдину велику пасіку рамкових вуликів у селі. Батько мав багато книжок. Були книжки господарчі і про пасіку. Були церковні книжки. Були і клясики у перекладі на російську мову – Шекспір і Байрон. Нашу хату постійно навідували люди. Приходили за господарчими порадами або почути щось читаного. Батька у селі любили, він нікому нічого не відмовляв. І тому, як прийшла советська влада, то його першого розкуркулили, змушували йти до колгоспу.

Батько відмовився. Два брати і сестра, яка вже була заміжня, лишилися в селі, в колгоспі, а батько виїхав з села. Все було втрачено. Батько мав дуже велике господарство і найкращу хату в селі, єдину покриту бляхою. Згодом місцева сільрада переробила хату на клуб-театр. Батько мав навіть певні землі. Брат (Микола) мене відвідував чотири роки тому (у 1993 році), то казав, що й досі лишилася одна назва «Костенкова Балка». Це ще та земля, яку мав батько від свого батька Константина. І та назва й сьогодні лишилася на землі.

Переїхали після 1929 року у Кривий Ріг. Нас було десятеро дітей у батька. То всі діти десь порозбігалися по рідних, по знайомих. Так що переїхали до Кривого Рогу тільки я з татом і мамою. І дуже швидко, за кілька місяців, нас і там розкуркулили. Батько там купив хату, хутко нас з тої хати вигнали, бо накладали такі податки, що батько не міг сплатити. Одного ранку тато і мама були вдома і я дуже тішився. До дверей хтось сильно постукав. Двері відчинились, і зайшло двоє, наказали нам стати «под стінку». Що в хаті було, все скидали посеред кімнати – і одяг, і інструменти, і гітару, на якій брат дуже гарно грав. І книжки, взуття, каструлі, посуд. І все скидали на підлогу купою. Залишили дещо. На подвір'ї уже був віз, зайшов візник, і скидане винесли на віз. Один із перших від'їхав, а другий лишився і наказав: «Сабірайся с вещами!» Мама усе залишене збрала в торбу і в кілька клунків, а тут під'їхала одноконка. Був наказ: «Вихади! Пагружайся!» І вигнали нас із хати, так, як стояли! Ми вийшли із хати, мама вилізла на віз, тато подав мамі торбу, клунки, мене і сам виліз. Біля візника сів той, що наказував. Сів лицем до нас. Поїхали. Їхали через ціле місто, аж приїхали у місце, де у високих бур'янах стояв довгий ряд товарних вагонів із відчиненими дверима. Це були вагони, які мали виїжджати на висилку. У вагонах і біля вагонів люди. Ми під'їхали до останнього вагона, і нам був наказ: «Пагружайся!» Вагони високі, тато поміг мамі вилізти, подав мене і все захоплене, і сам виліз. У вагоні, на торбах, уже був чоловік і жінка, сиділи, тихо розмовляли, на нас не звертали уваги. Ми посідали під іншою стінкою. Тато тихо розмовляв із мамою, а потім став на краю вагона і дивився. За вагоном стояла

криворізька серпнева спека. У вагоні, як у печі. До вагонів іще підвозили людей. Ці вагони досить довго стояли, поки людей звозили. То був 1930 рік.

Увечері тато нас залишив, а коли вернувся, то був разом із Федотом, чоловіком сестри Фросі, з одноконкою. Тато повикидав всі свої клунки, мішки. Вагон зачинили, засунули двері, і все поїхало кудись. І так ми втекли.

Тоді ми жили в Кривому Розі і по приватних помешканнях рентували (винаймали). Але в той час тато був вже на тій категорії, що він розкуркулений, то він не мав права ніде працювати, був без роботи й шукав її. А тому, що тато був майстром, і ніяка робота його «не боялася», і він не боявся ніякої роботи, то що взяв у руки, то й робив. Тато був добрим муляром і столяром і все знаходив роботу по людях, по недержавних місцях.

Зближався голод. Я був свідком голоду. Пам'ятаю, попереджали люди, щоб діти ніде не показувалися, бо дітей хапали. Кривий Ріг був переповнений утікачами з сіл. У Кривому Розі були дві залізничні станції – там було зсипано гори зерна, яке псувалося. І ніхто того не міг торкнути.

А люди йшли з сіл, щоб у місті роздобути щось їсти, і брали своїх дітей. Вони навколо вмирили. В той час по селах хати лишалися порожніми. Ці люди приходили з дітьми, тих дітей лишали на вулиці, а самі десь зникали. І всяке було.

Голодували й ми. Опухли і тато, і мама. З отакими ногами були! Якийсь час був такий, що в селі лишилися двоє батькових братів, а батькова сестра вийшла заміж в інше село, і ми не мали зв'язку з нею. А ті два дядьки, як хтось їхав з колгоспу сюди, до міста, на базар, то завжди мали якусь можливість щось передати, трохи якогось зерна. Тож було якийсь час непогано. І у нас був мішечок, невелика торбинка, кукурудзи. Але хтось із сусідів, можливо, господар Сірко, доніс, що, мовляв, привозять...

На той час я перехворів тифом. Мене забрали з лікарні. Я ще не міг ходити, ще не мав сили триматися на ногах, але вже починав вставати. Як за ліжко тримався, тоді вже міг стояти на ногах.

Мати кожного дня десь ходила по базарі, по людях, щоб щось заробити, якийсь харч принести додому. А тато шукав роботи. Так що я сам був, та ще й такий хворий.

Одного разу двері відчиняються. Заходить двоє молодих мужчин:

– Где хозяйка?

– Десь немає вдома, – кажу, – десь у місті.

Вони довго не шукали, значить, вже знали. А там, де ми спали, лежав мішечок отої кукурудзи, то було під голову замість подушки.

– Як прийде хтось, чи мама, чи тато, – кажуть, – хай прийде до міліції забере мішок.

І забрали той мішок з собою. То був уже 1931 рік. Мама прийшла і – в розпачі, бо бачить, що тут розкидано все. Я сказав, хто тут був і що сказали. І мама побігла! (Плаче.) Пішла на міліцію і не вернулася! Приходить тато. Я розповідаю, що сталося. Тато теж зразу – до міліції. Там кажуть: «Тут такої не було!»

Прошло три місяці, й ніхто не знає, де мама наша поділася. А потім викликають тата: «Приходь на суд». Тато пішов. Тож мама була цілий час у в'язниці. Й судили її за те, ніби вона десь набрала державне зерно (3 кг кукурудзи). То, мовляв, треба було віддавати державі, а мама затримала у себе. Присудили її на десять років у Сибір, до «дальніх трудових лагерей». І мама була в Куйбишеві Новосибірської області. Побачення не дали.

Тоді сестра Марія прийшла до нас із свого сховку, щоб помагати татові і мені. Було їй 16 років. Тато і Марія ходили до роботи. Відходячи рано, тато лишав на столі кусочок хліба мені і води. Замикав двері і йшов. Я вискакував на ліжко, накривав голову подушкою і плавав цілий день. (Плаче.) Нічого не їв, нічого не пив.

Марія працювала у яслах, доглядала немовлят-сиріт, а тато, знаючи всяку роботу, працював у панів-комуністів. Заробляли мізерно, та і за ті заробітки нічого не могли купити, бо крамниці були порожні, зачинені. І тато, і Марія, вертаючись додому, заглядали до помийних ям ресторанів і готелів панів-комуністів і вибирали там лушпиння із картоплі та буряків. Вдома Марія варила те лушпиння, і мали ми таку гарячу страву. Вибирання лушпиння робилося крадькома, часом хтось вибігав і відбирав. Голод сильнішав. На базарі продавали людське м'ясо – такі ковбаси. Канібальні м'ясарі на полях, дорогах хапали силою і заманували до себе людей, що ішли до міста шукати рятунку. І забивали їх. Міліція знаходила такі хати-м'ясарні із купою кісток за хатою. Одного разу прибіг із села брат Микола. Йому тоді було десь дев'ять років. Прибіг і приніс два ховрашки. Тато білував ховрашків, шипів примус, і ми чекали на добру вечерю. Але тато заборонив Миколі виливати ховрашків. Тепер небезпечно хлопцеві самому бути у полі...

Але якось вдалося маму визволити. То вже як брат Микола приїжджав до Канади, то він мені казав, що тато дуже старався. Мав якихось знайомих і по-різному старався, щоб мамі дали менше років. І так сталося, що мама через три роки вернулася.

Щодо 1933 року. Були різні чутки – дорослі приходять додому, розповідають, що чули поміж людьми, що продавали ті ковбаси з людським м'ясом і людське м'ясо, і дітей матері їли, і людей ловили й забивали...

Зима 1932–33-го була багатосніжна із лютими морозами. Лютував і голод. Весна була розкішною, теплою. Усе зазеленіло, розквітало. І голод буйно процвітав. Одного ранку, не знаю, в якій справі, тато сказав: «Підемо, синочку, разом». Я дуже, дуже втішився. Тато взяв

мене за руку, і ми пішли до міста. Кривий Ріг дуже широкий, а сам центр невеликий: там дві річки проходять – одна й друга. І ми пішли. Що я бачив тоді!

Ось і річка, і широкий цементовий міст. Ще трохи і, направо, починалася вулиця Поштова, центральна вулиця Кривого Рогу, переназвана на Карла Маркса. Уже перед вулицею Карла Маркса сиділи старці із протягнутими руками, просили, благали, молилися. За нами і перед нами ішли люди з торбами в руках. Ішли й ішли повільно, зажурені. На вулиці Карла Маркса, з обох сторін, було багато людей. Стояли, сиділи і лежали, розпухлі, з божевільними виразами очей і лиць. Плакали, просили крихітку їжі, стогнали, здригалися у смертельних судоргах, а інші вже лежали нерухомі. Минали заплакану дівчинку. Загубила маму. Мама лишила її і пішла на іншу вулицю вмирати. Мужчина з немовлятком на руках кидався на всі боки. Якась жінка була звернулася до нього, щоб потримав немовлятко, мовляв, хоче поправити торбу на плечах. Він узяв немовлятко, а жінка хутко зникла в юрбі.

Біля театру «Кривбас» був великий цементовий стовп, на який ліпили концертні оголошення. Біля стовпа стояла весела парочка, читала. Він високий, у будьонівці на голові, у шинелі й чоботях. Біля пояса – наган-пістолет. Вона із коротким волоссям, у береті, пальті, також у чоботях. Під стовпом лежала жінка, її двохрічний синочок тоненькими ручками смикав маму за хустину, за одяг, тулився до мами, рясні сльози вмивали його бліде личко. Весела парочка не звертала уваги на плач дитини, на мертву маму. (Див. картину П. Сидоренка на початку частини II.)

По вулиці Карла Маркса один за другим їхали вози із червоною святою цеглою із Собору св. Миколая, у центрі міста, щойно розваленого динамітом. Поміж возами із святою цеглою їхав віз, повен мертвих, визбираних на вулицях.

Навпроти Горсовета був будинок із великими вікнами і написом «Торгсін». Ми зайшли туди. Там було трохи людей, пахло оселедцями, а за склом лежало сало, масло, ковбаса. Я, як побачив те за склом, то мені відразу забреніла пісня про «торгсін», слова якої перелицьовані із революційної пісні:

Па торгсінам-магазинам –
Сало, масло, ковбаса,
Па робочіх магазинах
Висить криса без хвоста.

У «торгсінах» не продавали за гроші, а за золоті і подібні коштовності вимінювали частинку їжі. І тато щось мав. Жінка скрутила із газети кульок і всипала пшона. В одну руку взяв тато кулька із пшоном, а другою міцно тримав мене за руку, і ми вийшли із «торгсіна» і знову вийшли на вулицю Карла Маркса. Тоді перейшли на вулицю Леніна

і пішли направо до річки Саксагань. На вулиці Леніна сиділи і лежали пухлі та мертві. А там вузький місток через річку. І на березі сиділи і лежали...

А потім після голоду стало трохи вільніше, стало трохи більше їжі по крамницях. І тато більше знаходив роботи. Так уже йшло аж до війни.

Цілий час я жив у Кривому Розі, поки вибухла війна. Прийшли німці. І відразу відродилося церковне життя. Стало більше їжі – хліба багато, по крамницях їжа. Церкву відчинили. Вона одна-єдина лишилася, а то вже інші повалили. Я ще пригадую, як валили.

Але перед приходом німців совети позривали динамітом усі копальні. Там дуже багато копальень: Кривий Ріг – то не будинки догори, а копальні, копальні, копальні... І то вони щось три дні вибухали. І тоді прийшли німці. Вони застали повну руїну.

**Марія
ТОПАЛОВА-СОХАНЬ**
(1922–2006)

Народилася 8 липня 1922 р. в селі Гамівка Бердянського району Запорізької області – померла 15 липня 2006 р. в Рочестері, штат Нью-Йорк (США).

Свідчення надіслала особисто до УКДДЦ в січні 1985 р. з Рочестера, штат Нью-Йорк (США). Тоді ж надіслала після перегляду фільму «Жива Розпачу» 100 доларів до центру у пам'ять про всіх своїх родичів, чоловіка і свекра.

– Я походжу з Запорізької області, недалеко від Азовського моря. Моя родина мала ферму у 1932–33 роках. А більшовики забрали усе майно, а пшеницю вони отруїли карболкою, щоб ми не їли. Шукаючи зерно, по хатах шукали і ями копали у хаті. Там було три албанських села – Гамівка (Джандран), Денівка (Тас) і Григорівка (Тюшки). Були багаті села біля нас – болгарські, грецькі, молдаванські, німецькі, і мало хто з їх мешканців залишився в живих.

Мій тато 1931 року поїхав на Донбас, а нас забрали восени 1932 року. На Донбасі в 1933-му померли три мої маленькі сестри. Так, сестра Василина мала чотири роки, Анна – два роки і Віра мала 6 місяців. Як сестра Василина помирала, то вона шкарябала мені шию і просила кашу. А мені було тільки дев'ять років, то я намовляла її: «Скоро, скоро!» А вона, бідна, не дочекалася до ранку і померла, а за два тижні померла Анна. А за шість місяців не стало й Віри. Мій 19-річний брат помер у Денівці.

Було дуже тяжко пережити ці роки. Я по смітнику шукала їсти – мерзлу картоплю, рибу, лушпиння і що траплялося. Я не знаю, яким дивом ми це все пережили. Аж у 1934 році стали давати хліб по магазинах.

Тато і мама, моя старша сестра і два молодші брати недовго жили разом, бо почалася війна і мене забрали до Німеччини. Батько Кирило помер у 1946 році з голоду, як було йому 58 років.

Мій чоловік Іван Сохань був родом з Соханівського хутора на Полтавщині. Він також був розкуркулений. Мій чоловік Іван і його батько Іван Якович Сохань теж пережили голод. Вони також згубили все своє майно і просто чудом урятувалися. Мій свекор був з гетьманського роду, із колись славної родини. Він помер 1968 року у віці 68 років. А мій чоловік помер у 1983 році, маючи 58 років.

ЧАСТИНА III

**З архіву
Джеймса Мейса**

№ 1

1981, серпня 2. –

Лист В. Даниленка до Б. Тарнавського

Високоповажному Директору Екзекутиви
Богдану Тарнавському.

Довідавшись з преси та Вашим Комуникатом, я дозволю забрати голос по цьому питанні.

Дуже добре, що роботу робите і плануєте ще взятися за наукову працю з приводу 50-ліття жахливого, штучного створеного Москвою голоду в Україні 1932–33 рр.

Дорогі панове, у 1955 році вже була взірцево видана з документацією безпосередньо людей, які на своїх плечах пережили й осталися в живих та опинилися за океаном, де показали письмові сільрадівські справи, те страхіття, яке пережили на своїх очах це.

А тому треба мати безпосередній зв'язок з людьми, які є тут, відомий нам проф. Микола Степаненко, віце-президент Української Народної Республіки, який на власних очах бачив це жахливі вимордовані штучним голодом [що] заподіяно і заплановано ще 1925 році. (Процес Симона Петлюри.)

Отже, про великих вчених це добре, що береться Роберт Конквест, але без людей з центральних земель як проф. Микола Степаненко, Поль Половецький та проф. Підгайний – Канада Добрусу, ваші вчені без цих людей, їхньої допомоги, могли б оформити ще документальний випуск книги про голод.

Хоч би взяти за приклад таке:

1933 році перша людина, що подала світові переконані докази про голод в Україні, був Геріт Джоне, колишній секретар Ллойд-Джорджа, який пройшов пішки сорок миль в районі Харкова. Про те, що він бачив, розповів в Берліні, давши інтерв'ю представникам преси про голодову смерть та загрожуючі наслідки. Тисячі людей уже померли, і мільйони загрожені штучними голодом і смертю.

Кореспондент «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюренті, прочувши про це, негайно ж спростував це повідомлення.

Можна писати багато, але як приклад навожу великих людей і знавців, які, на превеликий жаль, старалися неправдивою інформацією інформувати світ, [що] нема справжнього голоду або голодної смерті, але є поширена смертність від хвороб через недоживлення, коротко – ситуація погана, але голоду немає.

«Нью-Йорк Таймс» за 31 березня 1933 року – це лише інтерв'ю появилось частково про села Харкова, а решта – ціла Україна 1932–1933 роки – населення штучно було примушене, голодовою смертю винищували українських труженників.

На превеликий жаль, і в сьогоднішні часи преси не далеко від цього відійшли. Добре знаємо, найбільший урожай зерна Україна мала це 1933 року.

Отже, на мій погляд, «світова мафія», яка діє на Заході, для неї ще не прийшли ніякі закони, щоб оприлюднити їхні факти, які пережила Україна і січас вся Західна Півкуля.

З пошаною до Вас, Володимир Р. Даниленко
Серпень 2. 1981 рік.

№ 2

1981, грудня 30. – Мюнхен. –

Лист І. Майстренка до Д. Мейса

Мюнхен, 30 грудня 1981,
Вельмишановний Пане Мейс!

Про архів Чорнуського райкому КП(б)У я в 50-ті роки багато читав і чув. Де той архів тепер знаходиться – не знаю. До речі, мене вже питав недавно про це п. Сольчаник (американець на радіо «Ліберті»). В США більше, ніж тут, людей знають про цю історію. Наприклад, Ю. Лавриненко, Гр. Костюк, Дражевська, Воскобійник Мих. Їхні адреси можна дістати в видавництві «Сучасність».

Я дуже багато писав про голод 1933 року на Україні. Зокрема, цілу серію радіопередач по радіо «Свобода» в 30-ті й 40-ві роки вни голоду (1963 й 1973). Копії у мене, здається, не збереглося. Якщо щось знайду, перешлю Вам.

В історії цього голоду зверніть увагу на те, що для України він був спеціально організований. Факти: селяни Української РСР в сусідніх з РСФСР селах ходили пухлі до сіл РСФСР, щоб пом'янути свої хатні речі (одяг, взуття тощо) на хліб. Отже, за 3–4 кілометри хліб в Україні забрали, а в РСФСР ні. Або: зі мною в Кисловодську (Кавказ)

відпочивав у партійному санаторію москвич, який не вірив мені, що в Україні хліб забрали (я йому показував листи від моїх пухлих від голоду батьків з Полтавщини). Він мене запевняв, що в його батька під Москвою є ще пудів 5 хліба попереднього року і пудів 5 ще раньшого року. На поїздах з України до Москви зверху вагонів сиділи тисячі українських селян, які їхали до РСФСР купувати хліб, хоч урожай на Україні (1932) був не гірший, ніж в РСФСР... Я багато інших фактів знаю і писав про них в моїх працях і статтях...

Я до ваших послуг в окремих питаннях.
З щирим привітом.
Іван Майстренко

P. S. Спробуйте ще довідатись про архів Чорнуського району у особи, яка не має телефону і я з нею не зв'язаний; ця особа довгі роки працювала редактором в інституті вивчення СРСР, а перед тим редактором газети «Українські вісті» в Н. Ульмі. Це Wasyl Miniajlo.

8000 München 40,
Schleissheimerstr. 69 / IV,
West Germany.

№ 3

1982, січня 11. – Гарвардський Університет,
Кембридж (США). – Лист Д. Мейса до І. Майстренка

11 січня 1982 року,
Вельмишановний Пане Майстренко!

Дуже дякую за Вашого листа від 30 грудня м. р. Я писав і питав Костюка, Воскобійника, Лавриненка і других про архів, але ніхто нічого не знає. З доктором Сольчаником я уже давно знайомий і просив його спитати Вас про архів.

Я також думаю, що голод був спеціально організований на Україні, Кубані, Поволжі тому, що це був час ліквідації української інтелігенції (справа СВУ, Яворщина) і політичного керівництва (упадок Скрипника) й також спеціального походу проти українського селянства як соціальної основи «Петлюрівщини» (т. зв. окремого політичного життя українського народу), економічна блокада села, що не виплатило 100 % плану хлібозаготівель (наприклад, постанова Раднаркому УСРР і ЦКП(б)У «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі», Вісті ВУЦВК, 8 грудня 1932 року).

Я читав багато Ваших праць, але не знайомий з усіма.

З щирим привітом,
Джеймс Е. Мейс.

№ 4

1982, січня 10 або 27. – Мюнхен. –
Лист Юрія Семенка до Д. Мейса

До Пана Джеймса Е. Мейса,
наукового співпрацівника
Українського наукового інституту
Гарвардського університету

Вельмишановний Пане Д. Е. Мейс!

На превеликий жаль, на Вашого листа з 11-го січня ц. р. не можу дати позитивної відповіді, бо нічого не знаю про архів Чорнуцького райкому КП(б)У, а також не маю адреси П. С. Лиха, який користувався ним у своїй праці, опублікованій в «Українському збірнику», ч. 8.

В Нью-Йорку мешкає О. Калинник, який мав архів Криничанського райкому КП(б)У. Деякі документи з нього він подав у збірнику «Що несе з собою комунізм».

Про голод 1933 р. наводить кілька цінних даних В. Малий у своїх спогадах «Село Друга Корулька» (Мюнхен – 1952). На сторінці 18 він стверджує, що в цьому селі, яке нараховувало 64 двори, за зиму 1932–33 рр. з голоду вмерло 118 осіб.

Згадана Вами «Біла Книга» опрацьована людьми, які в Україні провадили колективізацію, а на еміграції порівнювали її значення з впровадженням Християнства Володимиром Великим.

Правда, це не стосується теми Вашого листа.

Вірю, що Ваша праця про голод 1933 р. в Україні матиме справді велике наукове значення. Щиро бажаю Вам цього.

З пошаною
27.01.82

J. Semenko
Zentnerstraße 39
8000 München 40
10.1.1982.

№ 5

1982, березня 4. – Кембридж (Массачусетс). –
Лист Д. Мейса до Ф. Капусти

Harvard University
UKRAINIAN RESOURCE INSTITUTE
1581–1583 Massachusetts Avenue
Cambridge, Massachusetts 02138
Tel. 617/495-4853
495-7833

4 березня 1982 року

Вельмишановний Пан
Федір Капуста
328 Схід 6-та вулиця
Нью-Йорк, Н. Й.

Вельмишановний Пане Капуста!

Щиро дякую за переслання дуже цінних матеріалів про голод. Я стараюся читати всі напади на мою працю, але, на жаль, це трудно робити. Надіюсь, що ніхто не вірить, що я – москвофіл. Знаю, що, по-перше, Сталін провадив війну проти всіх селян Советського Союзу, по-друге, лише на Україні і у Північному Кавказі він створив штучний голод з метою ліквідувати українську державність за Скрипника. Ця державність, беззаперечно, була такою, як в так званих «народних демократіях» Східної Європи нашого часу протинародня та недемократична. Але державність була – як у Польщі за Гомулки в пізніших 50-х роках. Сталін ліквідував цю державність, знищивши українську громадськість – самостійне селянство, національну інтелігенцію, КП(б)У, советську напівдержавність.

«Колгоспниця України» – є дуже цінним джерелом для дослідження про штучний голод на Україні та на українських районах Північного Кавказу.

Остаюсь з глибокою пошаною до Вас,

Джеймс Мейс,
науковий співробітник УНІГУ.

№ 6

1982 (?). – Торонто. – Лист О. Мацівського до Д. Мейса

Високоповажний Пане Професоре Dr. James Mace!

На сам Святий Вечір я дістав від української Катедри Гарвардського університету гарний, цінний для мене дарунок.

Це мене дуже зворушило, бо й мала людина, якій Ви є вдячні за подання «шклянки води», й думаю, що це Ви, Пане Професор, зробили. Ми мали дуже короткий час для себе тут в Торонто, однак Ви попали в моє серце. Я був зворушений Вашою доповіддю, а головне, Ви як неукраїнець посвятилися великій українській справі на вічну ганьбу Сталінові і Російському Комунізму.

Хай Вас Бог за це діло благословить і дасть витривалости його завершити 1983 році.

Прошу нав'язати знайомство з професором Паризького університету з Arkadij Zukowsky.

55 Rue Des PYRENAS PARIS 20.

:/H-L-M-/: tel. 3723875.

В Римі мій приятель Cardynal Wladyslaw Rubin Via della Conciliazione 34 00193 – Roma Italy. Він багато Вам допоможе. Також бувший адвокат Папи Павла VI Dr. Mario Musumeci Via BERRECA 7/1 00185 Roma Italy tel. 487-334 або 462-871 – або 06/4744344. На ті адреси можете по-кликатись на мене, це мої (...). Використайте і Блаженнішого, поки ще живий. Ваша праця, Др. Маче, є свята, Богом благословенна. Остаюсь з пошаною й любов'ю до Вас, Осип Мацівський з Торонто.

№ 7

1982, грудня 22. – Лист до Д. Мейса

THE FOUNDATION FOR SOVIET STUDIES

a non-profit organization

2417 Homestead Drive, Silver Spring? MD 20902 (301) 593-5286

BOARD

Igor
BIRMAN,
President

Alexander
BABYU-
NYSHEV
Martin
KAME-
ROW,
Treasurer

Уважаемый мистер (доктор?) Мейс,

я пишу по-русски, чтобы все было ясно. Признаться, я не получал в Америке таких писем, мне все время казалось, что так можно писать лишь по-русски и в СССР (России), Украине. Без всякой иронии, мне очень понравилась горячность Вашего письма и полная, как бы это сказать, открытость.

В общем, у Вас есть причина быть расстроенным. Еще бы, первая, наверное, Ваша статья содержит действительно идиотскую ошибку. Но, поверьте мне, я много опубликовал статей и книг, видел в них ужасные ошибки, дико расстраивался, а потом оказывалось, что мало кто эти ошибки вообще заметил. А в Вашем случае ошибка настолько идиотская, что никто и не подумает, что это Ваша ошибка.

Henry
MORTON,
Vice-
President
Vladimir
OZERNOY
Boris
RUMER
Vladimir
SHLA-
PENTOKH
Albina
TRETYA-
KOVA,
Secretary

Что касается других ошибок, то их тоже вряд ли отнесут на Ваш счет. И, честно говоря, я не думаю, что удельный вес ошибок в Вашей статье больше, чем в других. Поверьте, что мы сожалеем об ошибках больше, чем Вы, и стараемся сделать все, что можем. Мы очень не хотели давать авторам гранки, потому что всегда автор не только исправляет ошибки, но и что-то изменяет. А ведь наш журнал не получал и не получает ни пени, он издается за наш собственный счет, и всякие исправления еще больше увеличили бы наши убытки. Однако теперь, видимо, придется это делать. Насчет копии журнала. Дело в том, что я получил Вашу статью через Бабенышева, Ваш адрес я не знал. Я послал на имя Бабенышева копию журнала для Вас, но он был в Канаде. И, раз уж Вы так откровенны, позвольте Вам тоже вполне откровенно сказать, что это полная чепуха – подозревать нас в каких-то намеренных кознях, связанных с несогласиями с Вашей точкой зрения. Мы далеко не всегда согласны с нашими авторами, но с чем, собственно, в Вашей статье должны мы не соглашаться. Более точно говоря, я думаю, что Ваша статья немного односторонняя, что она иногда немного «перегибает» в толковании фактов, что объясняется главным образом тем, что у Вас не было достаточно квалифицированных оппонентов, но мы потому и опубликовали статью, что считали ее в целом полезной, хотя чересчур длинной. Что касается полемики, то мы всегда были и остаемся горячими сторонниками полемики. В письмах и в журнале. Мы, повторяю, сожалеем, что в тексте Вашей статьи так много ошибок. Я искренне желаю Вам всяческих успехов в Вашей научной карьере. Спасибо за то, что Вы предоставили нам статью для публикации. С новым годом.

22. XII. 82.

№ 8

1984, січня 13. – Торонто. – Лист П. Макогона до Д. Мейса

UKRAINIAN ASSOCIATION of RUSSIAN COMMUNIST TERROR

SUZERO – Dominion Executive
404 Bathurst Street, Toronto 2B. Ont.

BRANCHES: BRANCHES:

St. Catharines, Ont.; St. Thomas, Ont.; Oshawa, Ont.; Brantford, Ont.;
Hamilton, Ont.; Niagara Falls, Ont.;
Ville la Salle, Que.; Winnipeg, Man. London, Ont.; Montreal, Que.;

290

13 січня 1984 року.
Вельмишановний пан
Джеймс Е. Мейс,
співробітник УНІГУ.

Вельмишановний Пане професор Джеймс Е. Мейс!
Головна Управа СУЖЕРО, яка міститься в Торонто, брала активну участь у відзначенні 50-ліття голоду. Організація складається в більшості з членів, які походять з Великої України, де й були переслідувані та пережили страшний голод.

Головна Управа має багато і дуже цінних матеріалів від живих свідків, які могли б [згодитися] для книжки, яка запланована в Гарварді в англійській мові про голодомор.

Ми не знаємо, в якому стані є на сьогодні та книжка, чи вона ще підготовляється до друку, чи вже здана до друку. Тому ми Вас сердечно просимо дати нам відповідь. Якщо такі матеріали Вам є потрібні і не є записно, то після Вашої відповіді ми негайно Вам вишлемо.

Наперед щиро Вам дякуємо,
з пошаною до Вас
за Головну Управу СУЖЕРО,
секретар Павло Макогон.

Адреса
P. MAKOHON
15 ORKVIEW AV,
Toronto ONT.
6 P 3J3.

№ 9

1984, лютого 21. – Лист Д. Мейса до Демиденка

21 лютого 1984 року

Вельмишановний Пане Демиденко!

Дуже дякую за переслані мені книжки і манускрипт Снегірьова. Повертаю Вам манускрипт згідно з Вашим бажанням.

Прошу передати мої найкращі привіти для достойної Пані Демиденко.

Ще раз дякую – остаюсь з правдивою пошаною,

Ваш
Джеймс Е. Мейс,
науковий співробітник УНІГУ.

291

№ 10

1988 (?). – Лист Ф. Т. Веретена до Д. Мейса

Високодостойний Доктор Джеймс Мейс!

Цим вітаю Вас за правдиве розуміння історії штучного голоду в Україні 1932–33-х років та раджу не слухати комуністичних вислужників, які в різний спосіб прислані ширити дезінформації. Цим вони хотять комуністичний злочин за голод в Україні і в СРСР, що його доконала комуністична влада, – звалити на якісь придумані «облоги» 20-тисячниками і різними видумками. Ще раз підкреслюю, що злочин голодомору був доконаний комуністичною владою під «геніальним» керівництвом Сталіна, учня Маркса–Леніна на те, щоб зломити опір колективізації і комунізації, про що сам Сталін признався в розмові з Черчілем на конференції в Ялті. Коли Черчіль запитав Сталіна – скільки коштувало йому загнати селян до колгоспів – і дав навгад йому цифру: один мільйон, то Сталін відповів, що більше. Тоді Черчіль спитав, що, може, яких п'ять мільйонів людських жертв коштувало йому це, – на що Сталін знову сказав, що більше. І коли Черчіль назвав цифру – 10 мільйонів жертв, то на це вже Сталін погодився. І це йшлося лише голодом замучених. А коли ще до того додати скільки було закатовано в ЧеКа, ГПУ, НКВД та вивезено на Сибір в концтабори смерті, де майже всі погинули від холоду і голоду, – то разом буде всього найменше як 30 мільйонів жертв, які загинули лише в часи колективізації від 1930-го до 1934-го років.

І цей страшний голод, цей нечуваний ще в історії людства голод був доконаний під деспотичним пануванням і терором комуністичної партії, під кривим прапором і її емблемою «Серпа і молота», а не придуманими якимись «облогами».

З дійсною пошаною до Вас – один з 30-ти мільйонів знищених, який чудом уцілів живим – свідок – Федір Тадейович Веретено.

№ 11

1989, січня 13. – Вашингтон. – Лист Д. Мейса до В. Маняка

1111 Twentieth Street N. W., Suite 537
Washington, D.C. 20579
U.S.A.
13 січня 1989 р.

252054 Київ, 54
вул. Чкалова, 52, кв. 38
Володимирові Антоновичу Маняку
УРСР / USSR

Вельмишановний Пане Маняк!

Як директор штату Американської державної комісії дослідження голоду на Україні і як науковець, який досліджує тему голоду 33-го р., я з великим зацікавленням прочитав про призначення Вас на голову редакційної колегії запроєктованої пам'ятної книги про цю велику трагедію. А тепер я Вам пишу не офіційно, а просто як людина, зацікавлена в Вашому завданні й, може, допомагаюча.

Коли я прочитав у вид. 9-го грудня 1988 р. «Сільських вістей» статтю проф. Станіслава Кульчицького, я мушу Вам відверто сказати, що в мене враження було різномірне. Цього професора можна назвати колишнім вихованцем випускників 1872-го р., й його вклади в нову політику – тобто гласність – на цю тему можна описати як не цілком блискучі. Я впевнений, що, наприклад, Ви бачили деякі критичні рядки про працю проф. Кульчицького в «Літературній Україні» № 45 за минулий рік. Якщо Ви хочете належно віддати те, що Вам народ пережив і наочно свідчив, я Вам би щиро порадив не покладатися багато на цього професора.

Я також упевнений, що Ви мали можливість ознайомитися із статтею проф. Кульчицького в третьому номері 1988 р. «Українського історичного журналу», й яка отримала добре заслужене розкриткування в радянській пресі за його настанову, що голод був ані організований, ані штучно створений, а був лише непередбачений результат сталінських економічних розрахунків, і що партія (очевидно, під керівництвом Сталіна) робила все можливе, щоб позбутися страждань населення, які, у всякому разі, забрали меншу кількість життя в чим [?] в яку будь-хто вірив. Цікаво, що в інших республіках СРСР ми читаємо, що життя було гірше, а не ліпше за Сталіна. Тільки на Україні, за твердженням цього професора, було життя ліпше, як люди довідалися.

В останньому виступі наш професор пише: «Ми, історики, знаємо, що документальних свідчень обмаль». В долученому рапорті моєї установи я зібрав досить великий обсяг матеріалу про офіційну сталінську політику під час голоду, знайденого в радянській пресі, й завідував зібранням подав 200 усних свідчень від наочних свідків, і також 57, які публічно свідчили перед Комісією дослідження голоду на Україні у США. Єдиний архів, який загальнодоступний на Заході – це архів Смоленського обкому, й навіть там можна знайти інформацію про селянське ставлення до будь-чого і також розмови, включно з українцями, які втекли туди, щоб не вмерти з голоду. Мені тяжко повірити, що неможливо зібрати подібні документи в українських архівах або що є менше десяти тисяч наочних свідчень у країні, де голод був. Такі старання применшувати цю трагедію в пресі інших

республік, які постраждали менше, як Україна, не знаходяться. Якщо Ви думаєте, що це є варто, я дуже радо перешлю Вам екземпляри свідчень, що зібрані моєю установою і що ми підготовляємо до друку в оригінальних мовах.

Але в цьому пан проф. Кульчицький не є зацікавлений. Цікаво є, як він оформлює питання, роблячи хитрий й озноблюючий вплив на очевидців. Він окреслює аналогію з 1921-м р., коли радянська держава під керівництвом Леніна відверто признала існування голоду, прохала закордонну допомогу, за яку вона була вдячна.

Поки Сталін оголосив, що ця допомога була капіталістичною інтригою (добрий приклад цієї сталінської лінії є праця Олександра Полякова: «Диверсія под флагом допомоги», М., 1985) і також заснував офіційний комітет для допомоги голодуючим, ПОМГОЛ. У найперших місяцях 1932-го р. Сталін і Молотов признали існування поза межами України неврожаїв, викликаних посухою, але після III Всеукраїнської партконференції липня 1932-го р. вони таврували будь-яку згадку про голод контрреволюційною. Котов, партсекретар однієї станиці в традиційно українській Кубані, був розстріляний за те, що дозволив голодуючим з'їсти хліб, який вони самі виростили, й при кінці 1932-го р. були подібні випадки оголошені у «Вістях ВУЦВК». Під час пленуму в січні 1933-го р. Сталін осудив цілу КПУ за її неуспіх здійснити завдання в справі хлібозаготівель і призначив Павла Постишева на посаду другого секретаря ЦК з диктаторськими силами, та також його заяви на форсировані хлібозаготівлі, не звертаючи на кошт, були надруковані в офіційній пресі. Певно, ніякого ПОМГОЛу не було.

Писати так, як проф. Кульчицький про «гласність у боротьбі з голодом 1933 року», коли Сталін наказував боротьбу за голод, доказує ґрунтову нечесність самого підходу до справи. До того ж Вам тільки потрібно подивитися на спосіб його довідки – тобто так, щоб означити очевидцям, тип яких відповідей він сподівається. Ця справа не старається документально записати народну пам'ять, але замаскувати ту пам'ять. З того, що я перечитав у різних публікаціях Спілки письменників України, цілком є ясно те, що обидва – її керівництво й її члени – хочуть щось більше, ніж це. Якщо я міг би бути в прислузі Вам у чесному пошукові за правдою, прошу скontaktуватися зі мною якнайшвидше.

З великою пошаною до Вас,

Джеймс Е. Мейс,
доктор історичних наук,
директор штату
Комісії дослідження голоду на Україні (США).

1991, січня 28. – Кент (Огайо). –
Лист проф. Л. Винара до Д. Мейса

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION.
SOCIETE HISTORIQUE UKRAINIENNE
UKRAINISCHE HISTORISCHE GESELLSCHAFT
P. O. Box 312, Kent, Ohio 44240, USA

ОБІЖНИЙ ЛИСТ

до вп. п. Д-р Джеймс Мейс (Dr. James Mace)

У 1991 році відзначаємо 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського, нашого найвидатнішого історика. УІТ планує видати науковий збірник, присвячений різним аспектам життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського. У збірнику бажаємо помістити матеріали, які відносяться до дружини і доньки та інших членів родини історика.

Звертаємося до Вас з проською опрацювати статтю до вищезгаданого збірника. Розмір статті – від 8 до 20 машинописних сторінок (через два відступи). Часами праці можуть бути дещо довші. Якщо йдеться про аналіз наукової спадщини М. Грушевського, прошу до уваги брати історію, історію літератури, археологію, етнологію, соціологію, право, допоміжні історичні науки, а також художню творчість історика. Праці можна писати в українській або англійській мовах. Рівночасно запрошую Вас до близької співпраці в «Українському історичному». Саме тепер опрацьовуємо план змісту У. І. на 1992, 1993 та 1994 роки. Йдеться про статті, рецензії, архівні й інші матеріали.

Реченець надіслання праці до збірника М. Грушевського – кінець серпня 1991 року. Я вірю, що Ви, якщо дозволить час, причинитесь до тривалого визначення життя і творчості Михайла Сергійовича. Якщо йдеться про життя і діяльність – до уваги можна брати його життя, як також наукову, суспільну, політичну й іншу діяльність.

На окрему увагу заслуговує оцінка Грушевського українськими і неукраїнськими науковцями і видатними діячами.

Як Вам відомо, УІТ також видає за моєю редакцією «Грушевськянну» – у ювілейному році плануємо видати два випуски «Грушевськяни».

Тут залучую два запитники відносно наукового збірника М. Грушевського і «Українського історика». Буду вдячний і зобов'язаний, якщо після одержання нашого обіжного листа до двох тижнів одержу Вашу відповідь.

З Новим Роком, прошу прийняти найщиріші побажання дальших успіхів у Вашій науковій праці, а також кріпкого здоров'я.

Остаюсь з правдивою пошаною і щирим привітом,

Ваш

Любомир Винар,

гол. редактор «Українського історика»

28 січня 1991 р.

З Новим Роком – всіх благ і щастя!

Любомир.

№ 13

1995, липня 14. – Кобург (ФРН). –

Лист Арведа та Анастасії Бешлер до Ю. С. Семенка

Уважаемый Юрий Сергеевич!

Получили Вашу книгу «Голод 1933 року в Україні», за которую Вам очень благодарны. На мой взгляд, книга очень актуальна и хорошо изложены факты голода. Данные, приведенные в книге, хорошо отражают страдания людей. Приводится хороший анализ причин возникновения голода, а также подведены краткие итоги этой огромной украинской катастрофы. Будучи жителем Украины в то время, я всеобщее видел и ощутил этот голод. Жил я тогда в селе Сахновщина Полтавской области (ныне оно входит в Харьковскую область). Наша семья – отец, мать и я – имела про запас мешков 6 пшеницы, которую отец заготовил для откорма домашних птиц. В тот год довольно хороший был урожай. Поэтому родители даже не предполагали, что будет голод. Но осенью пришла беда. По всем хаткам Сахновщины пошли комсомольские повозки, и они отбирали у всех жителей даже килограмм зерна. Увезли и наше зерно, а затем приехали вторично, но у нас уже ничего не было и голод нашу и другие семьи уже затронул. Это было осенью 1932. Самое ужасное, что я видел в детстве, это голодных, пухших и мертвых пассажиров на станции Сахновщина. Люди на станции собирались куда-то ехать на хлебное место. Но увы, это была последняя их надежда на жизнь. Трупы погибших от голода людей лежали посередине зала вокзала, а вокруг сидели уже пухшие, которым хотелось куда-то

поехать, но денег у них не было и смотреть на них было очень грустно. Это смерть поджидала и нашу семью. И не только нашу семью. К сожалению, умер с голоду мой отец и многие Ваши родные. Пусть земля будет им пухом. Моя жена, родившаяся на Урале, в детстве видела своими глазами, как [...] мертвых высланных кулаков-украинцев сбрасывали в общую могилу и захороняли их, погибших от голода. Нам, очевидцам голодовки, очень понятен Ваш огромный труд, который Вы вложили в текст книги. У нас осталась после чтения книги глубокая убежденность в полной правдивости фактов, изложенных в книге. Книга для нас особо ценна тем, что мы, прожив в бывшем Советском Союзе более 60 лет после голодовке ни строки. Никто не решался написать об этом правду и просветить молодежь, что было на Украине в 1933 г. К сожалению, эта участь выпала и на долю казаков Ставропольщины. В сентябре 1941 г. я жил там и мне показывали не одну станицу вымерших полностью от голода. В заключении письма, от всей души желаем Вам и Вашей жене крепкого здоровья, долгих лет жизни и больших творческих успехов. Вынужден признаться Вам, что принадлежу к непишущим людям, поэтому прошу извинить меня за допущенные стилистические и грамматические ошибки в этом письме. Нам просто хотелось Вас и Вашу жену от души поблагодарить за Вашу любезность, выслать нам эту замечательную книгу, которую мы так долго ждали от печати в Союзе.

С уважением, Арвед и Анастасия Никифоровна Bäßler

14.07.95

Arwed Bäßler

Heimatring 54

96450 Coburg.

№ 14

Уривки зі статті Г. Ланга (США)

з редакційною передмовою

Париж, 1 декабря 1933 г.

Впечатления американского журналиста о советской России

Американский журналист Гарри Ланг вместе с женой в сентябре-октябре 1933 года посетил Советскую Россию. Это был последний этап длинного путешествия по Палестине, Ближнему Востоку и Европе, принятого для ознакомления с положением евреев. Что касается России, то там Ланг путешествовал не в качестве официальных газетных респондентов, а в роли частных интуристов. Они посетили Петроград, Москву, Харьков, Киев, Минск, Бердичев, а из

этих городов, как центров, они совершили многочисленные экскурсии на автомобиле по стране. Супруги Ланг не только американские журналисты, представители еврейской газеты «Форверст» в Нью-Йорке, но и видные деятели американского рабочего движения, члены могучей американской организации, известной под названием «Американская федерация труда».

Супруги Ланг – американские подданные, но выходцы из российско-еврейской национальности, давно, задолго до Великой войны покинувшие Россию еще в детском возрасте. Они достаточно владеют русским языком, чтобы понимать своих собеседников, не прибегают к помощи переводчика, к тому же с еврейским населением они говорили на идише. Они имеют в виду опубликовать свои впечатления о поездках в Россию в газете «Форверст» на еврейском языке, а также в одной американской газете, близкой к Американской федерации труда.

В Париже они имели ряд бесед, содержание одной из них воспроизводится в настоящем очерке, составленном по многочисленным записям присутствовавшим профессором К. И. Зайцевым.

* * *

«В России нас поразило не просто голод, не просто нищета, нас поразила общая деградация. Деградация во всем – деградация в питании, в хозяйстве, в семейной жизни, деградация в одежде, деградация моральная и физическая. Второе, что нас прежде всего поразило, – это то, что мы почувствовали себя в военном лагере или, точнее сказать, в лагере, в котором действует тюремный режим. Безработицы в России нет. Это верно: все работают в каждой семье, отец, дед, дети, внуки. Но работают в обстановке концентрационного лагеря. Правда, первые два дня в Петербурге мы были еще под впечатлением тех внешних эффектов, которые заранее подготовлены для интуристов и которые демонстрируются им представленными к ним гидами. И так сильно было это впечатление, что, несмотря на некоторое предубеждение против Советской власти, с которым мы приехали в Россию, нам все же показалось: нет, здесь в самом деле совершается что-то серьезное и интересное...

Впрочем, это впечатление очень быстро рассеялось.

Действительно, представьте себе страну, в которой все, кого вы только встречаете, – глотают хлеб. И ничего, кроме хлеба! Вы не видите, чтобы люди спокойно садились и ели какие-нибудь яства или чтобы кто-нибудь на ходу грыз какие-нибудь лакомства, как это иногда видишь в Европе или в Америке, – нет, походя, таясь и пряча, глотают кусок плохо выпеченного хлеба, вынимая его из рукава или из пиджачишек, изможденные, голодные люди, – точно хотят скорее

и побольше съесть, не донеся до дому, где придется делиться с другими. И это вы видите изо дня в день, из города в город, на всем протяжении России! И видя это, мы невольно думали про себя: нет, что-то неблагополучно в этой стране. Далее, ничего нельзя нигде достать. Даже керосина в столицах нельзя достать. И это отсутствие всего обуславливается тем, что все транспортные средства использованы для перевозки хлеба. А что значит отсутствие керосина в Советской России? Это по-настоящему поймет только тот, кто знает, что в советском городе изготовление пищи происходит почти исключительно на керосиновых машинках. Отсутствие керосина означает отсутствие пищи. Не на чем было подогреть воду, приводилось собирать щепки, чтобы раскладывать костры на дворе и так кипятить воду. И вот, в таких условиях, в городах по неделям нельзя достать керосина. И мы опять сказали себе: нет, в этой стране что-то неблагополучно.

Еда, еда! Все сосредоточено в этой стране вокруг еды. Все молчат, все угрюмы и испуганы, и кажется вам, что никого никакими средствами не заставишь говорить. И что же? Достаточно кого бы то ни было накормить самым, на наш взгляд, скромным образом – и он тут же размякает и готов раскрыть перед вами душу. И мы опять невольно подумали: Господи, какая страшная трагедия должна разыгрываться в этой стране, если в ней любой человек становится разговорчивым, лишь только вы предлагаете ему поесть...

И, действительно, печать подлинной трагедии лежит на современной России.

Вся страна работает не покладая рук, не получая отдыха, работает до изнеможения. Каждый человек включен в огромную машину в качестве ее составной части и никакими способами не может из нее выключиться. И что же? Все, что ни производится в стране, – все никуда не годится. Все брак. Это слово буквально символично для современной России.

Как же можно объяснить это необыкновенное явление?

Во-первых, нужно искать объяснения в том, что в России нет сейчас рабочих, которые были бы профессионалами своего дела. Это случайные люди, которые едва знакомы с производством и которых ничего прочного с этим производством не связывает. Сегодня они здесь, завтра – там. И это не только потому, что сейчас рабочие по своей воле переходя с места на место, ища, где лучше, но и потому, что советская власть никому не дает засиживаться на одном месте. Опасаясь, что советская власть никому не дает засиживаться на одном месте, опасаясь, что люди, связанные между собой совместной работой, окажутся способными к сопротивлению. К тому же, это вообще не рабочие, а по большей части крестьяне, поставленные к станку.

Во-вторых, все не доедают и все ослаблены. Недоедают систематически. И недосыпают. Условия жизни невыносимы. Эти невыносимые условия жизни сочетаются с такой постановкой труда, которая изнуряет до последней степени. [...]

А что можно получить на эти, с таким трудом заработанные деньги? Смехотворное количество продуктов в Торгсине или на свободном рынке. Свободный рынок. Это громкое слово. Представьте себе людей, которые держат в руках крынку с молоком или несколько яиц и из рук в руки передают покупателям это нищенское количество продукта в обмен на деньги. Если у человека несколько кур или две коровы – он уже кулак, и его преследуют. Цены на рынке громадные. Громадные цены в советской валюте и в Торгсине. А покупать нужно, ибо того, что рабочим выдается в их кооперативах и столовых, явно не достаточно для питания. И как этого ни недостаточно, а приходится для получения этих продуктов тратить огромное количество времени, терпеливо выстаивая в очередях. Беда, если вы опоздали хоть немного – все будет разобрано. А ведь впрок никаких запасов нельзя делать: каждый день должна снова начинаться эта охота за продуктами, и чем ничтожнее их количество, тем напряженнее эта охота. Занимают место в хвосте в 3 часа ночи, хотя раздача начинается в 8 часов утра. Сначала стоит глава семьи, когда ему надо идти на работу, его сменяют другие члены семьи. Сколько энергии и времени берет эта охота – за пределами СССР и представить себе нельзя. Где при таких условиях взять время для отдыха? Да и где отдыхать? Жилищные условия ужасающи. Население скучено. Люди по несколько человек пользуются одной постелью. Помногу человек помещается в одной комнате. В каждой квартире живет по несколько семейств. Можно представить себе, как измучены люди постоянной работой, постоянной заботой, постоянной суетой. А прибавьте еще действие постоянного страха. Люди боятся обысков и арестов. Люди ложатся спать, положив перед собой кусок черного хлеба – и для того, чтобы иметь его под рукой в момент ареста, который происходит обыкновенно ночью и который можно ожидать ежечасно. [...]

Достаточно того, что вся торговля через Торгсин проходит, так сказать, нелегальным образом. Для того, чтобы покупать в магазинах Торгсина, нужно либо иметь золото, либо обзавестись валютой. Торговля ею происходит совершенно открыто или в стенах самого Торгсина, или напротив его магазинов. Сделки происходят из расчета 75 рублей – за доллар. Мы сами изо дня в день приобретали так рубли для наших текущих расходов. Однако, все такие сделки считаются запрещенными и строго наказываются. Таким образом, почти каждый человек в СССР может быть в любой момент привлечен

к ответственности за торговлю валютой. А доносы? Любой человек и в любой момент может стать жертвой доноса. [...]

Все, что ни производится, оказывается в каком-то подавляющем проценте негодным к потреблению и идет в лом. Это – фатум советского производства.

Сельское производство... Мы проехали через Украину и проехали в условиях, когда можно было очень многое видеть. Мы путешествовали в автомобиле, который был в полном нашем распоряжении. Мы останавливались по своему желанию в отдельных деревнях, которые попадались на нашем пути. Мы собственными глазами видели десятки деревень, в которых не было ни одного живого существа – ни человека, ни скотины, ни птицы... население частью вымерло, частью вывезено в другие места, частью бежало. Случаи людоедства и трупоедства несомненны. Страшное зрелище являли собою поля. Хлеб либо лежит в валках и копнах, либо стоит в скирдах. Он гниет, и никто его не убирает. Он гниет. Поскольку он собран в скирды – он горит. Картина полного запустения.

В Белоруссии мы видели тоже невеселые вещи. Мы посетили целый ряд городов и местечек. По пути нам приходилось наблюдать картину массового гниения и гибели картофеля. Поля завалены горами гниющего картофеля. Им запружены дороги Белоруссии. Хотя его уже нельзя спасти, народ продолжает его массами копать. По плану должно быть получено такое-то количество его, и хоть гнилья, но именно такое количество нужно этого картофеля добыть и доставить. [...]

Много церквей закрыто, но в тех, где совершается богослужение, народу много – и старых, и молодых. Собираются для молитвы и в частных домах. И это несмотря на опасности, грозящие верующим. Тех, кто ходит в церковь, не преследуют формально. Но каждый, кто ходит в церковь или в синагогу, должен быть готов к тому, что его под тем или другим предлогом постигнет кара. Нам пришлось быть свидетелями одного страшного случая. Один юноша чуть не покончил с собой и не бросился в реку с моста: ему показалось, что в дом к ним вошли чекисты с обыском или для ареста. Одна мысль, что его могут подвергнуть аресту, привела его в такой ужас, что он готов был расстаться с жизнью добровольно. Что же он знал за собой? Только то, что он посещал церковь. Он был уверен, что это не может пройти ему даром.

Как мы достигли того, чтобы в таких интимных подробностях ознакомиться с русской действительностью? Мы пробыли в СССР четыре недели. Мы могли бы пробыть там несколько дольше, так как наша виза давала нам возможность пробыть в России шесть недель. Но мы не могли дольше выдержать этого ужаса. Наши нервы оказались недостаточно крепкими для такого испытания. Мы приехали

в СССР, как рядовые туристы, интересующиеся Россией и желающие повидаться со своими родственниками. Мы имели рекомендательное письмо от сенатора Бора. В СССР и понятия не имели о том, что мы являемся представителями газеты «Форвертс», имеющей миллион читателей, и что мы связаны с такой могущественной организацией, как Американская федерация труда. Только это и позволило нам уйти от опеки наших проводников, которые, кстати сказать, в Москве так были заняты приемом французских гостей, что очень охотно согласились на наше предложение не обращать на нас внимание и всецело заняться приготовлениями. Нам же, со своей стороны, было чрезвычайно интересно наблюдать, как готовились ко встрече важных иностранных гостей. Это было очень поучительно, и это должны иметь в виду все. Кто собирается получать в России личные впечатления...

Во время нашей поездки по России, мы, конечно, были все время на учете, как интуристы, но это не мешало нам пользоваться относительной свободой, которая еще больше увеличивалась от того, что мы могли не стесняться в средствах и позволять себе быть полезными и приятными всем тем, с кем мы оказывались связанными. Говоря проще, мы могли кормить тех, кто оказывался около нас. Сколько нам пришлось послушаться. Но еще больше мы послушались от людей совершенно нам посторонних. [...]

Но и того, что мы видели своими глазами, было достаточно.

Страшная, поистине страшная жизнь! То и дело ведут по городу целые группы людей под эскортом вооруженных солдат с примкнутыми штыками – и это не вызывает ни у кого удивления. При нас на улице упала какая-то старая женщина – она умирала от истощения. Никто не подошел к ней. Нам посоветовали не останавливаться и проходить дальше, если мы не хотим навлечь на себя неприятностей. Мы все же задержались и дождались того, как пришла милиционерша. Она вызвала каких-то людей, которые унесли эту женщину, успевшую умереть при полном безразличии населения. Труп женщины утащили, как дохлую кошку.

Нас спрашивают, можно ли рассчитывать на улучшения продовольственного положения в связи со сбором нового урожая, мы можем с уверенностью сказать: нет.

Масса народа уже погибла от голода. Сколько – мы сказать не можем даже приблизительно. В некоторых городах, которые нам пришлось посетить на Украине и в Белоруссии, нам говорили, сплошь и рядом, о сорока процентах как о нормальном проценте убыли населения за последний год. Говорили даже о 60 процентах. Что же касается деревень, то, как уже было сказано выше, мы были очевидцами разрушения и опустошения, произведенного голодом. Хлеб был убран силами преимущественно городского населения, а не кре-

стьянством. Весь город был местами мобилизован вплоть до малолетних. В результате то количество, которое признала нужным взять для себя власть, было собрано советской властью. На сколько времени этого количества хватит для прокормления городского населения – трудно сказать. Это зависит прежде всего от того, сколько хлеба советское правительство найдет нужным вывезти за границу. Вообще все, сколько-нибудь годное к употреблению, вывозится без остатка за границу. [...]

ПРИЛОЖЕНИЕ

*Выдержки из беседы с Г. Лангом,
появившиеся в «Социалистическом вестнике»
(№ 79, 10.10.1933 г.)*

... Мы были в Киеве как раз в те дни, когда туда приезжала французская правительственная комиссия. И мы сделались невольными свидетелями той, чисто потемкинской, инсценировки, которая была проделана в этом городе к приезду «дорогих гостей». Накануне их приезда в два часа ночи было мобилировано все население города для чистки улиц, уборки домов, починки мостовых и т. п., десятки тысяч рук наводили европейский лоск на запущенный и загрязненный город.

Все распределительные магазины, кооперативные лавки и т. п. были закрыты, всякое стояние в очередях было строжайше запрещено; беспризорники, нищие, голодные были убраны с горизонта; на перекрестках главных улиц гарцевали конные милиционеры, восседавшие на блестящих лошадях с вплетенными в челку белыми лентами – картина, которую мы не видели в Киеве ни до этого дня, ни после. На улицах фланировала праздничная толпа, при виде которой мы вспоминали разодетых «пейзан», которых Потемкин показывал Екатерине на берегах того же Днепра. Гости приехали, посмотрели, были в восторге. А после их отъезда, вечером того же дня, демонстрации были сняты, конные милиционеры исчезли, повсюду открылись распределительные пункты и перед ними вытянулись обычные, хмурые, безнадежные, бесконечные очереди. Киев не был исключением. Такую же или аналогичную инсценировку нам пришлось еще раз наблюдать в целом ряде пунктов при проезде заграничной делегации.

Кстати, мне пришлось сидеть в большой компании советских служащих, директоров и партийцев в тот момент, когда получилась газета с интервью Эррио, который заявил, что голода в России он не видал. Нужно было видеть эти лица и слышать этот горький, частью злобный смех, которым разразилась эта компания при чтении этого интервью.

На совершенно поразительные факт инсценировки мне пришлось натолкнуться в Москве: отправившись к мавзолею Ленина, мы были поражены и, признаюсь, тронуты той бесконечной очередью, которая тянулась перед гробницей вождя. Достоверные очевидцы передавали нам, что не только летом, но и зимой, в самые свирепые морозы, толпа желающих почтить усопшего царя не прекращается и не уменьшается. Но вот через несколько дней моего пребывания в Москве я, к своему величайшему удивлению, узнал из случайного разговора двух комсомолок в знакомой семье, что все члены партии и комсомола два раза в месяц обязаны идти к мавзолею... Культ вождя по этапу...

Чтобы компенсировать рабочее время, отнимаемое этой партийной мобилизацией, дежурные «почитатели» Ильича должны на два часа раньше выходить из дому.

ДОДАТКИ

Нагороди, що їх здобув фільм «Жнива Розпачу» («Harvest of Despair»)

Нагороди, що їх здобув Фільм «Жнива Розпачу»

HARVEST OF DESPAIR

The 1932-33 Famine in Ukraine

It is called the forgotten holocaust — a time when Stalin was dumping millions of tons of wheat on the Western markets, while in Ukraine, men, women and children were dying of starvation at the rate of 25,000 a day, 17 human beings a minute. Seven to 10 million people perished in a famine caused not by war, or natural disasters, but by ruthless decree. To commemorate the 50th anniversary of this great tragedy the story is finally being told. Since 1981, the Ukrainian Famine Research Committee has been gathering materials, seeking out eye-witnesses and documenting this unprecedented event. HARVEST OF DESPAIR is the product of this effort.

The film probes the tragic consequences of the Ukrainian nation's struggle for greater cultural and political autonomy in the 20s and 30s. Through rare archival footage, the results of Stalin's lethal countermeasures unfold in harrowing detail. Highlighting the film are intensely moving eye-witness accounts of survivors of the famine, as well as such noted individuals as Petro Grigorenko, a former Soviet General, British journalist Malcolm Muggeridge, Ambassador Johann Von Herwarth, the then German Attache in Moscow and Andor Hencke, then German Consul in Ukraine and others.

HARVEST OF DESPAIR explores the reasons why this man-made famine remains so little known. Blinded by radical leftwing ideals, world statesmen, such as Edouard Herriot, Pulitzer prize-winning journalists, and celebrities such as George Bernard Shaw, all contributed to the regime's campaign of concealment. Even the democratic governments of the depression-hit West preferred to remain silent over Soviet Russia's atrocities in order to continue trading.

In 1932-33, roughly one-quarter of the entire population of Ukraine perished through brutal starvation. HARVEST OF DESPAIR, through its stark, haunting images, provides the eloquent testimony of a lost generation that has been silenced too long. The film leaves a legacy to future generations, an impassioned plea for humanity which is not easily forgotten.

In 1985, the film "Harvest of Despair" won seven awards at national and international film festivals. These include the first prize at the Houston International Film Festival in the Government and World Relations category; the Chris Statuette award at the Columbus International Film Festival in the Social documentary category; and both a gold and grand award at the International Film and T.V. Festival in New York.

The filmmakers wish to express their great appreciation to the witnesses for their courage in recounting these traumatic events in their lives.

The film can be purchased or rented by contacting the Famine Research Committee office. Video cassettes are also available for purchase in both the VHS and BETA formats.

THIS FILM WAS PRODUCED BY
THE UKRAINIAN FAMINE RESEARCH COMMITTEE OF
THE ST. VLADIMIR INSTITUTE, TORONTO

Committee Members

- Prof. Jurij Darewych
- Prof. Wsevolod Isajiw
- Prof. Wasyl Janiahevsky
- Col. Wasyl Kereluk
- Mykola Kushpeta, Ph.D.
- Bohdan Onyschuk, Q.C.
- Dr. Petro Smylaki
- Ostap Wynnyckyj, Ph.D.

AND WAS MADE UNDER THE AUSPICES OF
THE UKRAINIAN CANADIAN COMMITTEE
AND

THE WORLD CONGRESS OF FREE UKRAINIANS

The Ukrainian Famine Research Committee is calling on all interested individuals for financial assistance to this project. Please direct your tax exempt donations and inquiries to:

UKRAINIAN FAMINE RESEARCH COMMITTEE
620 Spadina Avenue, Toronto, Ontario, Canada M5S 2H4
Telephone: (416) 923-3318

-HARVEST OF DESPAIR- LIST OF HONOURS and AWARDS

1. HOUSTON INTERNATIONAL FILM FESTIVAL
April 18 — 28, 1985 — Houston, Texas
First prize and —GOLD LONE STAR— Award in the Political, Government and World Relations Category.
2. STRASBURG INTERNATIONAL FILM FESTIVAL
April 1985
This non-competitive (no awards) festival screens only films judged by prominent jury of film critics to be amongst the best of the current year.
3. FESTIVAL DES FILMES DU MONDE
Prestige (Non-competitive)
August 21 — September 1, 1985 — Montreal, Quebec
4. NEW YORK FILM FESTIVAL
Sept. 27 — Oct. 13, 1985 — Lincoln Centre
This non-competitive (no prizes) festival screens only films judged only by a distinguished jury of film critics, to be the best of the current year.
5. COLUMBUS INTERNATIONAL FILM FESTIVAL
Nov. 1, 2, 1985 — Columbus, Ohio
—CHRIS STATUETTE AWARD—
Highest award in the Social Documentary category.
6. YORKTON SHORT FILM AND VIDEO FESTIVAL
Oct. 30 — Nov. 3, 1985
a) Best original music score —GOLDEN SHEAF— award.
b) —SPECIAL JURY AWARD—
c) —ANTOINETTE KRYSKI— Canadian Heritage Award.
7. INTERNATIONAL FILM AND T.V. FESTIVAL OF NEW YORK — Nov. 8—15, 1985
a) FIRST PRIZE and —GOLD MEDAL— in the Documentary category.
b) GRAND AWARD —SILVER BOWL— Trophy at the best of over 700 films in the T. V. Entertainment Programs and Specials.

Список свідчень тих, хто вижив

Свідок		Місце перебування під час голодомору		Свідчення на письмі (X)	Інтерв'ю	Опитувач
Прізвище, ім'я	р. н.	Регіон	Місто, село, хутір; район			Прізвище, ім'я
Биковець (Ковальська), Олександра	1901	Полтавщина	с. Велика Багачка		Ін	Новицький, Святослав
Биковець, Олександр	1924	Полтавщина	с. Велика Багачка		Ін	Новицький, Святослав
Веретено, Федір		Черкащина	с. Мехедівка, Драбівський		Ін	Царинник, Марко
Волинська (Бігдан), Параскевія	1923	Полтавщина	м. Нові Санжари		Ін	Винницька, Іроїда
Гіммельрайх, Кость	1912	Київщина	с. Глібівка, Вишгородський	X	Ін	Винницька, Іроїда
Гіряк, Йосип	1895	Харківщина	м. Харків		Ін	Новицький, Святослав
Глазко, Іван	1923	Російська Федерація	с. Київка, Ставропольський край		Ін	Томків, Ігор і Чабан, Микола
Гориневич, Михайло	1927	Київщина	с. Забір'я, Києво-Святошинський		Ін	Чабан, Микола
Григоренко, Петро	1907	Запоріжжя	с. Борисівка, Приморський		Ін	Новицький, Святослав
Дем'янюк, Іван	1920	Вінниччина	с. Дубові Махаринці, Козятинський	X	-	-----
Дражевська, Любов	1910	Харківщина	м. Харків		Ін	Новицький, Святослав

Свідок		Місце перебування під час голодомору		Свідчення на письмі (X)	Інтерв'ю	Опитувач
Прізвище, ім'я	р. н.	Регіон	Місто, село, хутір; район			Прізвище, ім'я
Егідес, Петро	1917	Київщина	м. Київ		Ін	Царинник, Марко
Емець, Іван	1929	Дніпропетровщина	с. Ляшківка, Царичанський		Ін	Винницька, Іроїда
Жураківський, Василь	1914	Сумщина	х. Заруддя, Роменський		Ін	Смеречук, Оксана
Колотий (Дудка), Мотря	1907	Харківщина	м. Харків		Ін	Новицький, Святослав
Копелев, Лев	1912	Миргородщина	с. Водолаги		Ін	Царинник, Марко
Карчевський, Петро	1918	Київщина	с. Лозоватка, Шполянський		Ін	Кушнір, Квітослава
Костенко, Павло	1916	Полтавщина	с. Батьки, Опішнянський		Ін	Кушнір, Квітослава
Костюк, Григорій	1902	Харківщина	м. Харків		Ін	Новицький, Святослав
Кукса, Григорій	1920	Кіровоградщина	с. Арсенівка, Світловодський		Ін	Кушнір, Квітослава
Левицький, Микола	1914	Уманщина			Ін	Томків, Ігор
Любинська (Мусійчук), Марта	1924	Вінниччина	с. Павлівка, Погребищенський		Ін	Винницька, Іроїда
Ляшенко, Семен	1906	Дніпропетровщина	с. Новопавлівка, Нікопольський	X	-	-----
Майстренко, Іван	1899	Харківщина	с. Козача Лопань		Ін	Даревич, Юрій
Мак (Гец, Петрова), Ольга	1913	Харківщина	м. Харків		Ін	Новицький, Святослав
Максименко, Марфа		Київщина	с. Синиця, Богуславський	X	-	-----
Малиш, Феодосій	1917	Чернігівщина	с. Матвіївка, Сосницький		Ін	Вусата, Віра

Свідок		Місце перебування під час голодомору		Свідчення на письмі (X)	Інтерв'ю	Опитувач
Прізвище, ім'я	р. н.	Регіон	Місто, село, хутір; район			Прізвище, ім'я
Мороз, Григорій	1920	Сумщина	с. Николаївка, Буринський	X	Ін	Смеречук, Оксана
Мухин, Іван	1920	Одещина	м. Одеса, с. Гниляково	X	Ін	Кушнір, Квітослава
Опарик (Мироненко), Євдокія	1925	Полтавщина	с. м. т. Котельва, Котельвівський	X	—	-----
Петрина, Євгенія	1922	Київщина	м. Київ	X	—	-----
Пилипчук (Литвяк), Людмила	1924	Донецчина	м. Краматорськ		Ін	Кушнір, Квітослава і Клід, Богдан
Півень, Остап (псевдонім)	1905	Харківщина	с. Шляхова, Кегичівський		Ін	Вусата, Віра
Півень, Оксана (псевдонім)	1907	Харківщина	с. Шляхова, Кегичівський		Ін	Вусата, Віра
Ревуцький, Валеріян	1911	Київщина	с. Руда, Сквирський		Ін	Скрипник, Софія
Саваскул (Сідіченко), Євдокія	1923	Київщина	с. Чечеркозівка, Звенигородський		Ін	Винницька, Іроїда
Світальська (Полковник), Емілія	1924	Харківщина	м. Харків		Ін	Колтун-Лапан, Тетяна
Сидоренко, Петро	1926	Дніпропетровщина	с. Тернуватка, Криворізький	X	Ін	Винницька, Іроїда
Сокіл, Василь	1905	Харківщина	с. Черкаські Тишки, Руські Тишки, Циркуни		Ін	Новицький, Святослав
Топалова-Сохань, Марія	1922	Донбас	Донбас	X	Ін	-----
Утка, Мировслава (псевдонім)	1923	Дніпропетровщина	с. Троїцьке, Петропавлівський		Ін	Новицький, Святослав
Шпаченко, Федот	1901	Київщина	с. Звенигородка		Ін	Новицький, Святослав

Пресове повідомлення Радянської амбасаді в Оттаві

(переклад з англійської)
№ 60, 28 квітня 1983 р.

Про так званий голод в Україні

Нещодавні повідомлення в західних засобах масової інформації намагаються створити враження, що був штучно створений голод в Україні в 1932–1933 роках внаслідок того, що українські селяни нібито чинили опір колективізації.

Справді, ситуація в Україні так, як і в інших частинах СРСР, у 1932 році була досить важка. Однак вона не була такою критичною, як це подавалося на Заході. І, звичайно, так сталося не через те, що хтось хотів зробити її поганою, але через кілька причин, з яких однією з найважливіших була посуха.

Багато канадців українського походження знають від своїх матерів і батьків, що Україна хронічно потерпала від неврожаїв, і хоча було багато добрих років, погані роки траплялися досить часто. Власне, багато з них залишило свою країну саме тому, що голоди траплялися на Україні у XIX, а також на початку XX століття.

У 1931 році 27 мільйонів гектарів землі в Україні (майже 60 мільйонів акрів, більше, ніж уся культивована земля в Саскачевані) були вражені досить сильною посухою. У 1932 році головні площі зернового виробництва в Україні і Російській Федерації зазнали посухи знову. В результаті врожай 1932 року в Україні дав 14,7 мільйона метричних тонн, що на 3,9 мільйона менше, ніж у попередньому році.

Спеціалісти з антирадянської пропаганди твердять, нібито Москва наклала «драконівські квоти» на Україну, що дуже погіршувало ситуацію. Насправді історія говорить про цілком інше.

Причини неврожаю обговорювалися на 3-й Конференції Комуністичної партії України (липень 1932 року), і було вжито заходів, щоб протистояти наслідкам неврожайного для населення року. В результаті урядові квоти були рішуче зменшені до 6,6 мільйона метричних тонн. Згодом навіть ця цифра була зменшена, і для України діяла квота в 4,7 мільйона тонн.

Іншими словами, 10 мільйонів тонн зерна з 14,7 мільйона тонн врожаю 1932 року залишилися в Україні. Звичайно, розподіл зерна не був абсолютно однаковий, деякі райони були краще забезпечені,

ніж інші, але загальне становище в Україні було далеким від поданих деякими канадськими засобами масової інформації.

Так трапилось, що сільськогосподарські труднощі на Україні сталися під час найтяжчого періоду в історії сільського господарства. Перехід до великомасштабної колективізації сільського господарства був цілком новим і невипробуваним. Селяни, а також партійні державні працівники не мали досвіду, як організувати роботу краще, і тому були помилки і упущення. Трактори та інші сільськогосподарські машини були рідкістю в той час, хоча багато колгоспів поклалися на машини, в той час як вантажні коні і воли були знехтувані, що спричинило масові втрати великої рогатої худоби. Ця помилка значною мірою розладнала посівну і збиральну кампанії 1932 року.

Іншою причиною труднощів нової, колективної форми господарювання став сильний опір багатих господарів, які називалися «кулаками», а не селян, як часом тут намагаються довести. Величезна більшість селян одразу побачила переваги колективного господарювання, яке, між іншим, могло підвищити почуття безпеки селян перед неврожаннями і покінути з тиранією куркулів. Куркулі не хотіли втратити свій контроль над бідняками чи поділитися шматком хліба з ними, і вони намагалися всіма можливими засобами перешкодити успіхам колективного господарства. З цієї причини вони організували банди, що отруювали худобу, підпалювали хати колгоспників і державні установи, чинили терор і вбивства.

У самому 1929 році, коли колективізація розпочалася в широких масштабах, куркулі вбили 10 000 активістів, комуністів, керівників тих господарств, які погодились вести колективне господарювання. За перші шість місяців 1930 року вони здійснили 1500 терористичних актів на Україні.

Дуже частими були акти саботажу. Куркулі, вдаючись до підступності, терору та інших засобів, зуміли потрапити до керівництва колгоспів, де могли затримувати чи завдавати збитків рільництву, виводити з ладу техніку і так далі. Західні автори визнають, що в 1931 році на Україні знищено вогнем 24,7 відсотка колгоспів, зруйновано 9,6 відсотка техніки, отруєно 8,8 відсотка худоби, 44 відсотки активістів зазнали нападів.

Усе це не могло не відбитися на результатах сільськогосподарського виробництва і на обстановці в цілому в республіці.

Майстрам нової антирадянської кампанії, яка збігається з недавнім проголошенням походу проти комунізму, було важко протистояти фактам чи тому, що вони твердили, і вони концентруються на емоційному аспекті цієї історії, перебільшуючи людські страждання. Дехто навіть твердить, що колективізація зменшила населення України. Звичайно, це торкнулося багатьох родин, дехто постраждав, особливо ті, чий чоловіки і сини були замордовані куркульськими бандитами. Деякі села відчули велике напруження після того, як їхні запаси

були спалені, а худобу отруєно. Однак уся картина в Україні не мала характеру цілковитого колапсу з присмаком національної трагедії, яким його представляють найбільш ревні антирадянські автори в засобах масової інформації Канади. Навпаки, атмосфера енергійної праці і великого ентузіазму панували в країні, яка розпочинала великі економічні та соціальні програми. Колективне господарювання виявилось дуже ефективне, і 22,3 мільйона тонн зерна було зібрано у 1933 році.

Щодо нібито спаду українського населення, то цей аргумент є безпідставним, як і вся компанія щодо штучного голоду. Фактом є те, що 1929 року Україна мала 30,2 мільйона населення. Протягом 1932–1933 років населення залишилось на рівні 32 мільйонів, що не мало нічого спільного з неправдою, широко опублікованою і поданою на телебаченні, нібито 10 мільйонів українців були виморені голодом.

Початок тридцятих років у СРСР свідчив про історичні зусилля всієї країни побудувати власну промисловість, і чимало гігантських будов було розпочато по всій країні. Великі плани здійснювалися і в Україні, зокрема всесвітньо відомий Дніпрогес імені Леніна на Дніпрі. Але велика кількість будов споруджена на Уралі і в Сибіру, в Центральній Азії та на Кавказі, а також на Далекому Сході та на Півночі. Сотні тисяч людей із західної частини країни залишали свої домівки, їдучи на промислові будови, бо там знаходили працю і нові можливості в професії і кар'єрі. Одним із найбільших суспільних результатів перших років індустріалізації в СРСР стало створення умов, за яких вперше досягнуто повної зайнятості. Економічні та політичні наслідки безпрецедентного будівельного буму в СРСР на початку тридцятих років були не менш важливі. Саме тоді радянська промисловість зміцніла настільки, що зробило можливим за кілька років зустріти і врешті-решт перемогти найсильнішу фашистську воєнну машину.

Цей аргумент тяжко знайти в новому колі наклепів проти СРСР, тому деякі з емігрантських організацій та їхні провідники, які стоять за цією кампанією, брали участь і активно підтримували фашистські звірства щодо їхніх українських співвітчизників.

І, нарешті, якщо варто пам'ятати тяжкі часи 1932–1933 років, то є солідна причина на те. Посухи початку тридцятих років були останніми, які мали подібний ефект для України чи СРСР. Відколи сільське господарство в країні стало колективним п'ятдесят років тому, радянський народ, включаючи українців, не боїться більше неврожаїв, які могли б викликати людські страждання. Ми можемо мати врожайний чи неврожайний рік, але в цілому колективізоване сільське господарство безперечно призвело до стійкого і зростаючого виробництва зерна.

Це найважливіші соціальні, економічні та політичні результати колективізації, і вони є першим об'єктом нової образливої антирадянської компанії під приводом так званого «штучного голоду» на Україні.

Звітник для опитування свідків Голодомору в Україні

ST. VLADIMIR INSTITUTE
520 Spadina Avenue
Toronto, Ontario
M5S 2M4

Tel.: (416) 923-3318

"UKRAINIAN FAMINE RESEARCH COMMITTEE"
under the auspices of the Ukrainian Canadian Committee

"COMITE DE RECHERCHE SUR LA FAMINE EN UKRAINE"
sous le patronat du Comité Canadien Ukrainien

"КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ"
під патронатом Комітету Українців Канади.

Торонто, 2 травня 1986р.

І Н Т Е Р'В'Д

ЗІ СВИДКАМИ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ
1932 - 1933р.
В УКРАЇНІ

Harvest of Despair

ІНТЕР'В ЗІ СВИДКАМИ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ 1932/33р В УКРАЇНІ

Одним із завдань Комітету Дослідження Голоду в Україні є записати на магнетофонній стрічці живі голоси тих, ко їм доля судила пережити Великий Голод в Україні. Залися ці послужать, в першу чергу, для наукової документації Голоду.

Для тих осіб, доброї волі в різних місцях світу, які бажали б нам допомогти зібрати якмога більше свідчень очевидців подаємо: інформації як це робити і три залучники до використання.

- Залучник ч.1: Листа тем-питань для підготовки та переведення інтерв'ю.
- Залучник ч.2: Формуляр збирання особистих даних.
- Залучник ч.3: Дозвіл користуватися записом-інтерв'ю.

Як джерело інформації про Великий Голод поручаємо книжку:
Execution by Hunger: The Hidden Holocaust, by Miran Dolot. Norton, 1985

Що потрібно мати?

1. Звукозаписувач, середньої якості, як Sony TC55 або TC67
2. Дуже доброї якості 60 хвилинку магнетофонну стрічку.
3. Ручний мікрофон, який треба поставити на столуку близько того хто говорить./Не вживати збудованого в звукозаписувач мікрофону./
4. Послугуватися електричним струмом, а не батарейки.

Як підготувати інтерв'ю?

1. Одержати згоду свідка на переведення інтерв'ю.
2. Зустрітись особисто зі свідком з ціллю:
  - а. Записати свідка з темами-питаннями поданими в Залучнику ч.1, та попросити пригадати собі імена осіб, дати, назви місцевостей.
  - б. Виповнити формуляр особистих даних, Залучник ч.2.
  - в. Назначити час і місце інтерв'ю. /Звичайно старі люди найкраще почуватяться у власним мешканні, винятково в церковній чи іншій громадській доміації./

Як переводити інтерв'ю?

- Розпочати інтерв'ю коротким записом особистих даних.
- /Перевірити чи апарат справно працює./
- Першим завданням того хто переводить інтерв'ю є стимулювати свідку і шире розповідь.
- Теми подані в Залучнику ч.1 це загальні напрямки і не відносяться в тій самій мірі до кожного зі свідків. Тому не намагатися одержати відповідь на кожну із намічених тем. Слід стимулювати питаннями і розвивати ті теми, по про них бажав говорити свідок. Кожне інтерв'ю повинно відображати особисті переживання свідка.
- Розповідь посылати короткими питаннями: як? коли? що пригадуєте?
- Слідкувати, щоб події були подані в хронологічному порядку, звертати увагу на докладний запис імен, назв і дат.
- Порядок в якому теми обговорюються - спокійно записується, повинен бути достосований до індивідуальності свідка. Часто свідок розпочне із останньої точки ч:б - опису самого голоду, а кожно при кінці скаже щось про тему ч:3 - устрій і владу.
- При кінці інтерв'ю можна перейти Залучник ч:1 для певности чи не пригадує якоїсь із тем.
- По закінченні інтерв'ю одержати дозвіл для Комітету користуватися записом, тобто підписати Залучник ч:3.

По дальші інформації звертатися до: Іроїди Винницької

Iroida Wynnyskyj
711 Westmount Rd. W.
Kitchener, Ontario, Canada
N2M 1S1
Tel. 1-519-578-6684

ЛЮСТА ТЕМ-ПІРАТЬ
ДЛЯ ПЕРЕВІРЕННЯ ЗАПИСУ-ІНТЕРВ'Ю
ПРО ВЕЛИКИЙ ГОЛОД 1932/33рр. В УКРАЇНІ

1. КОРОТКІ ДАНІ**A. Особисті дані:**

- а. ім'я й прізвище /дівоче прізвище/
- б. дата й місце народження
- в. чисельний стан родини, займаття членів родини
- г. земельний стан родини.

B. Дані про село:

- а. назва села, району, області
- б. величина села: число мешканців, число хат-господарств
- в. опис села: положення, відстань від більшого міста, церква, школа
- г. чи були в селі: СОЗ/спілка обробітку землі/, радгосп, артіль?

B. Дані про голод:

- а. Скільки людей, на Вашу думку, згинуло у Вашому селі /околиці/ з голоду?
- б. Хто з Вашої родини згинув з голоду? /ім'я, вік, обставини/
- в. Хто з Вашої родини пережив голод? /ім'я, вік, обставини/

2. РЕВОЛЮЦІЯ

Ко Ви пригадуєте в часів революції у Вашій околиці?

3. УСТРІЙ І ВЛАДА

- а. Хто був у сільській управі Вашого села /місцеві селяни, позамісцеві українці, не українці; імена, стан, вік/?
- Чи з бігом часу були персональні зміни урядовців?
- Коли прибули позамісцеві урядовці?
- б. Чи пам'ятаєте про "Комітет незалежних селян"?
- Які люди належали до нього і скільки їх було?
- Як з бігом часу діяльність Комітету міналася?
- в. Чи був у Вашому селі відділ МТС/машини тракторна станція/?
- Хто його очолював?
- Яка була його діяльність?
- г. Чи відбувся у Вашому селі поділ на сотні, десятки і п'ятки?
- Якщо так то коли та кого назначено десятцям, сотенним і т.д.?
- Яка була їх функція та роля?
- г. Чи знаєте про 25 тисячного?
- Чи приїздив він до села?
- Як називався, звідки походив і якої був національності?
- Чи можете описати його як людину?
- д. Чи мали Ви особистий досвід зі сенсатми? /Скажіть все, що знаєте про тих людей./
- е. Чи мали Ви до діла з ЧЕКА чи ГПУ? /Якщо так, опишіть в подробицях./

4. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

- а. Коли повстав у Вашім селі колгосп?
- Хто були перші колгоспники та якої думки були про них Ви і Ваші рідні, знайомі?
- б. Коли почали розкуркулювати у Вашім селі й як це відбувалося?
- в. Як провадилася пропаганда за вступ до колгоспу?
- Чи приїздили в тій цілі військові відділи, бригади міських людей та інші групи?
- г. Якими методами послуговувалися урядові чинники, щоб змусити селян "добровільно" вступити до колгоспу?
- г. Що ставалося з тими що відмовлялися вступити до колгоспу?
- д. Чи були групові або індивідуальні спротиви селян які доводили до конфронтації з "начальством" - ужиття зброї, побой?
- Якщо так то хто брав участь/імена/?
- Чи мало це політичну закрутку?
- Чи було це пов'язане з колишніми партизанськими групами, чи з іншими подібними групами в околиці?
- Хто очолював спротив?
- е. Чи пам'ятаєте момент скасування колгоспів т.зв. "бабський бунт"?
/Подайте всі подробиці./
- е. Чи пригадуєте як приходили бригади хлібозаготувачів?
- Якщо так то коли це було, з кого складалися та як діяли?
/конкретні випадки./
- ж. В початковій стадії колективізації скільки збіжжя було забрано від Вашої родини і як ця кількість з часом збільшувалася?
- Якими способами забирали збіжжя від Ваших рідних?
- з. Коли і при яких обставинах Вава сім'я вступила до колгоспу?

5. РЕПРЕСІЇ - ПЕРЕСІЛЕННЯ

- а. Чи були в селі арешти?
- Коли і кого арештовано /ім'я, прізвище, вік, обставини/?
- Яка їх доля?
- б. Чи вивозили зі села на Сибір?
- Коли і кого вивезено /ім'я, прізвище, вік, обставини/?
- Куди вивезено і яка їх доля?
- в. Чи був колгоспний суд?
- Де містився і як діяв?
- г. Яка була доля провідних осіб в селі: учителя, священника та інших?
- г. Яка була доля церкви?

6. ГОЛОД

- а. Чи був голод у Вашій околиці на початку 1930-их років?
  - Коли почався голод у Вашім селі?
  - Як люди реагували?
  - Чи Вава родина різала худобу?
  - Чи були Ви змушені покинути село шукати праці/поживи?
  - Чи були Ви змушені зібратися?
  - Чи зустрічалися Ви з випадками людодства?
  - Чи відомо Вам щось з голоду гікули колгоспники?
- б. Розкажіть все, що пригадуєте про голод.
- в. Розкажіть все, що знаєте з оповідань рідних чи знайомих про голод.
- г. Опишіть як Ви пережили голод, подайте всі подробиці, які лии пригадуєте.
- д. Скажіть все те, що на Вашу думку слід записати.

-----

7. ПИТАННЯ ДЛЯ МІСЖАНЦІВ МІСТА

- а. Коли вперше побачили Ви голодуючих селян на вулицях Вашого міста? /Подати назву міста, назви вулиць./
  - Опишіть поодинокі голодові сцени, випадки, події які Вам запам'яталися.
- б. Як ставилася поліція до голодуючих селян?
  - Як наказувала поліція Вам ставитися до селян?
- в. Чи бачили Ви як поліція забирала-арештовувала голодуючих?
  - Чи знаєте яка була їх дальша доля?
- г. Чи були в місті в крамницях харчі?
  - Чи Ви особисто голодували?
- д. Чи були Ви особисто арештовані, допитувані, заслані?
  - Якщо так, опишіть, зі всіма подробицями.
- е. Скажіть все те, що на Вашу думку слід записати.

Залучник ч:2

ST. VLADIMIR INSTITUTE
629 Spadina Avenue
Toronto, Ontario
M5S 2H4

Tel.: (416) 923-3318

"UKRAINIAN FAMINE RESEARCH COMMITTEE".
under the auspices of the Ukrainian Canadian Committee

"COMITE DE RECHERCHE SUR LA FAMINE EN UKRAINE".
sous le patronat du Comité Canadien Ukrainien

"КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ"
під патронатом Комітету Українців Канади.

Порядкове число _____

ОСОБИСТІ ДАНІ СВІДКА ГОЛОДУ 1932/33рр. В УКРАЇНІ

Ім'я і прізвище _____ Дівоче прізвище _____
Адреса _____ Телефон _____

Дата уродження _____ Місце уродження _____
село/місто, район, область

Національність _____ Віровизнання _____
Опис еміграційного шляху _____

Дата приїзду до Канади, США, Австралії _____
Опис zatrudнення/праці _____

Дані про дружину _____
Ім'я, дата і місце уродження, національність, дата одруження

Дані про батьків і родичів _____

Дані про дітей _____
Ім'я, прізвище, професія, адреса

Додаткові дані/завваги _____

ST. VLADIMIR INSTITUTE
620 Spadina Avenue
Toronto, Ontario
M5S 2H6

Tel.: (416) 923-3318

"UKRAINIAN FAMINE RESEARCH COMMITTEE",
under the auspices of the Ukrainian Canadian Committee

"COMITE DE RECHERCHE SUR LA FAMINE EN UKRAINE",
sous le patronat du Comité Canadien Ukrainien

"КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ"
під патронатом Комітету Українців Канади.

ЛІСТА ПОМЕРЛИХ З ГОЛОДУ 1932 - 1933рр.

ім'я і прізвище	село/хутір	район	область	вік

посвідчив/ла _____ дата _____

Юрій Мицик. Вступ	5
Іроїда Винницька і Микола Чабан. Передмова	8

ЧАСТИНА I

Василь Янішевський. Щоб зрозуміти пережиту трагедію.....	14
Олександра Биковець (Ковальська)	20
Олександр Биковець	23
Федір Веретено	25
Ганс фон Герварт	32
Андор Генке	40
Гільдегард Генке	41
Ульріх Генке	43
Йосип Гірняк	45
Петро Григоренко	49
Любов Дражевська	57
Петро Єгідес	62
Мотря Колотій (Дудка)	68
Лев Копелев	70
Григорій Костюк	83
Малколм Магґерідж	87
Іван Майстренко	95
Ольга Мак (Гец, Петрова)	103
Мирослав Прокоп	107
Мстислав Скрипник	111
Василь Сокіл	115
Мирослава Утка	121
Федот Шпаченко	128

ЧАСТИНА II

Параскевія Волинська (Бігдан)	132
Кость Гіммельрайх	141
Іван Глазко	144
Михайло Гориневич	150
Іван Дем'янюк	156
Іван Ємець	161
Василь Жураківський	168
Петро Карчевський	174
Павло Костенко	178
Григорій Кукса	183
Микола Левицький	191
Марта Любинська (Мусійчук)	194
Семен Ляшенко	198
Марфа Максименко	229
Феодосій Малиш	230
Григорій Мороз	234
Іван Мухин	239
Євдокія Опарик (Мироненко)	244
Євгенія Петрина	254
Людмила Пилипчук (Литвяк)	257
Остап і Оксана Півні	261
Валеріян Ревуцький	266
Євдокія Саваскул (Сідіченко)	270
Емілія Світальська (Полковник)	273
Петро Сидоренко	276
Марія Топалова-Сохань	282

ЧАСТИНА III

З архіву Джеймса Мейса	283
------------------------------	-----

ДОДАТКИ

Нагороди, що їх здобув фільм «Жнива Розпачу»	306
Список свідчень тих, хто вижив	308
Пресове повідомлення Радянської амбасаді в Оттаві (Про так званий голод в Україні)	311
Запитник для опитування свідків Голодомору в Україні	314

Документальне видання

Український голокост 1932–1933

Свідчення тих, хто вижив

Том 5

За редакцією
о. Юрія Мицика

Редактор *О. М. Романенко*
Художнє оформлення *Д. Л. Виговського*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректори *О. О. Челишева, О. П. Степаненко*

Підписано до друку 17.03.2008. Формат 60 × 90^{1/16}.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Гарнітура «Pragmatica». Ум. друк. арк. 20,25.
Зам. В-203.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua

Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто
У45 **вижив.** – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008 –
Т. 5 / Упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька. – 2008. – 322 с.

ISBN 978-966-518-452-2

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства – шлчний голодомор-геноцид 1932–1933 рр., спрямований на винищення українського народу.

Спогади, зібрані впродовж багатьох років і доповнені документальними матеріалами, дають змогу побачити дню страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки вітчизняної історії.

УДК 94(477)“1932/1933”
ББК 63.3(4УКР)615